

૩ પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વપરાયેલ ગ્રંથોના બે ભાગ પડે છે; ૧ છપાયેલ ૨ લખેલ. ગ્રંથને શુદ્ધ કરવા માટે, વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે, સરસામણી માટે કે અમ્યાસમાં વિશાલતા આણવા માટે જ્યાં જ્યાં છપાયેલ ગ્રંથોનો ઉપયોગ થયેલો છે ત્યાં ત્યાં ઘણી જગોએ તો શરૂઆતમાં તે તે ગ્રંથોના ઉપયોગી પાઠો વગર સંકોચે નીચે આપવામાં આવ્યા છે. પણ ઘણે સ્થળે લાઘવ આદિ અનેક કારણોને લીધે માત્ર તેનાં સ્વચ્છો જ સૂચવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં લખેલ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં બની શક્યું ત્યાં સુધી તેના પાઠો જ નીચે આપવાનો આમ્રહ રાહ્યો છે, જેથી અમ્યાસીને દુર્લભ એવા લિખિત પુસ્તકોના પાઠો મુલમ થાય.

૪ અત્યાર સુધીમાં હજુ કયાંય પ્રસિદ્ધિ નહિ પામેલ અને મોટે ભાગે અજ્ઞાત અગર દુર્લભપ્રાપ્ય એવાં સાત લિખિત પુસ્તકોનો પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રથમના ત્રણ ભાગોમાં અલ્પપ્રાપ્ય છે. ૧ હેતુવિંદુટીકા ૨ તત્ત્વોપપ્ત્ય ૩ સિદ્ધિવિનિશ્ચય ટીકા ૪ ન્યાયકુસુદધંદ્રોદય ૫ વિશેષ-પ્રવર્તી ૬ નન્દિચૂર્ણી અને ૭ લઘુનન્દિટીકા. આ સાતે ગ્રંથોનો કરવા ધારેલો સર્વાંશે ઉપયોગ થયો છે એમ રહે કોઈ ધારે. એમ કારણે એ વર્તમાન ગ્રંથોમાં અશન્યપ્રાપ્ય હતું છતાં આવશ્યક સ્ત્રોત દિશા-સૂચન પૂરતો સાસ ઉપયોગ કર્યો છે.

૫ ધીઝા કાળંડની ૪૩ ગાથાઓમાંની પ્રસ્તુત વિષય ઉપર મહત્ત્વ ધરાવતી ફેટલીક ગાથાઓની વ્યાખ્યા મદામદૌપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ પોતાના જ્ઞાનવિંદુમકરણમાં કરી છે. એ વ્યાખ્યા મુદ્રિત પણ છે અને ગંભીર પણ છે. તો એ પ્રસ્તુત માગમાં તેનો ઉપયોગ આવશ્યક છતાં કર્યો નથી તે એમ ધારીને કે મિત્રમિત્ર સ્ત્રોતે ટિપ્પણમાં કટકે કટકે એ વ્યાખ્યા આપવી તે કરતાં એક જ સાથે સમગ્ર વ્યાખ્યા આપવી એ વિશેષ અનુકૂળ થશે. તેથી પ્રથમના ત્રણ ભાગોમાં સમાધ થયેલ નયકાળંડની અનેક ગાથાઓ ઉપરની ઉપાધ્યાયજીપ્રીના મિત્ર મિત્ર ગ્રંથોમાં મઠી આવતી છૂટી છૂટી વ્યાખ્યાઓના સંપ્રહરૂપે આગળ આપવા ધારેલ પરિશિષ્ટની પેટે જ્ઞાનકાળંડમાંની ગાથાઓ ઉપરની તેમની વ્યાખ્યાનું પરિશિષ્ટ પણ છેવટે જ આપવા ધારીએ છીએ. તે સાથે એમાં વિશેષતા એ રહેશે કે ધીઝા પણ શ્વેતાંબર દિગંબર આચાર્યોએ જે અને જેટલેટલી ગાથાઓ ઉપર કરેલી વ્યાખ્યાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તે પણ પરિશિષ્ટમાં જોડવામાં આવશે. શ્રીઝા કાળંડની ગાથાઓ વિષે પણ આ યોજના યોગ્ય ધારી છે જેથી અત્યાર સુધીમાં સમ્મતિર્કની ગાથાઓ ઉપર છૂટું છૂટું કે એકમાથે લગાવેલું મધું સાહિત્ય અમ્યાસીને એક જ સ્થળે ઉપલબ્ધ થાય.

પ્રસ્તુત માગના સંશોધનકાર્યમાં પાર્શ્વતર લેવાં, પ્રતિજો જોવી વગેરે નીરમ અને કટણ છતાં મધુ કિમતી કાર્યમાં ઉદારચેતા પ્રવર્તક શ્રીચાન્નિવિજયજીના શિષ્ય શ્રીપતુરવિજયજીએ પોતાના મુદત્ત અને નિદાવ્યમની શિષ્ય પુણ્યવિજયજી આદિ સાથે જે કિમતી મદદ આપી છે તેની અત્યંત જીવજન્યુર્વક અને નોંધ સર્પે છીએ.

મુખ્યદામ

બને

ધંધરદાસ.

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

संमतितर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगन्धीय-प्रचुरसुरिशिष्य-गर्गपञ्चानन-

श्रीमद्-अभयदेवसुरिनिर्मितायाः तत्त्वसोपविधायिन्या

क्यालयया विम्पिनम् ।

चतुर्थो विभागः ।



गुजरात विद्यापीठ

अमरावती

संपादकीयं निवेदनम्

पूर्वभागसहभाविस्तेनैव संपादनकार्यस्य समारम्भतया साधनसाधुष्य-सहकारिसाहायकयोरविच्छिन्नो-
पनततया च प्रस्तुतभागस्य प्रकाशनं धृतीपभागानन्तरं किञ्चिदूर्तैर्नैकेनैव वर्षेण संपन्नमित्यवगन्तव्यम् ।

१ ग्रन्थगोचरः २ संपादनगोचरश्चेति द्वयैव प्रस्तुतभागसंबन्धिनी विषयौ प्रधानतयाऽत्र
प्रतिविषादयिषितौ स्तः ।

ग्रन्थगोचरे विषये १ मूल-टीकयोः परिमाणम् २ प्रतिपाद्यं तत्त्वम् ३ तदीयं
आपूर्वत्वम् इति त्रीण्येव प्रस्तूनि पक्षत्रयानि सन्ति ।

१ प्रस्तुते भागे सम्मतितर्कस्य त्रिचत्वारिंशद्गाथात्मकं द्वितीयं काण्डम् तदीया च टीका संपूर्णतया
परिसमाप्यते । तत्र चास्य भागस्य पादोनमितप्रायोऽग्राः प्रथमगाथाटीकया शेषगाऽवशिष्टसमस्तगाथाटीकया
व्याप्तौ वर्तते ।

२ आगमगतां ज्ञानस्य तदीयभेदानां च प्राचीनां विचारशैलीमनुसरन्तीं ज्ञानचर्चा विदधतः प्रस्तुता-
मूलकाण्डात् तटीकाया एतावान् विशेषः—आगमगतायां प्राचीनायां शैल्यामलम्भावकाया तर्कविकास-
समये च मामोद्भवप्रसारा प्रमाणचर्चा टीकाकारेण प्रथमगाथाटीकायां सविस्तरं संगृहीता वर्तते । तत्र च
सत्कालोपलब्धानि बौद्धवैदिकदर्शनानां मन्तव्यानि पूर्वपक्षतया सतिषेद्य सर्वदर्शनसमूहीयनाग्रेण परस्परं
निरस्य पर्यवमाने जैनदर्शनमन्तव्यानुसरपक्षतयोपन्यस्य प्रतिष्ठापितानि सन्ति । सा पुनः प्रमाणचर्चा
टीकाकारकृतस्य बौद्धवैदिकदर्शनसंबन्धिप्रमाणविषयकमहाप्रत्यराशिगोचराभ्यासस्य साक्षित्वं परिपूरयति ।
टीकाकारेण द्वितीयामभूतिचरमापर्ववसानममस्तगाथाटीकायां गायामतस्सैवाऽर्थस्य स्फुटीकृततया तत्र च
केवलमागमशैलीकृताया ज्ञानमीमांसाया लम्भावकासारवेन न तत्र दर्शनान्तरीया ग्रन्था न वा तदीया
विषयाः स्थानमलभन्त ।

३ आगमेषूपयोगं ज्ञानदर्शनरूपतया द्वेधा विभज्य तयोर्द्वयोरनुक्रमेण पथ चत्वारश्च प्रकारा वर्णिताः
सन्ति । इयमेव ज्ञाननिरूपणपरा प्राचीनाऽऽगमिकशैली नियन्तरे; यद्यप्येतामेव शैलीमवलम्बमाना प्रस्तुत-
काण्डगता ज्ञानचर्चा समस्ति तथापि तस्यामुपलभ्यमानमेकं तत्त्वमिनरसिन् समग्रेऽपि जैनवाक्यमेऽष्टचर-
तया सत्यर्थैवाऽपूर्वं प्रतिभाति । तद्यथा—प्राचीनाऽऽगमपरंपरा ज्ञानपथक-दर्शनचतुष्कोटश्रीयावरणमृतकर्म-
प्रकारनवकस्य च व्यावर्णिततया केवलज्ञान-केवलदर्शनरूपमुपयोगद्वयं विभिक्षत्वेन भिन्नभित्तममयवर्तित्वेन
वाऽभ्युपगच्छति । यदाकदाचिच्च पश्चादुत्पन्ना द्वितीया विचारपरंपरा तस्योपयोगद्वयस्य विभिक्षत्वं मन्द-
मानाऽपि भिन्नभित्तसमयवर्तित्वमनङ्गीकृतकसमयवर्तित्वमेवाऽभ्युपगच्छति । तत्र च केवलोपयोगे भिन्न-
भित्तममयवर्तित्ववद् दैयक्तिकभेदस्याऽप्यसंभवात् केवल एक एवोपयोगो द्वाभ्यां साधेकाभ्यां नामभ्यां
द्वेधा व्यपदिश्यत इत्येव तृतीयः पथः श्रीसिद्धमेनदिवाकरेण पूर्वोक्तयोर्द्वयो परंपरयोः समस्तमुपस्थान्य
समर्थितः । अयं च पथो दिवाकरोपप्लुततया न्यम्यतत्त्वेन स्थापितं गत । एष च न्यम्यरुमानादसर्कभूनि-
कामवष्टम्भयिनिर्मितो वर्तते । आगमेभ्य स्पष्टतया प्रतीयमानायाः केवलोपयोगद्वयचरपक्षपरंपरायाः
पश्चाद् विचारबलप्रादुर्भावितायाः केवलोपयोगयोगपक्षपरंपरायाश्च विरोधमुन्मूलयितुं सर्वत्र समक्षेण
स्थापयितुं च श्रीमता दिवाकरेण प्रमुने काण्डेऽद्विता चानुरी प्रतिभा चोनायोविजनाम्, सार्वेदिवाऽनुमदवद्
तदाऽपि शास्त्राधारमन्तरेण कस्तापि वस्तुनो लोकेन स्वीकारयितुमशक्यत्वमवगम्य श्रीमता दिवाकरेण



द्वयोर्विरोधिपरंपरयोः पुरस्तात् सतर्कबलमुपन्यस्योऽपि स्वपक्षः शास्त्रवाक्यैरेव मकौशलं प्रमाणीकृतः । एषैव प्रतिपाद्यगता प्रतिपादनशैलीगता चापूर्वता प्रस्तुते काण्डे प्रतीयते । सिद्धसेनोपज्ञत्वेन प्रसिद्धत्वोपयोगा-
मेदपक्षस्य सूक्ष्माणि विचारबीजानि जैनपरंपरायां प्रागभूवन् न वेत्यस्य सांप्रतं वक्तुमशक्यत्वेऽपि सूक्ष्मे-
क्षिकया तुलनात्मकविचारणाबलादेतावत्तिदानीं वक्तुं पार्यते यत् न्याय-वैशेषिकप्रभृतिसर्वज्ञवादिजैनैर-
दर्शनसंमतसर्वज्ञत्वविषयकविचारगोचरगाम्भीराभ्यासप्रयुक्तमेवोपयोगामेदपक्षोपस्थापनं तत्समर्थनं चेति ।

प्रस्तुतकाण्डस्य मुख्यतयाऽप्युक्तया च प्रतिपाद्य उपयोगामेदपक्षो दिवाकरोपज्ञानामनेकेषां विशेषाणा-
मन्यतमो विशेषोऽवगन्तव्यः । एनं विशेषं परिज्ञातुम् तुलनयाऽभ्यसितुम् तदीयपक्षप्रतिपक्षयोरेकीकरणं
च मा० ४ पृ० ५९७-६०४ एकं टिप्पणं निवेदितम् । तत्राऽऽर्यावर्तीयसमप्रमुख्यमुख्यदर्शनगतैः
सर्वज्ञत्वसंबन्धिभिः पक्षप्रतिपक्षैः सह तदीया जैनदर्शनगताः सर्वा अपि विचारपरंपराः सद्यास्वाधारं विविच्य
संगीवेशिताः सन्ति । भीमदिवाकरप्रबलविरोधिथ्रीजिनमद्रगणिसुमाश्रमणकर्तृकं विशेषणवतीनामकेऽमुद्रिते
ग्रन्थे प्रस्तुतविषयायाश्चर्चाया विस्तृततयोपलम्भत्वेन तद्वतं सर्वेणप्युपयुक्तं मार्ग-टिप्पणके समादाय तत्र
चामुद्रिते नन्दिचूर्णी-नन्दिलघुटीके उपयुज्य प्रस्तुतविषयसंबन्धिनी सर्वाऽपि मुद्रिताऽमुद्रितवाङ्मयसामग्री
समगृह्यत सा चाभ्यासिनां मनांसनुकूलविष्यतीति संभाव्यते ।

संपादनगोचरे च विषये आदर्शगतत्वेन, पाठान्तरगतत्वेन, संशोधनोपयुक्त-
ग्रन्थोपयोगपद्धतिगतत्वेन, काव्यप्रसिद्धलिखितग्रन्थोपयोगगतत्वेन, प्रसिद्धा-
त्युपयोगिग्रन्थोपयोगाविधानकारणगतत्वेन च पञ्चैव वस्तूनि वक्तव्यानि सन्ति ।

१ तृतीयभागवत् प्रस्तुतभागस्याऽपि संशोधने पत्रप्रतिभिः साधं ताडपत्रमती अप्युपायोजितायां विशेष-
धैतावानेव यन् तृतीये मार्गे द्वे अपि ते मती अपूर्णे आस्ताम् अत्र तु बृहदाडपत्रप्रतिरेका पूर्णत्वाऽऽसीत् ।

२ पत्र-ताडपत्रादुद्देशतः प्रस्तुतकाण्डसंबन्धी सर्वोऽपि पाठः शुद्धप्राय एव विद्यते तत्राऽपि मा० मा०
बा० बा० ता० संज्ञका आदर्शा उत्तरोत्तराधिकशुद्धिभाजः सन्ति । केवलताडपत्रादर्शद्वयगतैर्म्यो लघु-
लघुतरटिप्पणकैर्म्योऽपि पाठशुद्धेरिव प्रस्तुते संशोधनकर्मणि महानुपकारः संवृत्तः ।

यद्यपि पाठान्तराणां संग्रह-वृथकारणव्यवस्थापनक्रमः प्राक्तनभागतुल्यतयैव प्रस्तुतभागेऽवलम्बितस्या-
प्यादर्शानां शुद्धतयेतरसाधनानां च सुलभतया संगृहीतानामपि पाठान्तराणां यथासंभवमल्पीकृतत्वात्
प्रस्तुते मार्गे तेषां मूलत्वं नावशिष्यते ।

३ प्रस्तुतसंशोधनोपयुक्ता ग्रन्था मुद्रित-लिखिततया द्वेधा विभज्यन्ते । ग्रन्थं शोधयितुम् विषयं विशदी-
कर्तुम् तुलनां विधातुम् विशालमभ्यसितुं च यत्र यत्र मुद्रिता ग्रन्था उपयोजितास्तत्र पूर्वं बहुषु स्थलेषु
तत्तत्प्रमन्यगतां उपयोगिनः पाठा निःसंकोचमभ्यासुपन्यस्ताः । पुरस्तादानेकेषु स्थलेषु लापनादिभिर्बहु-
भिर्हेतुभिः केवलं तदीयानि तदीयानि स्थलान्येव प्राधान्येन सूचितानि परंतु यत्र लिखिता ग्रन्था उपायो-
ज्यपित तत्र सर्वत्राभ्यासिनां सौलभ्याय तत्तदशतदुर्लभग्रन्थगतान् पाठान् यथाशक्यं यथामर्यादं
आपस्तादुपन्यसितुमामहो व्यथायि ।

४ इदानीं यावत् काव्यप्रकाशिना अज्ञातमाया दुर्लभमायाश्च प्राक्तनभागसंशोधनेऽस्योपयोजितमायाः
सप्त लिखितग्रन्था यथामर्यादं भवन्तु संशोधने दिव्याश्रयोपयोजिताः सन्ति । ते चेत्ते १ हेमचन्द्रटीका
२ तत्त्वोपह्वः ३ न्यायकुमुदचन्द्रोदयः ४ सिद्धिविनिर्णयटीका ५ विशेषणवती ६ नन्दिचूर्णी ७ रुणी
नन्दिचूर्णी ।

मतितर्क-प्रकरणम् ।

जैनधेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नद्वरिद्विष्य-तर्कपद्यानन-
धीमद्-अमयदेवद्वरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
म्याल्यया विभूषितम् ।

चतुर्थो विभागः ।

(द्वितीयकाण्डान्तः)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थेन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राभ्यासकेन
पं० सुखलालसंप्रदायिना
प्राकृतवाङ्मयाभ्यासकेन जैनन्याय-म्याभरणतीर्थ-
पं० घेचरदासदोशिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरात विद्यापीठ

अमदावाद्

५ श्रीमद्वाचक्यशोविजयैः स्वीये तत्र तत्र ग्रन्थे सम्प्रतिर्कायकाण्डत्रयगता बहुषो गाथाः प्रकीर्णतया क्रमबद्धतया च विवृता दृश्यन्ते अभ्यासिनामानुशुण्याय तासां सर्वासामपि तदीयव्याख्योपेतानां गायानां ग्रन्थसमाप्तिगामिषु परिशिष्टेषु संकलयितुमिष्टतया नयकाण्डवत् प्रस्तुतेऽपि काण्डे तत्र तत्र टिप्पणके सण्डी-कृत्य नोपन्यासः कृतः । एवमेवान्यैरपि श्वेतान्वरीष-दिगम्बरीयैराचार्यैः कृतविवरणत्वेनोपलभ्यास्तत्तद्गाथा-श्लेषु परिशिष्टेषु संकलयितुमिष्टतया न क्वचित् टिप्पणके उपन्यास्यन्त ।

प्रस्तुतभागसंशोधनकर्मोपयोगिषु पाठान्तरग्रहण-प्रतिप्रेक्षणादिषु नीरसेषु क्लिष्टेषु च बहुमूल्येषु कार्येषु सहायतां विदधानान् उदारचित्तपवर्तकधीकान्तिविजयशिष्यान् श्रीचतुरविजय-पुण्यविजयादीन् कृतज्ञनापूर्वकं स्मराम इति ।

सुखलालः

बेचरदासम् ।

विषयानुक्रमः



विषयः

प्रथमपाद्यादिकम् ।

११५

४०३-४०४

४०३-४०८

४०३

४०८

४०८-४१८

४०८-४१२

४१२-४१६

४१६-४१७

४१७-४३१

४३१-४३२

४३२-४४५

४४५-४४९

४८०-४८८

४८८

४८९-४९३

४९३-४९९

४९९-५०३

५०३-५०४

५०४-५०५

५०५-५०६

५०६-५०७

५०७-५०८

५०८-५०९

५०९-५१०

१ उपयोगनिरूपणम् ।
 व्यस्तयोर्दर्शनं ज्ञानयोः लक्षणमभिधाय द्रव्यास्तिक-वर्थापास्तिकाभ्यां
 तयोः समाधस्य विमर्शं पर्यटनम् ।
 उपयोगस्य साकारानाकारत्वे रूपवित्या तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्य-
 कथनमभिधानम् ।
 २ प्रमाणसामान्यनिरूपणम् ।
 नैवाधिक-सौश्रान्तिक-योगाधारमन्मतानां निराकार-साकारविज्ञानकादनां
 परस्पररोपमदं पूर्णपक्षतयोपन्यासः ।
 बाह्यायं तद्वाहकं च निराकार-साकारज्ञानं स्वीकृतं तां सिद्धान्तिना
 साकारज्ञानप्रमाणयादन्य प्रतिविधानम् ।
 जैमिनीयसंमतं साद्व्यापारस्य प्रमाणत्वं निराकर्तुं तद्विरोधज्ञानविधि-
 गतायां धिगन्धस्य व्यपेक्षनम् ।
 धर्मोत्तरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यापकं सिद्धान्तिना तस्य
 समालोच्य दूषणम् ।
 नैवाधिक-वैशेषिक-संमतस्य सामग्रीप्रामाण्ययादस्य
 पूर्णपक्षतयोपन्यासः ।
 सामग्रीप्रमाणयादं प्रतिविधाप्य स्वार्थनिर्णीतिसमावधानस्य
 प्रमाणसामान्यलक्षणतयोपसंहारः ।
 नैवाधिकादिसंमतं परस्परविदितावपक्षमपास्य सिद्धान्तिना लक्षणेकदेश-
 भूतस्य स्वनिर्णीतिसमापनस्य व्ययस्थापनम् ।
 विज्ञान-द्वन्द्वतायादीयमर्थस्यास्तत्पक्षं निरास्य तस्य च चारुमार्थिकत्वं
 प्रतिष्ठाप्य लक्षणेऽर्थनिर्णीतिसमापनस्योपपादनम् ।
 स्वार्थनिर्णयसमाधेयं ज्ञानमिति प्रमाणलक्षणं प्रतिरोधमुक्तामेतं सौमित्रेन
 निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षव्यापनम् ।
 पैवाकरणसंमतं केवलसविकल्पकपादमुपन्यस्य निर्विकल्पकत्वादिना
 तस्य दूषणम् ।
 नैवाधिकादिसंमतं केवलसविकल्पकपादमुपन्यस्य निर्विकल्पकत्वादिना
 तस्यापि दूषणम् ।
 निर्विकल्पकमेवाप्यस्मिन् मतं प्रतिविधाप्य साविद्वान्मन्त्राध्यक्ष-
 मुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्विकल्पकभावज्ञानस्य
 प्रमाणसामान्यलक्षणव्यवस्थापनम् ।
 ३ प्रमाणविशेषनिरूपणम् ।
 द्वन्द्वभ्रमम् ।
 प्रत्यक्षे निरूपयन्तं पूर्वं सौमित्रेन विरोधितं नैवाधिकसंमतम्
 द्वन्द्वभ्रमप्रमाणव्यवस्थापनम् ।
 निर्विकल्पकमेव द्वन्द्वभ्रम-प्रमाणं सौमित्रेन नैवाधिकसंमतं
 विकल्पज्ञानस्य प्रतिष्ठानम् ।
 नैवाधिकः सौमित्रेन द्वन्द्वभ्रमविज्ञानम् ।

संमतितर्क-प्रकरणम् ।

चतुर्थो विभागः ।

द्वितीयः काण्डः ।

प्रथमगाथान्याख्या ।

[१ उपयोगनिरूपणम्]

[व्यस्तयोर्दर्शन-ज्ञानयोः लक्षणमभिधाय द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाम्नां तयोः स्वभावस्य विभज्य वर्णनम्]

एवमर्थोभिधानरूपज्ञेयस्य स्वामान्य-विशेषरूपतया व्याप्तकृत्यं प्रतिपाद्य 'ये पञ्चमीपविकल्पाः स्वयुक्त्यमानयोस्तयोर्नययोर्भयमिति सा स्वयमयप्रज्ञापनाऽन्यथा तु सा तीर्थह-दाग्रादना' इति वदुर्नम् ५ तदेव प्रपञ्चयितुम् 'उपयोगोऽपि परस्परसम्यक्पेक्षास्वामान्य-विशेषप्रदणप्रवृत्तदर्शन-ज्ञानस्वरूपद्रवा-त्मकः प्रमाणम् दर्शन-ज्ञानैकाग्र्यरूपस्यप्रमाणम्' इति दर्शयितुं प्रक-रणनिरूपमाणो द्रव्याधिक-पर्या-याधिकमभिमतमत्येकदर्शन-ज्ञानस्वरूपप्रतिपादिकां गाथामादाचार्यः—

जं सामग्राग्राहणं दंसणमेयं विसेसियं जाणं ।

दोण्ड वि णयाण एसो पाटेणं अत्थपप्पाओ ॥ १ ॥

१०

द्रव्यास्तिकस्य स्वामान्यमेव यस्तु तदेव श्रुते भवेनेति ग्रहणं दर्शनमेतद् उच्यते, पर्यायास्तिकस्य ॥ विशेष एव यस्तु न एव श्रुते येन तन् ज्ञानम् अभिधीयते प्रदणम् विदो-यितम् इति विशेषप्रदणमित्यभिप्रायः । द्वयोरेपि भनयोर्नययोरेव प्रत्येकमर्थपर्यायः सप्य विपर्ययं पपेति भयमप्यति यः सोऽर्थपर्यायः ईदम्भूतार्थग्राहकत्वमित्यर्थः ।

१-मयोर्नय-भा० हा० वि० । २-दु० ४५५ गा० ५३ पं० १८ ।

३ 'जं सामग्राहणं भवत्येवैव वदुर्नम् । अविदेतिह अन्ते ईदम्भूतं अन्तरं तदम्' ॥ ४३ ॥

इत्येवं सदा दर्शनमन्तरादिवरिषा वृत्तमर्थग्राहणम्—दु० १८८ ।

५३ पं० ८०

मत्यादिज्ञानचतुष्करूपे दृष्टान्ते यत्र यत्रोपयोगे विषयभेदस्तत्र
तत्रासत्त्वार्थत्वमिति व्याप्तेर्भावनम् ।

१७ गाथाव्याख्या ।

६१५

६१६

मत्यादिवैधर्म्येण केवलोपयोगस्य असत्त्वार्थत्वाभावेन विषयभेदाभावाद्-
क्रमोपयोगद्वयात्मकैकरूपत्वसाधनम् ।

१८ गाथाव्याख्या ।

६१६

६१७

अभिप्रेतोपयोगादिना स्वपक्षे समापतत आगमविरोधस्याप्यगत्या
व्याप्यान्तरमाधित्य परिहरणम् ।

१९ गाथाव्याख्या ।

६१७

अक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेत् केवलं किमिति मनःपर्यायवदागमे तस्य
ज्ञानमात्रतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपनया द्वैविध्येन
वर्णनमिति चोद्ये ममोद्घाटनम् ।

२० गाथाव्याख्या ।

६१७

एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोभयरूपतया शास्त्रे पाठात् तस्य
कथंचिदनेकरूपत्वाभ्युपगमनम् ।

२१ गाथाव्याख्या ।

६१७

एकदेशिना मत्पुपयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलोपयोगस्य
द्विरूपत्वसमर्थनम् ।

२२ गाथाव्याख्या ।

६१८

पुनरप्येकदेशिना क्रमिकमेवं रूपयितुं शालीपयुक्त्या ज्ञान-दर्शनयोः
कथंचिद्व्यवस्थव्यवस्थापनम् ।

२३-२४ गाथाव्याख्या ।

६१८

एकदेशीये अयमप्रहमात्रमतिज्ञानस्य दर्शनत्वाभ्युपगमे समापततो
दोषस्याभिधानं तरतमर्थनं च ।

२५ गाथाव्याख्या ।

६१८

६१८

ज्ञान एव चक्षुरचक्षुर्दर्शनप्रवादसमर्थनाय दर्शनपदस्य अर्थाभिधानम् ।

२६ गाथाव्याख्या ।

६१९

असृष्टाविषयावगाहित्वेऽपि न मनःपर्यायबोधस्य दर्शनत्वप्रसङ्ग इति
सयुक्तिकं प्रतिपादनम् ।

२७ गाथाव्याख्या ।

६१९

असृष्टाविषयावगाहि ज्ञानमेव दर्शनम् न ततः पृथगिति प्रतिपादनम् ।

२८ गाथाव्याख्या ।

६१९

असृष्टार्थावगाहित्वेऽपि श्रुतज्ञानस्य दर्शनत्वाभावाप्रतिपादनम् ।

२९ गाथाव्याख्या ।

६२०

अशुद्धिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि
लब्धावकाशत्वसमर्थनम् ।

३० गाथाव्याख्या ।

६२०

सिद्धान्तिना एकस्यैव केवलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वय-
रूपत्वव्यावर्जनम् ।

३१ गाथाव्याख्या ।

६२१

सूर्यमिप्रायेण ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोः स्वरूपविभजनम् ।

३१ गाथाव्याख्या ।

६२१

एक एव केवलोपयोगो द्वयात्मक इति स्वसिद्धान्तः समयान्तरोत्पादवचनं
तु परतीर्थिकमतकथनमिति विभजनम् ।

६२१

[उपयोगस्य साकारानाकारते स्पष्टयित्वा तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्यकथ्यतामिधानम्]

उपयोगस्य चानाकार-साकारते सामान्य-विशेषग्राहकते एव तत्र तत्राभिधीयते । अविद्यमान आकारः मेदो ग्राह्यस्य अस्तित्वनाकारं दर्शनमुच्यते । सह आकारैर्ग्राह्यमेदैवर्त्तते यद् ग्राहकं तत् साकारं धानमित्युच्यते । निराकार-साकारोपयोगौ तूपसर्जनीकृततदितराकारौ स्वविषयावभास-
निविषयतया बोधमात्रे फलानुमेयः संवेदनाख्यफलानुमेयो वा अनधिगतार्थाधिगन्ता इन्द्रियादिसंपाद्यः अव्यभिचारादिविशेषणविशि-
ष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपोऽबोधरूपो वा साधकैतमत्वात् प्रमाणम्
इत्यादिरूपोऽयुक्तः ।

[२ प्रमाणसामान्यनिरूपणम्]

[वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकार-विज्ञानवादानां परस्परपक्षं पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

तथाहि—‘बोधः प्रमाणम्’ इति षडन्तो वैभाषिकाः पर्यनुयोज्याः—किं बोधमात्रस्य प्रामाण्यम्, ५
आहोस्तिद् बोधविशेषस्य ? यदि बोधमात्रस्य तदा तत्तुभर्णप्रणयनमयुक्तम् व्यवच्छेद्याभावात्, अबोधस्य
व्यवच्छेद्यत्वेऽपि संशय-विपर्ययादीनां बोधस्वभावात्वात् प्रमाणताप्रसक्तिः । न च संशयादीनामपि
प्रमाणता लोक-नास्त्रविरोधात् । लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमात्रमध्यम् तत्र चेन्द्रियादेरपि
प्रमाणतायाः प्रतिक्षेपोऽध्ययस्य प्रामाण्येऽव्याप्तिश्च लक्षणदोषः । न चाबोधरूपस्येन्द्रियादेर्लोकः प्रमाणतां
न व्यपदिशति ‘मेदीपेनोपलब्धम्’ ‘चक्षुषा दृष्टम्’ ‘भूमेनावगतम्’ इति लौकिकानां व्यवहारदर्शनात् ।

१-कार हा-वा० वा० गिना । २-पयोगाद्युप-भा० । ३-स्तुति-वृ० । ४ वा बोधरूपो वा
सा-वा० वा० । ५-करवात् वृ० वा० वा० । ६ संशयेन वैभाषिद्यदित्तल्लक्षमित्यं वर्णितमस्ति पदार्थानयमुच्य-
वृद्धतां—‘अथवा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकमेदाद्युपां बौद्धा मवन्ति ।

तत्रादिशसितीयारतामकृतेभविष्यतमदः—चतु शक्तिं वस्तु जनिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति,
विनाशो विनाशयति । तथा आत्मापि तथाविध एव पुत्रलयागावभिधीयते । निराकारो बोधोऽप्यहमाद्येकगामयपीन-
रात्रार्थे प्रमाणमिति ।

सौत्रान्तिकमनं पुनरिदम्—इह-वेदना-विज्ञान-संसारसंस्काराः सर्वसारीणामेते एव इच्छा विद्यन्ते न पुनरात्मा ।
त एव हि परलोकगामिनः । तथा च मग्निदान्तः—पथेमानि भिक्षवः । संशयाद्यम् प्रतिज्ञामात्रम् संज्ञिमात्रम् व्यवहार-
मात्रम् । इत्यस्ति पथः । अतीतोऽब्दा, अनग्नोऽब्दा, महेतुको विनाशः, आकाशम्, पुत्रव इति, अथ पुत्रलयाग्नेन परपरि-
वर्तिनी विज्ञानमयकृतदिवर्महं शास्तेति । बन्धोऽर्थो नियमयत्त एव ज्ञानाकाराख्यवस्तुपरत्वा तु रात्रागम्यते । साक्षात्
बोधः प्रमाणम् तथा शक्त्याः सर्वसंस्काराः स्वलक्षणं परमार्थः । महादुःखद्वयदिना—प्रतिशब्दं विज्ञातको ह्य-एव-मध्य-
सर्वपरमार्थको इति चेत्तत्र तत्रमिति । अन्वयोऽहः शब्दाय । तदुक्तं—तदाकाराभावात्परिच्छेदः । नैराश्यावधानां
इत्यर्थेनोच्छेदो मोक्ष इति ।

सौत्रान्तिकमनं विदम्—विज्ञानमात्रमिदं भुवम्, नहि बन्धोऽर्थं ज्ञानदेवमेव नास्तिदृष्टम् । अनेके तन्वयगतः
साक्षात् बोधः प्रमाणम् वस्तुनास्तिदृष्टो नील-पीतदिप्रतिभासः । आद्यवस्तुन हि सर्वज्ञानपरमम् । आद्यपरिहा-
सविच्छेदवस्तुन इति ।

मध्यमिकदर्थेन तु-अन्वयमिदम् स्वतोऽयम् प्रमाण-अन्वययोः प्रमाणम्, मुक्तिस्तु अन्वयपरिहासं संशयमिति ।

मध्यमिकः मध्यं इत्यमरः—टु० ४६ पं० १२—टु० ४० पं० १५ ।

‘महेतुमयकृतदिवर्महं शब्दार्थमिति (टु० ४६-४६) निराहरीयम् ।

१-वा०-भा० । २-सामान्य-वा० वा० । ३-प्रवेष्ट-टु० १ पं० १ ।

विषयः

पृष्ठ

३२ गायत्र्याख्या ।

६२१

पर्यवसितस्य भेदानरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानरूपत्वमेव
इति धर्मेणम् ।

३३ गायत्र्याख्या ।

६२२

सम्यग्ज्ञाने दर्शनत्वस्य नियततया दर्शने सम्यग्ज्ञानत्वस्य विकल्प-
नीयतया सम्यग्दर्शने विशिष्टज्ञानरूपमेव इति फलिताभिधानम् ।

३४ गायत्र्याख्या ।

६२३

सूत्रोक्तं साधनपर्यवसितस्य सम्यग्ज्ञानः स्पृष्टतां कैवाँचिदाचार्याणां
गमिष्ठतया सम्यग्व्यादिताभाष्यप्रतिपादनम् ।

३५ गायत्र्याख्या ।

६२४

निष्ठाग्निरा केवलस्य पर्यवसितस्य प्रदर्शनम् ।

३६ गायत्र्याख्या ।

६२५

तिष्ठानमये केवलस्य विनाशायद् उत्पादस्यापि प्रदर्शनम् अपर्यवसितस्य-
विययकस्तुत्रोक्तेरपेक्षापिदोषेण समर्थनं च ।

३७-३८ गायत्र्याख्या ।

६२६

स्वरूप-गणनाभ्यां जीय-केवलयोर्मैत्रे स्वस्यपि कथं तपोरेकत्वमित्यस्याः
कैवाँचिदाचार्याणां उल्लेखः ।

३९ गायत्र्याख्या ।

६२७

प्रागुक्तमादाह्वानं निरस्तितुमुपक्रमः ।

४० गायत्र्याख्या ।

६२८

अनेकान्तरमैत्रेकरूपत्वेन साध्येन स्वस्यस्य हेतोर्व्याप्तिं
प्रसाधयितुं दृष्टान्तोपन्धानम् ।

४१ गायत्र्याख्या ।

६२९

दृष्टान्तशृङ्गीतव्यतिः स्वस्य हेतोर्दोषान्तिर्ये के पठे उपनयनम् ।

४२ गायत्र्याख्या ।

६३०

जीय-स्वरूपपर्यापन्नं प्रामाणिकं व्यवहारमाभित्य द्रव्य-वर्थावयोरे-
कान्तमेव निराकरणम् ।

४३ गायत्र्याख्या ।

६३१

आमद्रव्यस्य स्वाभाविकैर्प्रेमापिबैत्रे वर्थावैः
कैवाँचिदेकानेकत्वप्रदर्शनम् ।

॥

न बोधोच्चारिकां तेषां प्रामाण्यम् प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वेन मुख्यप्रामाण्योपपत्तेः अत एव शास्त्रान्तरेष्वपि विशिष्टोपलब्धिजनकस्य बोधाऽबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतः

“लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्” [] इत्युक्तिः ।

किञ्च, ‘प्रमीयतेऽनेन’ इति प्रमाणशब्दः करणविशेषप्रतिपादकः करणविशेषत्वं चास्य विशिष्टोपलब्धिरूपकार्यजनकत्वेन कार्यस्य चाव्यभिचारादिसर्वप्रमितिरूपत्वात् तज्जनैकेनापरेण साधक-५ तमेन भाव्यम् एकस्यैव स्वात्मनि करणक्रियाविरोधात् ततो बोधाबोधरूपस्य प्रमितिजनकस्य प्रमाणतोपपत्तेः ‘बोधमात्रं प्रमाणम्’ इत्यत्राव्यातिर्लक्षणद्वेयः प्राप्नोतीति स्थितम् । अथ बोधविशेषः प्रमाणम् तदाऽत्रापि यत्तज्ज्यम्-कः पुनरसौ बोधस्य विशेषः? यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टत्वं तदा प्रमितित्वमापस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः । न चाभ्युपगम्यत एवेति वाच्यम् करणविशेषस्य प्रमाणत्वव्यपक्षितेः । १०

अत एव “निराकारो बोधोऽर्थमहभाष्येकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थं प्रमाणम्” [] इति वैभाषिकोक्तमसंगतम् । अपि च, कर्मण्यसौ प्रमाणमभ्युपेयते । यत उक्तम्—

“सत्यापारमिषाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि” [] इति ।

कर्मता च बोधसहभावितोऽर्थस्य तद्बोधोपेक्षया न सम्भवति, तत्समानकालस्य तत्कृतविकार्य-स्याद्ययोगात् धर्मरूपे च तत्र कारणे क्रियायाः दत्तं प्रतिनियमः तदभावे वैकल्यमग्र्यधीनताया-१५ मपि सर्वैः स्वयस्य बोधो भवेत् । किञ्च, एकसामग्र्यधीनत्वस्य द्वयोरप्यविशेषात् यथा बोधोऽर्थस्य ग्राहकत्वाऽप्योऽपि बोधस्य किं न भवेत्? तत्र निराकारो बोधः प्रमाणं सम्भवति ।

अथ नाभून्निराकारो बोधः प्रमाणम् साधारण्यस्य प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वात् प्रमाणम् । ननु च बोधस्य प्रमाणस्वरूपाद्याकांशकारात्मकत्वमनुक्तम् प्रमेयरूपत्वापत्तेः । न च प्रमेयरूपमेव प्रमाणं भवितुमर्हति प्रमाणस्य तद्ग्राहकत्वेन प्रतिभावात् । न च तद्यारब्धेन प्रतिभासमानमपि प्रमेय-२० रुपं युक्तम् प्रमाण-प्रमेययोरन्तर्यद्विव्यपक्षितत्वेनापभासनात् भेदेन च प्रतिभासमानं नान्यथाधिगन्तुं युक्तम् । न हि प्रतिभामः साक्षात्करणाकारत्वात् प्रत्यक्षरूपोऽर्थव्यवस्थापकः प्रमाणान्तरादनुग्रहं बाधां वा प्रतिषेधने ।

उक्तं च—

“प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रहः ।

बाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहः” ॥ [] इति

२५

सर्वदा परिचिच्छिन्नार्थावभासितोऽध्यक्षस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न चाध्यक्षेण ज्ञानमेव परिहर्त्ताकारं वेधते न बाधोऽर्थ इति कथं निराकारता तस्येति यत्तज्ज्यम् ज्ञानरूपतया बोधस्याध्यक्षे प्रतिभासनात् अर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्तेः । न ह्यनहङ्कारस्पर्दत्वेनार्थस्य प्रति- ३० भासेऽहङ्कारस्पर्दबोधरूपस्यैव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि त्वहङ्कारस्पर्दत्वेनार्थस्य प्रतिभामः स्यात् तदा ३० ज्ञानरूपावभिप्रायान् तद्गतमनः ‘अहं घटः’ इति प्रतिभासः स्यात् । न स्वायंपाभूता प्रतिपत्तिरन्यथा-

१-स्य बोधरूपवि-भां मां । २-क्षिणो भुक्तिः प्र-भां । ३-क्षिणो भुक्तिः प्र-रां ।

१ “ततो यद् बोधाबोधरूपस्य प्रमाणलाभिधानकम्—

“लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्”—

इति तत् प्रस्ताव्यातम् ज्ञानस्यैवानुचरितप्रमाणव्यवदेष्टार्हत्वात्

लिखितम् “वासनादि श्लोकं पत्रादि तत् प्रमाणम्” साक्षिण “पुराणं प्रमाणम्” भुक्तिः “अनुभवः प्रमाणम्”—प्रमेय-४०

पृ० ३ प्र० पं० ११, टि० ४०, ४१, ४२ । बह्द० सं० ४० ४० ४० १०० पं० १४-११ । ४-रूप-

स्यात्-वा० बा० । ५-नकारत्वेना-वा० बा० । ६-पवि-भा० हा० सि० । ७-कर्मण ६-हा० सि० ।

८-पताप-६० बा० बा० । ९-रूपार्थ-भा० । १०-पदेत-भा० हा० सि० । ११-न नाप- (नाऽऽया-) भा० ।

१२ अत्र ‘अनुग्रहे’ ‘अनुग्रहः’ इति द्वयमपि संबन्धे इति विचार्य ‘अनुग्रह इति’ इति सर्वत्रैव सिद्धयः

एतन्निः पादो स्थलाः ।

उपयोगस्य धानाकार-साकारे सामान्य-विशेषमाह्वाने एव न न गम्यामितीयेने । अविद्यमान
आकारः भेदो प्राहास्य अन्येत्यनाकारं दर्शनमुच्यते । नह आकारमात्रमेवैर्जनने यद् प्राहृतं तद्
साकारं धानमित्युच्यते । निराकार-साकारोपयोगौ नृगर्जनोक्तनदिनगकारं अविषयवन्मात्र-
फल्येन प्रवर्तमानो प्रमाणम् न तु निरस्तो नगकारौ, तथाभूतवस्तुत्पत्तिरिषाभावेन निर्विषयतया
निरस्तो नगकारौ । अन्तेवाद्यभ्युपगमः 'योधमात्रं
वापारोऽयं दृष्टान्त्यकलाभुमेयः
अव्यभिचारिदिशेनोपनि-
ष्टायोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा योधरूपोऽयोधरूपो वा साधकतमत्वाद् प्रमाणम्'
इत्यादिरूपोऽयथा ।

[वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकार-चिदानयादानां परस्पोषमर्द-पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

तथाहि—‘योधः प्रमाणम्’ इति घटन्तो वैमायिकाः पर्यनुयोज्याः—किं योधमात्रस्य प्रामाण्यम्,
 ५ आद्योस्त्विदं योधविशेषस्य? यदि योधमात्रस्य तदा तदुद्देशप्रणयनमयुक्तम् व्ययच्छेद्यामात्रान्, अयोधस्य
 व्ययच्छेदस्येऽपि संशय-प्रिपय्यादीनां योधसमावय्यात् प्रमाणताप्रसक्तिः । न च संशयादीनामपि
 प्रमाणता लोक-शास्त्रविरोधात् । लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमादधम् तत्र चेन्द्रियादेरपि
 प्रमाणतायाः प्रसिद्धेर्षोध्यस्य प्रामाण्येऽव्यातिथ्य लक्षणदोषः । न चायोधरूपस्येन्द्रियादेर्लोकः प्रमाणतां
 न व्यपदिशति ‘मृदीपिनोपलब्धम्’ ‘चक्षुषा दृष्टम्’ ‘धूमेनावगतम्’ इति लौकिकानां व्यवहारदर्शनात् ।

१-कार हा-वा० बा० विना । २-पयोगावुप-आ० । ३-स्तुति-धृ० । ४ वा योधरूपो धा-
 स्ता-वा० धा० । ५-कृत्यात् धृ० वा० बा० । ६ संज्ञेपेण वैभाषिद्यादिमतग्रन्थमिदं वर्णितमस्ति पदार्थानामुच्य-
 वृत्तौ—“अथवा वैभाषिक-सांख्यिक-योगाचार-माध्यमिकपेदाचार्या बौद्धा भवन्ति ।

तत्रायंसमितीमापरनामकवैमाषिकमतमदः—चतु क्षणिकं वस्तु जगतिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति, विनाशो विनाशयति । तथा आत्मापि तथाविध एव पुद्गलशाखावभिधीयते । निराकारो बोधोऽर्पणमाव्येकसाम्यधीन-
स्त्वत्रार्थे प्रमाणमिति ।

सौमन्तिकमतं पुनरिहम्—इष-वेदना-विज्ञान-संसाररक्षारा. सारसरीरिणामेवे पञ्च हृन्पा विद्यन्ते न पुनरामा । त एव हि परलोकागमिनः । तथा च तत्तिद्धान्तः—पञ्चमानि भिक्षव ! संज्ञामात्रम् प्रतिज्ञामात्रम् संज्ञितमात्रम् व्यवहार-मात्रम् । कतमानि पञ्च ? शरीरतोऽप्या, अनागततोऽप्या, सहेतुको विनाशः, भाङ्गाद्यम्, पुद्गल इति, अत्र पुद्गलसन्धेन परपरि-कल्पितो नित्यत्वव्यापकत्वादिधर्मक आत्मेति । काह्योऽर्थो नित्यत्वपक्षे एव ज्ञानाकारान्ययानुरक्त्या तु सन्नवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् तथा श्रुतिः सर्वसंस्कारा. स्वज्ञानं परमार्थः । यदाहुस्त्वद्वादिनः—प्रतिज्ञणे विचारारो रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरमाण्वो ज्ञानं चेतरेव तावमिति । अन्यापोहः शब्दादी- । तदुच्यते—तदाकारतमभ्यामर्थपरिच्छेदः । नैएत्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ।

योगाचारमतं त्रिदम्—विज्ञानमात्रमिदं भुवनम्, नास्ति बाह्योऽर्थः शुभाद्वैतस्यैव तात्त्विकतात् । अनेके ज्ञानसंतापः साङ्गो बोधः प्रमाणम् वासनापरिपाकतो भील-पीनादिप्रतिभासाः । आलव्यविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आलव्यविज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति ।

माध्यमिकदर्शने तु-शून्यमिदम् स्वप्नोपम-प्रमाण-प्रमेययोः प्रविमाणः, मुक्तिस्तु शून्यताहेतुद्वयं शेषमावनेति ।
वेचित्तु माध्यमिकाः स्वस्थ ज्ञानमाह—पृ० ४६ पं० १२—पृ० ४७ पं० १५ ।

एतदर्थं सर्वदर्शनसमूहगतं बौद्धदर्शनमपि (पृ० २८-४६) विलोकनीयम् ।

७-ज्याः यो-भा० । ८-णमय-वा० वा० । ९ प्रमेयक० पृ० १ प्र० पं० १ ।

न बोधप्रसङ्गः तेषां प्रमाण्यम् प्रमितिक्रियायां साधकतयात्वेन मुख्यप्रमाण्योपपत्तेः भवत्येव
शास्त्रान्तरेऽपि विशिष्टोपाधिजनकस्य बोधाऽधोधरूपविशेषस्यामेन सामान्यतः

“प्रतिनिर्वाहो मुक्तिः प्रमाणं प्रविधिं स्मृतम्” [] इत्युक्तिः ।

किञ्च, ‘प्रतीकरोजने’ इति प्रमाणनाम्नः कारणविशेषप्रतिपादकः कारणविशेषस्य ध्याय्य विशिष्टो-
पाधिरूपवर्णनकारणत्वेन कार्यस्य ध्याय्यभिव्यक्तिरूपप्रमितिरूपत्वान् तद्वर्णनकारणेन साधकः ।
तमेन भाव्यम् एवार्थस्य ध्याय्यमिति कारणप्रियाविशेषान् ततो बोधाधोधरूपस्य प्रमितिजनकस्य
प्रमाण्योपपत्तेः ‘बोधमात्रं प्रमाणम्’ इत्यत्राध्यायिजनकद्वयः प्राप्नोतीति स्मृतम् । अथ बोधविशेषः
प्रमाणम् तदाऽपि ध्याय्यम्-तत् पुनरपि बोधस्य विशेषः । यद्यप्यभिव्यक्तिविशेषणविशिष्टत्वं
तदा प्रमितिरूपत्वस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः । न चाभ्युपगम्यत एवेति ध्याय्यम् कारणविशेषस्य
प्रमाण्यवधारणम् ।

१०

अत एव “निराकारो बोधोऽर्धमद्वयकृतमध्यधीनस्वाधर्मं प्रमाणम्” [] इति
विभाषिकोक्तमस्मृतम् । अथ च, कर्मण्यवरो प्रमाणमभ्युपगते । यत उक्तम्—

“सत्त्वापारमिताभाति ध्यापारेण स्वकर्मणि” [] इति ।

कर्मता च बोधमद्वयविशेषस्य तद्विधोपपत्त्या न सम्भवति, तत्सामान्यकारणस्य तत्कृतविकार्य-
त्वाद्ययोगान् धर्कर्मण्येव तत्र कारणे क्रियायाः कार्यं प्रतिनियमः तदभावे वैकल्यामध्यधीनतायाः ।
अपि तस्यैः तस्यैः बोधो भवेत् । किञ्च एकस्यामध्यधीनत्वस्य द्वयोरेव्यविशेषान् यथा बोधोऽर्धस्य
प्रादुर्भावाऽर्थोऽपि बोधस्य हि न भवेत् । तत्र निराकारो बोधः प्रमाणं सम्भवति ।

अथ मा भूमिराकारो बोधः प्रमाणम् साकाररूपयोः प्रमितिक्रियायां साधकतयात्वात् प्रमा-

२०

धिगन्तुं युक्तम् । न हि प्रतिभासः साक्षात्कारणाकाराणां प्रत्यक्षरूपोऽर्धव्यवस्थापकः प्रमाणान्तरा-
दनुमदं धार्यो वा प्रतिपद्यते ।

उक्तं च—

“प्रमाणस्य प्रमाणं न बाधा नाभ्यनुमदः ।

२५

बाधायामप्रमाणत्वमानर्पयमनुमदः” [] इति

स्वयं वा दृष्टिर्विच्छिन्नायां प्रमाणान्तरेऽप्यवस्थाप्रमाणस्यैः प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न चाध्यक्षेण
ज्ञानस्य दृष्टिर्धातुकारं घटने न चारोऽर्थ इति कथं निराकारता तस्येति घटत्यम् ज्ञानरूपतया
बोधस्याप्यस्यै प्रतिभासनात् कार्यस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्तेः । न शानद्वारास्पदत्वेनार्थस्य प्रति-
भासोऽद्वयारूपद्वयोधरूपस्यै ज्ञानरूपता युक्ता, यदि त्वद्वयारूपद्वयोधरूपस्य प्रतिभासः स्यात् तदा ३०
ज्ञानरूपान्निभ्यस्यान् तदात्मनः ‘अदं घटः’ इति प्रतिभासः स्यात् । न ध्याय्यधातुता प्रतिपत्तिरन्यथा-

१-स्य बोधरूपवि-भा० मा० । २-विज्ञो मुक्तिः प्र-भा० । ३-विज्ञो मुक्तिः प्र-भा० ।

१ “ततो मद बोधाधोधरूपस्य प्रमाणताप्रमाणम्—

“प्रतिनिर्वाहो मुक्तिः प्रमाणं प्रविधिं स्मृतम्”—

इति नृ प्रमादप्याम् शनसैयानुवचितप्रमाणत्वविशेषाद्व्याप्यम्

प्रतिनिर्वाहो “साधकतया लोके यत्रादि तत्र प्रमाणम्” साक्षिण. “पुष्टता. प्रमाणम्” मुक्तिः “अनुमदः प्रमाणम्”—प्रमेयद०

पृ० १ प्र० पं० ११, टि० ४०, ४१, ४२ । वरद० स० दृ० १० दृ० २०० पं० १०-११ । ४-रूप-

स्यात्-भा० बा० । ५-मकारयेन-भा० बा० । ६-यधि-भा० हा० वि० । ७-कारणेन दृ-हा० वि० ।

८-पताप-दृ० बा० बा० । ९-रूपार्थ-भा० । १०-पदेत-भा० हा० वि० । ११-न नाया-(नाऽऽया-) भा० ।

१२ अथ ‘अनुमदं’ ‘अनुमदः’ इति द्वयमपि संज्ञक्ये इति विचार्य ‘अनुमद इति’ इति सर्वत्रैव विदमाना

सामान्याः पाठोः स्वसः ।

अस्यानुपालम्भविषयत्वेऽपि पुरुषस्य प्रेक्षापूर्वकारिणोऽधिगतविषयमपि प्रमाणं पर्यमाणस्योपालम्भ-
विषयता-स हि पूर्वाधिगते घट्स्तुनि प्रेक्षापूर्वकारी किमित्यधिगमाय प्रमाणान्तरमन्वेष्टे तन्निष्पन्नप्रयो-
जनपेक्षया हेतुं व्यापारयतः प्रेक्षापूर्वकारितादानिप्रसक्तः, नैतदेवम्, यतः प्रीत्यतिशयादेः प्रयोजनस्या-
निष्पन्नस्य भावात् तन्निष्पत्त्यर्थमुपायान्वेषणे न प्रेक्षापूर्वकारितां तस्योपहन्तुं समर्थम् । तथाहि-सुखसा-
धने विषये पुनः पुनः प्रमां जनयतः प्रीत्यतिशयजनकत्वेन सप्रयोजनत्वात् प्रमाणान्वेषणस्य न तदन्वेष्टुः ५
पुरुषस्योपालम्भाहेता । न च निश्चिते विषये न किञ्चिद्विषयान्तरेण प्रयोजनम्-यतस्तदर्थं प्रमाणा-
न्वेषणं न वैयर्थ्यमनुभवेत्-यतो भूयो भूय उपलभ्यमाने दृढतरा प्रतिपत्तिर्भवतीति सुखसाधनं तथैव
निश्चित्योपादत्ते दुःखसाधनं च तथात्वेन तु निश्चित्य परित्यजेत् अन्यथा विपर्ययेणाप्युपादान-त्यागी
भवेताम् अत एवैकविषयाणामपि शास्त्राऽनुमानाऽध्यक्षाणां ग्रामाण्यमुपपन्नम् प्रतिपत्तिविशेषस्य
प्रीत्यतिशयादेस्तद्भावात् । न च प्रथमप्रत्ययेनैवार्थक्रियासमर्थवस्तुप्रदर्शने प्रयतितः पुरुषः १०
प्रापितधार्य इति तत्रापि प्रमाणान्वेषणे वैयर्थ्यमनुभवेत्, पुरुषप्रवृत्तेः प्रमाणाधीनत्वाभावात् विशिष्ट-
प्रमाया एव प्रमाणाधीनत्वात् तां च जनयत उपेक्षणीयादी विषये प्रमाणस्याप्रयत्नकस्यापि प्रमाणत्वेन
लोके प्रसिद्धत्वात् प्रवृत्तेस्तु पुरुषेष्टान्विपन्धनत्वात् तदभावे नोक्तफलजनकस्य प्रमाणत्वव्यापातः ।
न च पुरुषार्थसाधनप्रदर्शकपक्षेयस्य प्रयत्नकत्वम् तत्सद्भावेऽपि 'प्रयत्नितोऽहमनेनाह' इति तद्व-
हनेच्छाभावे प्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । न च प्रवृत्त्यभावे तस्य प्रदर्शकत्वलक्षणो निजो व्यापार एव नोपपन्नः १५
इति वक्तव्यम् प्रतीतिव्याधोपपत्तेः । नहि चन्द्रार्काद्यर्थविषयमप्यक्षमप्रयत्नकत्वात् न तत्प्रदर्शकमिति
लोकप्रतीतिः । तत्र अनधिगतायां धिगन्तुत्यमपि ज्ञातव्यापारविशेषणमुपपत्तिम् । अतोऽनधिगता-
यां धिगन्ता ज्ञातव्यापारोऽर्थप्रकटतात्पर्यफलानुमेयो जैमिनीयपरिकल्पितो न प्रमाणमिति स्थितम् ।

[धर्माचरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यावर्ण्य सिद्धान्तिना तस्य समालोच्य दूषणम्]

सौगतेस्तु 'प्रमाणमविसंवादिप्रामाण्य' इति यचनात् अविसंवाद्यकत्वं प्रमाणलक्षणमुच्यते भविर्न-२०

मिरीरयमाने परमार्थतस्तु हेवे मुहुर्मांस्मिहारासुरवे ।

विषेष्टैकहृगमानदानामयेककम्पीमनरोऽनुदेति ॥

त्रि(त्रि)यक्षिनी-वार्षिक-दीतरोषिर्-मयूर-मागिकयमुचे तत्रयम् ।

आदेयचलुन्यक्नोदयमाने चाम्राप्यते मीरितः ए कोटि ॥ इत्यादि-साङ्गाद- १-२ ५-१६ ३०

५० ५-५० ११ २० ५० ५ ।

१-धनवि-५० ल० मां० मां० मिना । २ "उत्तरम्"-५० ल० दि० । ३ तुनिश्चितं प-ल० ल०
बा० मां० मां० हा० । ४-अपि शास्त्रा-५० ल० बा० बा० मिना । ५ "प्रत्यक्षभावे"-५० दि० । "प्रति"-
ल० दि० । ६ "प्रदर्शकता"-५० ल० दि० । ७-हृगे भावेष्ट्या प्रति-बा० बा० । ८-कृत्यमि-बा० बा० ।
"न च प्रवृत्त्यभावे प्रमाणस्यार्थप्रदर्शकलक्षणव्यापारभावे वाच्यः प्रतीतिविशेषात् । न तत्र चन्द्रार्कादिभिरर्थं प्रत्यक्ष-
प्रवर्तकत्वात् तत्प्रदर्शकमिति लोके प्रतीतिः"-प्रमेयक० ५० ८ प्र० ५० ६ । "न च प्रवृत्त्यभावे प्रमाणस्य ननु प्रदर्श-
कस्यो व्यापार एव न संभवतीति विभावनीयम् अनुभवविशेषात् । न तत्र मुहुर्मांस्मिहारासुरवे इत्येवमर्थान्तो
लोकः तस्याप्रदर्शकत्वमिति प्रतिपत्तेः"-साङ्गाद- ५० २१ दि० ५० ६ । ३ "अमय(७)विदित्त-संवेदनमप्यहो-
(पल)वचमेव"-ल० दि० । १० जैमिनीय-बा० बा० ।

११ एतत् सर्वं धर्माचरीयाणां धर्मवीर्यवृत्त्यव्यवस्थितुल्लापिभ्यं हस्यते-"अविश्वदादं हानं सम्यक्त्वम् । लोके च
पूर्वमुपदिष्टमर्थं प्राप्तवत् संवादक उच्यते तद्वद् हानमपि प्रदत्तमर्थं प्राप्तवत् संवादकमुच्यते प्रदत्तिते कार्ये प्रवर्तकत्वेन
प्राप्तकत्वम् नाभ्यत् । तथाहि-न हानं जनयद् अर्थं प्राप्तयति अपि तु अर्थं पुरवं प्रवर्तकम् प्राप्तकत्वम् प्रवर्तकत्वमपि प्र-
तिविषयप्रदर्शकत्वमेव । न हि पुरवं हट्टात् प्रवर्तयितुं शक्नोति मित्रजम् आन एव कार्यविशेषेण प्रमाणात् अर्थविषये कार्ये
प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितधार्यः तथा च एति अर्थविषयमात्रं सम्यक् प्रमाणव्यापारः । अत एव अर्थविषयनिर्देशं प्रमाणात् दर्श-
यि हानेन प्रपन्नमधिगतोऽर्थसंज्ञेयः प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितधार्यं तत्रैवार्थं निगम्येन हनेनैविकं कार्यम् तन्निष्पन्नविषयजनक-
त्वं तत्र बोधोऽर्थं दर्शनेन हानः एव प्रत्यक्षेण प्रतिपिबदीहृष्ट-कस्याऽऽन्विष्ये प्रत्यक्षस्य वाच्यकप्रतिपत्त्यपरो विवक्षितानु-
गम्यते तस्य प्रवर्तकं प्रत्यक्षम् तस्याऽऽद्यं हानं हानं प्रत्यक्षदर्शितः । अनुमनं तु निश्चयवर्तिविषयवत् अर्थविषयं दर्शयति

आगमवादिस्तुतत्वात् । न चान्यग्य ज्ञानान्तरस्य प्राप्तेः पक्षिकृष्ट्यात् तदेव प्रापकमित्यादादानीयम्
यतो यद्यप्यनेकस्मान् शानक्षणात् प्रवृत्ताद्यर्थप्राप्तिस्तथापि पर्यालोच्यमानमर्थप्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य
प्रापकत्वं मान्यत् तच्च प्रथमतस्तदस्य एव स्वपक्षमिति मोक्षतोत्तरज्ञानक्षणानां तदुपयोगि प्राप्यमाणं
च दन्तु नियतदेश-कालाऽऽकारं प्राप्यते इति नथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोस्तयोरेव प्रामाण्यम् न ज्ञाना-
न्तरस्य तेन प्रदर्शितप्रापकत्वलक्षणे प्रामाण्ये पीनदाह्यादिप्रतिज्ञानानामपि प्रापकत्वात् प्रामाण्यप्रस-
न्नं भवति न हि नानि प्रदर्शितमर्थं प्रापयन्ति यद्देश-कालाऽऽकारं यस्तु तैः प्रदर्शितम् न तत्
तथा प्राप्यते यद्यप्यथा प्राप्यते न तैस्तत् तथा प्रदर्शितम् देशादिभेदेन यस्तुभेदस्य निश्चितत्वात्
तेषां प्रदर्शितार्थप्रापयता । एवमपि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वे अलादिप्रदर्शकस्य मरीच्यादिवस्तुन्तरप्राप्ते
प्रदर्शितप्रापकत्वेन प्रामाण्यप्रसन्निरिति न किञ्चिदप्रमाणं भवेत् । प्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं च ज्ञानं न
नियतप्रदर्शितार्थप्रापयम् । तेन हि भाषाभाषसाधारणोऽनियतोऽर्थः प्रदर्शितः ॥ च तथाभूतोऽस-
त्प्राप्तं प्राप्तं शक्य इति न तत् प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणम् । अनियतार्थप्रदर्शकत्वं च शास्त्रादेः
साक्षात् पारम्पर्येण वा प्रतिपाद्यादर्थोदनुत्पत्तिः । तत् स्थितं प्रापणशक्तिसम्भावयसंयादकत्वं
प्रामाण्यं ह्यप्येव । प्रापणशक्तिः प्रमाणम्याथार्थानामप्यनिमित्ता दर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन निष्ठी-
यते । तथाहि—दर्शनं यतोऽर्थादुत्पत्तिं तद्दर्शकमात्मानं स्वातन्त्र्यवसायोत्पादनात् निश्चिन्त्यदर्थाविना-
भावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रामाण्यं स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते न पुनर्मानान्तरं तद्विज्ञापकमपेक्ष-
तेऽर्थाभूतापि ततोऽपिसंयादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् ।

एतदप्युक्तम्, यतो नार्थप्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् पुरुषेष्ठाधीनप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सति
यस्मिन्वर्धमानः । एतच्च प्राक् प्रतिपादितम् । उपेक्षणीयं च विषये पुरुषस्य तद्विषयार्थित्वाद्यभावे
प्राप्ति-परित्यागयोरेभावेऽपि तत्प्रदर्शकत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य न किञ्चिद् व्याघात उपलभ्यते । अथ
इष्टाऽनित्यमाधनार्थव्यतिरेकेणोपेक्षणीयस्यान्तरस्याभावात् तत्प्रदर्शकं किञ्चिद् ज्ञानं समस्तीति २०
कथं प्रापकत्वाभावेऽपि प्रदर्शकत्वस्य स्वभवेन दोषोपादानं विधत्ते ? तथा च तृतीयविषयमाधम-
गर्ह्योक्तम्—“अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानायतत्वात्” [] तथा, “हितहितप्राप्ति-परि-
हारयोः” [] इति च । तृतीयविषयमाधमस्य सर्वस्य यस्तुतो राक्षिद्वयेन्तर्भावात् ।

१-पयोगी प्राप्य-वा. बा. ॥ “तच्च प्रथमत एव ज्ञानक्षणे संघटति नोत्तरोत्तरज्ञानानां तदुपयोगि तद्विषयो-
त्प्रदर्शकत्वेन तु तत् वेद-मुत्तरमेव” । तद् “प्रदर्शकत्वम्” । उपयोगि “कलकत्” । तद्—“अर्थ”-१ अर्थ-“भेद”-१ ।
अथेव ६. ८ प्र. ५. ५. ११-११-१४-१५ । २-पतार्थः ६. १ न च त-वा. बा. ॥
४. ८. ४. १० पं. ११ । ५-पादानं वा. बा. ॥ ६ दार्शनिकप्रमेय तादर्थ्यविभागकम् इत्येव दृश्यते—

यद्यपि स्वावृत्तमात्मकारणात्किञ्चिदाध्यात्मप्रेक्षणीयार्थस्य पार्थक्येन इदं समर्थं न इदं तथापि अवयवसूत्रे हानो-
पादानोपेक्षाद्विप्रवर्धनेन तन्नोदर्थस्य पार्थक्ये तादर्थ्यं प्रतिभाति यतो वाचस्वनिमित्तेन उपेक्षणीयार्थस्य हेयोपादेयार्थ-
त्वेन समर्थं इत्ता तादर्थ्यं सतीहृतम्—

“अप्रक्षिपानमर्थं कस्माद्विज्ञाते ! तं तद्वतो ज्ञातं हास्यामि बोधारास्य उपेक्षित्वे वैति । ता एता हानोपादानी-
पेक्षाद्वयवृत्तज्ञानस्यापेक्षार्थमर्थं विज्ञाते” १-१-१२ वात्सा. ॥ ॥

“उत्तरप्रेक्षया तु प्रामाण्ये अन्तराकारमिज्ञानस्य पुरुषान्वेक्षितस्य अप्रामाण्यप्रदर्शः । न चातिरवीक्ष्यता वदर्थस्य
हेयनवा तदपि पुरुषस्वापेक्षितम् तन्नोपेक्षणीयविरवज्ञात् । न बोधेक्षणीयमपि अनुपादेयत्वाद् हेयमिति निवेदयिष्यते”
व्याव. वा. हा. टी. १-१-११. ८. २१ पं. १६ । तद्विदेदन्तर्ज्ञानं च १-१-१२. ८. १०-११ पं. २१-२२. १०-४ पं. १ ।

“यत्तु बोधमुपेक्षणीयो नाम विषयः ॥ हि उपेक्षणीयत्वादेव नोपाधत्वे येन स तर्हि हेय एव अनुपादेयत्वादिति,
नैतद् युक्तम्, उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेन अप्रत्याख्येयत्वम् ।

हेयोपादेययोस्ति ५. ८-श्रीतिनिमित्तता । यत्नेन हानोपादाने अवयवस्य हेयत्वम् ॥
यत्तमाध्यात्मभावाद्बुधस्यैव साधनम् । ता-वा विवदत्तं यत्तु स्वसंवेदितमस्ति न ॥
उपादेये न विषये इहे रागः प्रवर्धते । इतरत्र तु विद्वेषस्तोभावापि दुर्धमे ॥

यत्तु अनुपादेयत्वाद् हेय एवेति, तदप्रयोगकम्, न हेयं भवति, यदेतद् ननुषकम् स पुनरत्र अस्तीत्यत्र श्री वा
ननुषकम् अनुपेक्षणीयं, श्रीयुक्तमाम्यदेव ननुषकम् ततोऽत्यभ्यमानत्वाद् । एवमुपेक्षणीयोऽपि विषयो हेयोपादेय-
भ्यामर्थान्तरम् ततोऽत्यभ्यमान्ति ।

तथाहि-तृतीयं वस्तु नेष्टसाधनम् उपेक्षणीयत्वात् यच्च तत्साधनं न भवति तस्यानिष्टसाधनराशा
 घन्तर्भावः एतच्चायुक्तम्; स्वसंविदितयस्त्वपह्नवस्य युक्तिशतेनापि कर्तुमशक्यत्वात् । तथाहि-यथा
 तद् वस्तु इष्टसाधनं न भवति तथाऽनिष्टसाधनमपि न भवति इष्टानिष्टसाधनयोरेकपादेयत्व-
 हेयत्वदर्शनात् उपेक्षणीयस्य चायत्नसाध्योपादानत्यागविषयत्वात् कथमिष्टानिष्टसाधनयोरन्तर्भावः ।
 ५ तत्र प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् । न च बौद्धाभ्युपगमेन प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं कचिदपि ज्ञाने संभवति
 तद्धि सन्तानाधयेण सांगतेः परिकल्प्यते । न च सन्तानः संभवति-स हि स्वरूपेण वा वस्तुस-
 भवेत् सन्तानिरूपेण वा? न तावत् स्वरूपेण सन्तानिव्यतिरेकेण तस्य वस्तुसतोऽनभ्युपगमात्
 अभ्युपगमे वा क्षणिकयाद्धानिप्रसक्तिः सामान्यानभ्युपगमश्च निर्निवन्धनो भवेत् इति न तस्य
 स्वरूपेण प्रवृत्त्यादिविषयता । सन्तानिरूपेणापि तस्य सत्त्वे सन्तानिन एव तथाभूता न तद्व्यतिरिक्तः
 १० सन्तानः प्रवृत्त्यादिविषयः सन्तानिनां चोत्पत्त्यनन्तरध्वंसित्वात् न तद्विषयस्य विज्ञानस्य प्रदर्शितार्थ-
 प्रापकत्वम् इदं-प्राप्ययोः क्षणयोरत्यन्तभेदात् यत्र हि देश-कालाऽऽकारभेदादभेदेन प्रतीयमान-
 स्यापि वस्तुनो भेदोऽभ्युपगम्यते तत्र स्वरूपेण भिद्योः पूर्वोत्तरक्षणयोः कथमभेदः येन प्रदर्शितार्थ-
 प्रापकत्वं साधननिर्भासिज्ञानस्य युक्तिसंगतं भवेत्? अथ संवृत्त्या सन्तानस्य स्वरूपसिद्धेः पूर्वोक्तम-
 दूषणम् । तथा च प्रतिपादितम्-“सांख्यव्याहारिकस्य च प्रमाणस्यैतद्व्यञ्जनम्” [] नन्वेवं लोका-
 १५

भ्युपगमेन संभवति । तथाहि-यदेवाध्यक्षेणोपलब्धं तदेव तेनाध्ययसितम् न च सन्तानस्तन रूप-

यदेतत् तुल्य-वर्णादि चकाला यमि गच्छतः । न धीरज्जरादिवत् तत्र न च काञ्चोदरादिवत्” ॥

—न्यायमञ्ज० शा० १ पृ० २४ पं० २५-पृ० २५ पं० ११ ।

“प्रमितिर्गुणयोः साध्यरूपदर्शनम् । गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानम्, योपदर्शनं हेयत्वज्ञानम्, साध्यरूपदर्शनं न हेयं
 योपादेयमिति ज्ञानं प्रमितिः”-[अमल० कं० पृ० ११९ पं० १८-१९] इत्येता अधीरमकन्त्यस्य उपेक्षणीयं भावं
 व्यज्जना समर्थयते ।

“पुरदत्तार्थः अर्थ्येन ह्यर्थः कान्यत इति यावत् । हेयोऽर्थः उपादेयो वा । हेयो अपार्थं हागमिष्यते उपादेयोऽप्युपा-
 दानम् । न च हेयोपादेयान्वात्मनो राशिरिति उपेक्षणीयो अनुपादेयत्वाद् हेय एव”-प० न्या० टी० १-१, पृ० ४ पं० ११ ।

“ननु च हेयोपादेयान्वात्मनोऽप्युपेक्षणीयमस्ति (योऽस्ति) तस्य किमिति न कथनम् । इत्याह-न च हेयेत्यादि ।
 × × × किन्तु तस्यानुपादेयत्वाद् हेयत्वमेवेति न प्रष्टव्यमम् । येन यत्पुके केचित् हेयोपादेययोः पुरदायौपयोगितात्
 कथनम् उपेक्षणीयस्य तद्विषयमात्रं कथनमिति तत् प्रयुक्तम्”-च० न्या० टी० टि० पृ० ११ पं० ७ ।

“द्विदिग्मस्तिदिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत्”-१-२ । “अपेक्षितेऽभिलष्यते प्रयोक्तव्यमभिलष्यो
 हेन उपादेयः । उपेक्षणीयस्यापि परित्यजनीयत्वाद् हेयत्वम् उपादानकियां प्रति अहमेवाभात् योपादेयत्वम् हागमिष्यो
 प्रति विवर्तकात् तत्रम् । तथा च लोको बद्धि-अहमेवेन उपेक्षणीयतेन परित्यक्त इति”-अभेद० पृ० १ प्र० पं० ४ ।
 “अभिमताऽनभिमतास्तुल्योपादेयत्वमपि दि प्रमाणम् अतो ज्ञानमेवेदम्”-१-२ । “अभिमताऽनभिमतायोपेक्षणीय-
 त्वाद् अभिमताऽनभिमतायोपेक्षणीयत्वमपि उपेक्षणीयोऽप्यत्रयोः सङ्घटितम् । रागणोदरः सङ्घटितमपि हेयत्वोपादेय-
 त्वमपि सङ्घटितमपि सङ्घटितम् तुल्यदिग्मस्तिदिहारसमर्थः तस्य धोयेषुर्कं प्रमाणं तदुपेक्षणीयं समर्थमेतत्”-भाष्यार०
 पृ० २१ टि० पं० १ ।

“अपेक्षिते अपेक्षिते वा अपार्थं हेयोपादेयोपेक्षणीयत्वमपि हेयस्य हागुम् उपादेयत्वोपादेयत्वम् उपेक्षणीयत्वोपेक्षणीयत्वम्
 कथनम् । न च अनुपादेयत्वाद् उपेक्षणीयो हेय एव नन्वेति अहेयत्वाद् उपादेय एव अगमिष्यत्वमेव । उपेक्षणीय एव
 च अपेक्षणीयत्वोपादेयोपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि हेयोपादेयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि
 तद्विषयः सङ्घटितम्”-अमल० १-१-१ पृ० ५ पं० ११ ।

१ न हेय-उपादेयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि
 ४१ ॥ अमल० पृ० १११ पं० ५ ।

१ “अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि अपेक्षणीयत्वमपि

—अमल० १ पृ० ४४ । अमल० पृ० १११ पं० ११ ।

मानेन प्रतीयते, निराकारेण वा? यदि आकारेण इति एतस्मात् अतोऽपि ज्ञानाकार एव न
 घातोऽर्थ इति वचिदपि कार्यसिद्धेः सिद्धौ दृष्टान्तः तथा च प्रतिषेधप्रसिद्धेन ज्ञानाकाराद् वातार्थ-
 सिद्धिः । अथ निराकारेण तेन कार्यः स्वपरार्था प्रतीयत इति प्रतिषेधसिद्धिरभ्युपगम्यते पिपदा-
 कारस्य वातार्थेन नतः । अत्रेवं निराकारं घातं वातार्थप्राप्तकं सिद्धमिति व्यर्थं ज्ञानाकारकल्पनम् ।
 न च तत्रापि प्रतिभासमानो घातो ज्ञानाकार एव इति अपरमर्थं स्थापयति तथापि अपरापरार्थ-
 कल्पनायामनवयवप्रत्यक्षात् घातोऽर्थसिद्धिः । ज्ञानाकारात् इति चेत् । ननु प्रतिषेधप्रमहणे कथं
 मनस्त्विति सिद्धिः इति पुनरपि तदेव वक्तव्यमिति अपर्यवसाना पर्यनुयोगानवस्था । तस्मात् निराकार-
 देव ज्ञानाद् वातार्थसिद्धिरभ्युपगमनव्या ।

अथ निराकारं ज्ञानं वीज्यादायै व्यापारवत् प्रवर्तते, उत निर्वाणारम् इति कल्पनादयम् ।
 प्रथमकल्पनायामपि मय्यतिरिक्तव्यापारवत् उत व्यतिरिक्तव्यापारवत् इति कल्पनादयम् । आद्य-१०
 विकल्पे ज्ञानरूपमेव न व्यापारः कश्चिन् । न च व्यापार-तद्वत्तोरमेवो युक्तः धर्मधर्मितया प्रतीतेः ।
 द्वितीयविकल्पेऽपि सम्बन्धातिशयः तत्सम्बन्धोपकाराभावात् उपकारेऽपि तस्य तत्परिणतेनैवोपरो
 व्यापारः कल्पनीय इत्यवस्था । व्यापारस्यापि चार्थप्रदानव्यापृतावपरो व्यापारः परिकल्पनीय इत्य-
 ब्राह्मणवस्था । निर्वाणारम्भापि व्यापारस्यार्थव्यापृतावपरो ज्ञानप्रदाने व्यापृतिप्रसक्तिरित्यर्थस्यापि
 ज्ञानं प्रति प्रादकृता म्यान् । न च निराकारो बोधो निर्वाणारोऽपि बोधस्वरूपव्यापृत्प्रादकृताः धर्म-११
 स्वरूप्यैरूपतया बोधं प्रति प्रादकृतोपपत्तेः ततो ब्राह्मणारंस्वरंशं बोधस्य प्रादकृता । न च
 ब्राह्मणारंस्वरंशस्य अनुपपत्त्या बोधस्य प्रादकृतत्वव्यवस्था, इतरेतराध्यक्षोपप्रसक्तः । तथाहि-ब्राह्मण-
 र्व्यवस्था प्रादकृतपरंस्वरंशं प्रादकृतव्यवस्थापि ब्राह्मणपरंस्वरंशोरिति कथं नेतरेतराध्यक्षोपाः ।
 न च समानकालयोर्नैल-बोधयोर्ब्राह्मणप्रादकृतव्यवस्था, कर्म-कर्तृरूपव्यवस्थाः—न हि समान-
 कालतायां निर्वर्त्य-विकार्य-ब्राह्मणकर्मतामभयः समानकारस्य निर्वर्त्य-विकार्यताऽयोगात् प्राप्य-२०
 रूपता य न तद्वतिरिक्ता सम्मपति समानकालयोर्द्वयोरपि ब्राह्मणप्रादकृतव्यवस्थापिशोयान् । तत्र निरा-
 कारव्यवस्थाव्यवस्थापकत्वं बोधैवेति “रिक्ततामात्रमेव तर्ह्यव्यवस्था” [] इति विज्ञानपादिनः ।
 भयुक्तमेतन् । समतिपक्षतयाऽभ्यक्षतो ब्राह्मण्य तिदेर्विज्ञानमात्रव्ये तद्वृत्ताऽभावप्रसक्तिर्नैव ।

१-शास्त्रा-५० : १ एते निर्वर्त्यप्रभुस्य, कर्मकारकभेदाः । तदुच्यते तस्याहं येनम्—

"प्राप्ये नियमभूतं च निर्दलं शिक्षात्मकम् । कर्तुं च कियदा व्याप्यमीपातनीप्सितैस्तरु" ॥

—अने० व्या० पु० १७ पं० ३ ।

"निर्दोषं च विचार्य च प्राप्य च त्रिविधं मतम् । तदेष्टिततमं ह्येव अनुर्धाज्यम् तु वक्षितम् ॥"

X X X X X

“तामी वा विद्यमाना वा प्रवृत्तिः परिणामिनी । वस्य बाधिरस्यै तस्य निर्वर्तते प्रवृत्तये” ॥

"मृद्वेतेषु विवशतां विचार्य वैधिरम्यथा । निर्वर्त्य च विचार्य च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम्" ॥

"यद्गुणवत्त्वं सदा जगन्नाथं यद्गुणवत्त्वं । तन्निर्वर्तयितुं न शक्यं द्वेषा व्यवस्थितम्" ॥

"अस्युत्पेदेतभूतं किञ्चित् काष्ठदिभस्मवत् । किञ्चित् शुणान्तरोत्तरया सुवर्णोदिविद्यारवम्" ॥

"द्विधाकृणामि ते कृणोति विद्विष्येन्न न शम्भते । दर्शनादनुमानाद्वा सत् प्राप्तमिति शङ्क्यते" ॥

—**वाचस्पत्यः** सु. भा. श्री. ४५-५१ पृ. १०१-१०५ ।

मन्त्रः सत्यो ॥ कथयति कर्मधारयप्रकारेण चतुष्टये इति निरूपयता श्रीधररायणेन सभाष्ये कर्मधारयस्य
 चातुर्यस्यैवमुक्तम् । भाष्योक्तमिति तदेव प्रतीयते । तत्र च कृतान्वितम् इति निर्देशकं नाममा-
 दयति । सर्वस्यापि इति प्राथम्येनम् । सर्वविक्रियारहितम् इति विकार्यकर्मणाम् । निरवयवम् इति संज्ञावैकर्म्यम् ।
 —मन्त्रः १-१-४ प्र. १११ पं. ११ ।

महर्षिर्मुने निवेदीयिष्यते मयात्मद्रव्या निवेदिषि आचार्यदेमकन्देण—“तद् देवा—निवेत्सेम् विचारम् प्रापं
 च । तत्र यदसत्, यत्ते जन्मना वा दृश्यते तन्निवेत्सेम् । कर्तुं करोति । पुनं प्राप्ते । प्रहृष्टपुण्ड्रेण पुनस्तत्प्रापेन वा
 यद् विद्विष्यामसाते तद् विचारम् । कर्तुं वदति । कर्तुं हनति । यत्र तु किंवाहो विद्वेत्ते कथि तद् प्राप्यम् ।
 आदिषि वदमति । प्रापं गच्छति” ।—ईयम् ५० पु० १-४-१ ४० २१ शि० पं० १ ।

मुपलब्ध इति कथमस्मादप्युपमीयते? न हि क्षणमात्रभाविनां सन्तानिनां दर्शनविपर्यये तात्प-

न सामान्यधर्माः स्वरूपेणासन्तोऽभ्युपगन्तव्याः अक्षयिकस्य च यस्तुनाः सिद्धेः । यत्तुक्तं भवद्भिः-
 "दर्शनेन क्षणिकाक्षयिकस्यसाधारणस्यार्थस्य विपरीतत्वात् कुतश्चिद् धमनिमित्तादक्षयिकस्या-
 रोपेऽपि न दर्शनमक्षयिकस्य प्रमाणम् किन्तु प्रत्युताप्रमाणम् विपरीतायसाधारान्तत्वात् क्षयिक-
 त्वेऽपि न तत् प्रमाणं अनुरूपार्थस्यसाधारणजननात् मीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात् प्रमाणम्"
 [] इति, तद् विद्वद्व्यते । किञ्च, परंपरादिन एकस्यैव दर्शनस्य क्षणिकत्वाक्षयिकत्वं १०
 मीरप्रमाणम् मीरद्वयो नु प्रमाणं प्रवक्तव्यत्वेनान्तत्वाद्भ्युपगमो बलादापतति । न च क्षणप्रद्वये
 तद्विपरीतसन्तानायसाधारणत्वात् दर्शनस्य प्रमाणं युक्तं मरीचिकासलक्षणप्रद्वये जलाप्यपसायिन
 इव, दतो 'यदेव मया तात्त्वतो ददं तदेव प्राप्तम्' इत्यप्यवसाये तस्य प्रमाणं व्यवस्थाप्यते । न च
 दृष्टस्य क्षणिकसन्तानित्यरूपेण सन्तानस्य प्राप्तिरिति प्राक् प्रतिपादितम् स्वरूपेण तु तस्याऽसत्त्वात्
 प्राप्यविपर्ययेति न धर्मोत्तरमतपर्यालोचनया किञ्चित् परमार्थतः प्रदर्शितार्थप्रापकं प्रमाणं संभवति १५
 अतः साधारण्यमपि तन्मतेन प्रमाणलक्षणमयुक्तम् ।

[नैयायिक-वैशेषिकसमतस्य सामग्रीप्रामाण्यवादस्य पूर्वपक्षत्वयोपगमासः]

नैयायिकास्तु "अव्यभिचारिण्यदिशेषणयिदिशार्थोपलब्धिजनिका सामग्री प्रमाणम्" []
 इति प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रतिपन्नाः तर्जनकृत्यं च प्रामाण्यमिति च । अथ सामग्र्याः प्रमाणत्वे
 साधकतमत्वमुपपन्नम् सामग्री एतदेककारकस्यमाया तत्र घानेककारकसमुदाये कस्य स्वरूपेणाति- २०
 शयो यन्तुं शक्येत? तथाहि-सर्वस्यात् कारणकलापात् कार्यमुपजायमानमुपलभ्यते तद्व्यतमापा-
 देऽभ्युपगम्यमानं कस्य कार्योत्पादने साधकतमत्वमायेद्वयम् । न च समस्तसामग्र्याः साधकतमत्वम्
 अपरस्यासाधकतमस्याभावे तदपेक्षया साधकतमत्वस्यानुपपत्तेः अपरसाधकतममेवेत्य साधकतमत्व-
 व्यसिद्धेः न च अनेककारकजन्यत्वेऽपि कार्यस्य "विपश्चतः कारकाणि भवन्ति" []
 इति न्यायात् साधकतमत्वं विपश्चत इति एकव्यम् पुरुषेष्टानिवन्धनत्वेन यस्तुव्यसिद्धेत्योगात् २५
 अथ कर्म-कर्तृवैलक्षणस्याव्यभिचारिण्यदिशेषणयिदिशार्थोपलब्धिजनकस्य प्रमाणत्वात् यथोक्तदोषानु-
 पन्नं, असत्वेत्, अनेकसमिधानां कार्यस्य स्वरूपलभे एकस्य तदुत्पत्तौ वैलक्षण्यभावे साधकतम-
 त्वानुपपत्तेः । तत्र कर्म-कर्तृवैलक्षण्यमपि साधकतमत्वम् । अत्र घानेकपक्षादुद्गाढ्य उद्घोतकतऽभ्य-
 यनमभ्युतिभिः साधकतमत्वं निरस्तम् ते च पक्ष प्रव्यगीर्यभयाभेद प्रदर्श्यन्ते । सप्रित्यजनकत्वे

१-यत्वेन त-भा० । २-तस्य घ-भा० वा० । ३-युते २-भा० वा० । ४ क्षणिकाक्षयि-५० ।
 ५ ५० ४० ५० १ । ६ "ग्रन्थानस"-५० स० टि० । ७ "अव्यभिचारिणीमसिद्धिप्रमाणोपलब्धि विद्वद्वी
 बोधोपपन्नता सामग्री प्रमाणम्"-इतिना सामग्रीप्रमाणत्वात्तमवर्णनं इत्येव न्यायप्रश्न० भा० १ ५० ११ ५० ११-
 ५० १५ ५० १२ । इदं सामग्रीप्रमाणत्वात्तमवर्णनं नैयायिकमतम् तदुपलब्धत्वं सिद्धादित्तत्वं तद्व्यतिथिभवेन च सर्वे प्रमेयक-
 मत्वमार्तये कर्तव्यं ५० १६ ५० ११ । न्यायमुपलब्धत्वे तु सर्वे सर्वव्यतिरुद्धता विपश्चितम् टि० ५० १४
 प्र० ५० १-५० १५ टि० ५० ४ । स्वप्नप्रमाणत्वेऽपि न्यायमुपलब्धत्वेन सामग्रीप्रमाणत्वेन पुनस्तदेव सविशेषतया
 सतीदृत् इत्येव, तत्र च सामग्रीप्रमाणत्वात्तमवर्णनात् भाववन्तकर्तृकतमत्वताः तत्र श्लोका अपि समुदाताः सन्ति-
 ५० ३० टि० ५० ११ । ८ "मिथ्यायोरुपलब्धि"-५० स० टि० । ९ तात्पर्ये वा० वा० । १० दैन० ५० ५० ४-
 ४-१२२ । ११ प्रमाणस्य प्रमा-प्रमेयभाव्यां साधकतमत्वेन वैलक्षण्यं दर्शयितुमनेन उद्घोतकत्वेन साधकतमत्वात् तस्य
 कथितः । तथाहि-"क. साधकतमत्वात्, साधकतम प्रमाणमिति वैल कथयमभिधीयते नार्थ इति । १ भावामा-
 योत्तमता न प्रमातरि प्रमेये वाङ्मति प्रमा भवति सति तु भवति न पुनः सति भवत्येव प्रमाते तु सति भवन्ती
 भवत्येव सोऽयमतिवयः साधकतमत्वमुच्यते । २ वदन्त ना प्रमिणीते सोऽपिउचः किंवा प्रमिणीते । प्रमाणत्वं
 प्रमिणीते प्रमाणे सति प्रमिणीते नावतीति । ३ एतोऽपिउचं यदभावात् वस भावामा प्रमा-प्रमेये न प्रमा इत्येव ।

अथ परोक्ष बुद्धिनिराकारा इतनः साकारस्य मुख्यस्थानिदम्, भावदेनम्, निराकारस्य
बोधस्य 'बुद्धिः बुद्धिः' इति विकल्पेऽप्यप्रतिभासनात् अर्थापत्तेरथ अत्रापः प्रकाशनादिपार्थस्य निर-
त्यादं व्यर्थं तदपरबुद्धिपरिकल्पनम् नतश्च यदुक्तम्—“निराकारमेव ज्ञानमर्थोऽनुपपन्नमभ्यस्तं
प्रतिनियमेन कथं सर्वव्यापारणमिति विद्वः प्रतिशब्दं प्रत्ययः” [] इति,
तदप्यनुक्तम्, यतो न किञ्चिदधीनायाकाशप्रकाशनात्यतिरेकेणोपपन्नमिति कथार्थं प्रत्यागमनात्
परैः परिकल्प्यते प्रकाशनात् नु यदि निराकारा स्यात् प्रतिशब्दं व्यथस्या न भवेत् न एतान्तेकमात्रेणा-
मिधिरुपपत्तिरूपेण तदप्रकाशने युक्तम् कथं तर्हि यदुक्तमिदं रूपमुपपन्नमिति व्यथस्या
यापार्थयादिपरिकल्पिते परोक्षे कथार्थं तदाकारा प्रकाशना यदुक्तमिदं अत्यन्तं इति तथाव्यपदेशः
संभवी प्रकाशनेन वा भयोक्षतेपरिकल्पनस्याऽनादिधाननानित्यमादं मित्रा व्यपदिश्यते इति न
किञ्चिदनुक्तम् यद्वा पूर्वं ज्ञानमीनमधुनादिरूपायाकाशप्रकाशना बुद्धिज्ज्ञानावोपपत्तौ इत्येकमात्र-
इत्यधीनतयो मयाव्यपदेशः—इत्यनेन हि प्रदीप-प्रकाशयोः समानकालयोः ‘प्रदीपेन घटः प्रकाशितः’
इत्येकस्यामात्रधीनतया व्यपदेशः । न त्वेककालयोश्चापि प्रकाश-प्रकाशयोः कार्यकारणमात्र-
पक्षतोः ननु यदि साकारं विज्ञानमभ्युपगम्यते तदा यदुक्तमिदं अर्थः प्रतिशब्दं एवं भवेत् यदुक्तमि-
दं तस्य सर्वदेवताप्रत्यक्षोपपत्तेरं तदाकारमात्रमधुनाव्यपद्यस्या भवत् । यतो न साकाराणां साकार-
स्य विज्ञानं द्वयमुपपन्नमिदं यः तत्त्वे वा ज्ञानमेव, तथापि साकारस्य तत्त्वादर्थस्य पुनरनुपपत्तिरिति-
अनुपगमे ज्ञानाकारेऽनन्तरिय इति न कदाचित् स्वकणोपपत्तिरिति नार्थव्यपदेशः, भावदेनम् ।
कार्यजनितरेकेण सापार्थपरिकल्पना अर्थापत्त्या वा परोक्षमभिगमनेन तदनुपपत्तिरिति व्यपदेशः
प्रकाशनामनुपपत्तिरिति व्यभिधानात् यथोक्तोपपत्तिरिति अथवा विज्ञानपार्थक्यमिति विद्व-
साप्यतया न दोषापहमिति साकारमेव ज्ञानं प्रमाणमभ्युपगम्यते त्वेकान्तिक-योगाभावात् ।

[चात्पार्थ पृष्ठाहं च निराकार-साकारस्थानं स्वीकृतं मिद्वान्तिना माफारमानप्रमाणसादृत्य २०]

प्रतिविधानम् ।

[illegible][illegible]

【 सामग्रीवभाषणवादं प्रतिविषाय स्वार्थनिर्णीतिसमावहानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणतयोपसंहारः ।】

अथ प्रतिनिधीयते-अथ सामयुक्तम्-‘कारकसाकस्यस्य करणत्वेनाभ्युपगमे पूर्वांशद्वयोपभाषा’ इति, अथ वक्तव्यम्-किमिदं कारकसाकस्यम्? किं सकलान्येव कारकाणि, आहोस्वित् तत्रमं, उत साकार्यम्, किं वा पदार्थान्तरमिति पश्चाः । तत्र न तावत् सकलान्येव कारकाणि साकस्यम् कर्तु-
कर्मभावे तेषां कर्णत्वाद्युपपत्तेः तत्तज्ज्ञाये वा नाप्येवं कर्तृकर्मरूपता सकलकारकव्यतिरेकेणा-
न्येषामभावात् भावे वा न कारकसाकस्यम् । अथ तेषामेव कर्तृकर्मरूपता, न तेषां कर्णत्वाद्युप-
पत्त्यात् न च कर्तृ-कर्मरूपतामपि तेषां करणत्वम् तेषां परस्परविरोधात् । तथाहि-ज्ञानचिकीर्षाधारात्
स्वातन्त्र्यं वा कर्तृता, निर्वैत्यादिधर्मयोगिता कर्मत्वम्, प्रधानभिर्यानाधारत्वं करणत्वम् यतानि परस्पर-
विरुद्धानि कथमेकत्र संभवन्ति । अथापरापरमिसिद्धमेदादेकत्र कर्तृ-कर्म-करणरूपताया अविरोधः ।
ननु तान्यपि निमित्तानि किं सकलकारकेभ्यो व्यतिरिक्तानि, उताव्यतिरिक्तानि ति प्राप्यम् । यद्यव्यति-
रिक्तानि ति पक्षस्तदा तदभेदे तेषामप्यभेदः तेषां वा भेदे कारकस्यापि भेदः भग्नथाऽव्यतिरेकासिद्धेः ।
अथ व्यतिरिक्तानि तदा सम्बन्धातिदिः-अथ च समवायलक्षणः सम्बन्धः तस्य निषिद्धत्वात् निषेत्स-
मानवाचक, न च एकान्तभेदे विरोधपणविशेषभाषादिकोऽपि सम्बन्धः कश्चित् संभवति तत्रापि
सम्बन्धान्तरवक्ष्यतातोऽनपेक्ष्याप्रसक्तेः, न च तस्य सम्बन्धरूपत्वात् संस्रन्धान्तरमन्तरेणापि
संश्लेषादवाधानपस्या एकान्तभेदे सम्बन्धरूपताया पयायोगात् । कथञ्चिमिसिक्तानां कारकेभ्योऽ-
भेदे अनेकान्तवादापत्तिः । तत्र सकलकारणानि साकस्यम् । अथ कारणधर्मः साकस्यम्, ननु सोऽपि
यदि कारकव्यतिरिक्तस्तदा धर्ममार्थम् कारकमार्थं वा । अथ व्यतिरिक्तस्तदा ‘सकलकारकधर्मः
साकस्यम्’ इति सम्बन्धातिदिः सम्बन्धेऽपि यदि सर्वकारणेषु युगपत्सौ संस्रय्यते तदा यदुत्प-
न्नत्वा तत् पूरकव-संयोग-विभाग-सामान्यानामन्यतमस्वरूपापचित्तस्येति तदुपपन्नं तस्य वृत्ति-
त्वात् न साधकतमयमुपपत्तिमतः ।

अथ तत्कार्यं साक्ष्यम्, तद्व्ययुक्तम्, नित्यानां साक्ष्यजननस्वभावापे सत्येदा तदुत्पत्तिप्रसक्तो
तत्त्वैकप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तो सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तः तज्जनकस्वभावापे कारणेषु पूर्वात्तर-
काळमात्रिनस्त्वैव भावात् । तथाहि-यदा यज्जनकमस्ति तत् तदुत्पत्तिप्रसक्तं यथा तदुत्पाद्यमात्रिन-
प्रमाणम् अस्ति च पूर्वात्तरकारणमात्रिनां सत्यप्रमाणानां तथा नित्यानिमित्त जनकमात्रादिकं कारण-
मिति कार्यं न तद्वैव सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तः । अथ-आत्मादिके सत्यपि तथा तानि न स्य
अस्ति न तर्हि तत् तत्कारणम् नापि तानि तत्कार्योपीति सत्त्वरूपि तानि ततो न भवेदुत्पत्तिः सकलं
जगत् प्रमाणविकलमापद्यते । न च आत्मादिके तत्कारणसमर्थे सत्यपि स्वयमेव यथाकाळं तानि
अस्ति इति शब्दव्ययम् तेषां तत्कार्यताऽभावाप्रसक्तः तस्मिन् सत्यपि तथाऽभावात् स्वयमेवपान्दा च
भावात् । न च स्वकाळेऽपि कारणे सत्येव भवन्तीति तत्कार्यता शयनादिकार्यताप्रसक्तः-शयनादायपि
सत्येव तेषां भावात् । न च शयनादेरपि तत् प्रति कारणत्वस्येवैतानां दोषः, प्रमितिलक्षणस्य तत्पत्त्य-
स्यापि ध्योमादिकन्यतया आत्माऽआत्मविभागाभावप्रसक्तः । अथ यत्र प्रमितेः समवेता स एव
आत्मा न ध्योमादिरिति न तस्मिन्नाभावात्, ननु 'समवेता' इति कोऽर्थः । समवायेन संयोजेति चेत्,
ननु तस्य ध्योमास्यगतैककथेन ध्योमाभावापि प्रमितेः समवेत्ताद्यत्र तत्पत्तिदोषेणात्मनो विभागः । न च
समवायाविशेषेऽपि समवायिनोर्विदोषाभावं दोषः, समवायस्याभावाप्रसक्तः । अथ यदा यत्र यथाः

१५०. ४०१ पं. ६ । ३ अत्र ब्रह्मात्मनोऽर्थो "मिमेक्षे कारकतात्मन्म्" इति प्रश्न विपरीतवर्णात् पक्षानां संख्या-
शरीरानामपि तात्पर्यसदृशत्वमप्येवमिति १-२-१-४ इति ब्रह्मा अपि लिखितः । अथ्यत्रपि एतदर्थे क्वचिदनेकदेशे
केचित् कश्चिदभ्याः प्रसङ्गाः सन्ति । ३-पामेककर्तृ-सं. शिवा । "तस्मात्वे बन्धेनो बन्धुर्बन्धयता तेषामेव
वा ता-न ता-१" इत्येवो सचलकारकत्वविरहेणैवाप्यस्यमप्यस्येव अथि ॥ न कारकतात्मन्म् नपि तेषामेव बन्धुर्बन्धयता
कारकताम्युपगमात्"-प्रमेयकं पू० ३ दि० पं० ३ । ४-मित्याह क-हा० वा० । "मिमेक्षे तत्पि चमैवेति ३-
सम्"-प्रमेयकं पू० ३ दि० पं० ४ । ५ पू० १-६ पं० १० । ६ संसंधम्यतरेणापि ४० । ७ संसंधाया-सं-
क-वा । संसंधाया-आ० हा० वि० । ८-अं या का-आ० । "धर्मयाने कारकयाने वा ह्यत्"-प्रमेयकं पू० ३
दि० पं० ६ । ९ सम्यग्यते आ० हा० वि० । १० सत्य पू०-आ० हा० वि० ।

६१ स० प०

यद् भवति तदा तत्र तथा तदात्मादिकं कर्तुं समर्थमिति नैकदा सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः
नै। स्वभावभूतसामर्थ्यमेदमन्तरेण कार्यस्य कालादिभेदायोगात् अन्यथा इदयपृथिव्यादिमहाभूतकार्य-
नानात्वस्य कारणं किमदृष्टं पृथिवीपरमाण्वादिकृतुर्विधमभ्युपेयते? एकमेवानंशं नित्यं सर्वं

यमेदं उपपद्यते

शतयैकमनेकाः

विधास्यतीति न

शक्तिमेदपरिकल्पना, असदेतत्; यतो न जैनस्यायमभ्युपगमः यदुत मित्राः शक्तीः कयाचित् प्रत्य-
सत्तिलक्षणया शक्त्या एकः कश्चिद्वारयतीति किन्तु तत् तदात्मकम् तदपि तयाविधं न कस्याश्चित्

शक्तेः अपि तु स्वकारणवशात् । न चैकस्यानेकात्मकत्वमदृष्टमेव परिकल्प्यते अनेकरूपाद्यात्मक-
१० शैकस्य पदादेः प्रमाणतः प्रतिपत्तेः अन्यथा गुणगुणिभाव एव न भवेत् समवायस्य तन्निमित्तसा-
भावात् । ततो नित्यानि धेतुं सकलकारणानि साकल्यजननस्वभावानि, सकलकालमाविसाकल्यस्य
तदेधोत्पत्तिप्रसक्तिः । न चेत् तज्जननस्वभावानि नैकदापि तदुत्पत्तिः अतज्जननस्वभावात् सद्यपि

नि तज्जनयन्ति नित्यस्यानुपकार्यतया सहकार्येणैव

तदकारित्वम् एकान्तनित्यवादे तस्यापि निषिद्धत्वात्

किञ्च, किमसकलानि कारणानि साकल्यं जनयन्ति

उत सकलानि? न तावदसकलानि अतिप्रसङ्गात् । नापि सकलानि साकल्यमन्तरेण 'सकलानि'

इति व्यपदेशाभावात् भावे या अकिञ्चित्करं साकल्यमिति तत्परिकल्पना व्यर्थः । किञ्च, यथा

प्रत्यासत्त्या तानि साकल्यं जनयन्ति तथैव प्रमितिमभ्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्थं साकल्यपरिकल्पना ।

अथ साकल्यस्य साधकतमत्वात् तदभावे नाकरणिका प्रमित्युत्पत्तिस्तर्हि साकल्योत्पत्तायपि

२० तेषामपरं साकल्यलक्षणं कारणमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा अकरणिका साकल्यस्यापि कथमुत्पत्तिः?

अथ तदुत्पत्तायपि कारणमभ्युपगम्यते तर्हि तदुत्पत्तायप्यपरं कारणमभ्युपगन्तव्यमित्यनपेक्षा । अथ

करणोत्पत्तौ नापरं कारणमभ्युपगम्यत इति नान्यस्या तर्हि उपलभ्युत्पत्तायपि न कारणमभ्युप-

गन्तव्यमिति न साकल्यप्रमाणपरिकल्पना युक्तिसङ्गता । न च साकल्यस्य अभ्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्या

अध्यक्षधाधितोऽयं विकल्पकलापः, आत्माऽन्तःकरण-तत्संयोगादेः कारणसाकल्यस्यातीन्द्रियधैना-

२५ ध्यक्षादिपयत्यात् तत्पूर्वैकत्वेन पूर्ववदादेरनुमानस्याप्यभ्युपगमात् ततोऽपि साकल्यसिद्धिः कैवलं

यिदिष्टार्थोपलब्धिलक्षणमध्यक्षसिद्धं कार्यं कारणमन्तरेण नोपपद्यत इति तत्परिकल्पना, तच्च

साकल्यमिति न कल्पयितुं शक्यम् आत्मादिकरणसङ्गावे कार्यस्योपपत्तायपरपरिकल्पनेऽदृष्टपरि-

कल्पनाप्रसक्तितोऽपरापरदृष्टपरिकल्पनयाऽनयस्याप्रसक्तेः । तत्र सकलकारणकार्यमपि साकल्यम् ।

अथ पदार्थान्तरं सकलकारणेभ्यः साकल्यम् तदा यत् किञ्चित् पदार्थान्तरं तत् साकल्यं प्रसज्यत

३० इति मस्य कस्याचित् पदार्थान्तरस्य सङ्गावे अर्थोपलब्धिर्भवेदिति सर्वथा सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसक्तिः ।

तत्र कारकसाकल्यं प्रमाणम् । तेन 'प्रमात्-प्रमेययोरभावे साकल्याभावाः' इत्यादि प्रतिज्ञिताम्

तत्सङ्गावेऽपि भयदमिप्रायेण साकल्यानुपपत्तेः ।

यदपि 'मुल्यगौणमायस्य कारकसाकल्यभावाभायनिमित्तत्वात्' इत्यादि, तदपि व्योमजुःकुमा-

रतंसकमायामावृतदेवदत्तसौभाग्यासौभाग्यप्रख्यं द्रष्टव्यम्; एतेन 'सन्निपत्यजननं साधकतमत्वात्'

३५ यद् व्याख्यातम् तदपि निरस्तम् तस्यापि साकल्यार्थत्वात् । यदपि 'साकल्यं हि तेषामेव धर्ममात्रम्

नैकान्तेन वरुणन्तरम्' इति, तदपि अनेकान्तवादिमतानुपवेशेन भयतः सूचयति अन्यथा साकल्यस्य

सकलेभ्योऽमेदं धर्मिमात्रमिति नै साकल्यम् धर्ममात्रं वा भवेदिति न धर्मिजः । एकात्मभेदे तु

वरुणन्तरमेव तत् इति 'न वरुणन्तरम्' इत्यभिप्रेयदायं वचः वरुणन्तरपदे तु दोषाः प्रतिपादितौ

यय । यदपि 'प्रमात्प्रमेयजन्यत्वेऽपि सामग्र्या न कारणव्यव्याहृतिः' इति, तदपि न राह्यम्, सामग्र्या-

१ न य ख-न० आ० हा० वि० । २ "प्राज्ञ-अप्य-तेषां-वचनम्"-१० त० डि० । ३-रा०

कारणम्-न० मि० । ४ अथ य ख-आ० हा० वि० । ५ "अनुमनम्"-१० डि० । "अनुमनम्"-१० डि० ।

१४० ४०१ ४० १११ ४० ४०२ ४० १५१ ४० ४०३ ४० १६१ १ न य ख-आ० हा० वि० ।

१० ४० ४०४ ४० १६१ ११४० ४०५ ४० १६१ ।

सञ्जनत्वेऽनवस्थाघनेकदोषापत्तेः प्रतिपादान् । यदपि 'अव्यभिचारदिशेऽप्येवमिति शायं पलन्वि-
जनिका सामग्री प्रमाणम्' इत्युक्तम् तदप्यसङ्गतम् । अव्यभिचारपदेऽपलन्विधितोषस्य भयद्विभाषे-
णायोगात् यथा च तस्याऽयोगस्तथा प्रत्यक्षलक्षणे प्रद्वन्द्विष्यामः । सामग्री च तत्रैविका यथा न
संभवति तथाभिहितमेव साकल्यं विचारपद्धिः । यच्च 'अयोधसमावस्यापि प्रदीपपदेः प्रमाणत्वं प्रति-
पादते, तदप्यसङ्गतमेव; अयोधसमावस्य तस्य प्रसिद्धिः क्रियायां स्वाधकनमत्यायोगात् । यच्च दोष-

योत्पत्तेः अन्यथा कार्यकारणभाषविरोधात् इत्यस्तद्वत् प्रतिपादितत्वात् । एतेन

‘लिटितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।’

हेति यत् शास्त्रान्तरेषु बोधोपेक्षरूपस्य प्रमाणव्याभिधानम् तदप्युपकारेण व्याख्येयमित्युक्तं
भवति अन्यथा प्रमाणविरोधः प्रदर्शितव्यायेन । यदपि तत्कार्यमूला वा उद्दिष्टविशेषोपपत्तिप्रसङ्गः १५
सामान्यलक्षणम् इत्युक्तम् तदव्यक्तव्यम् । न हि यथोक्तविशेषोपपत्तिः पराम्युपगमेन सम्भवति ।
नापि पराम्युपगतप्रमाणकार्यतया सिद्धा येन स्वकारणं प्रमाणाभावेभ्यो व्यपदिष्टं । नञाश-
पाद-कणमुग्मनानुसारिपरिकल्पितमपि प्रमाणवामान्यलक्षणमुपपत्तिरसम् । नञान् प्रमाणं वार्थ-
निर्णीतिसमायं ज्ञानमित्येतदेव प्रमाणवामान्यलक्षणमवच्छमम् ।

[नैपायिकादिसंमतं परसंबिदितत्वपथमपास्य सिद्धान्तिना लघुर्णरदेनभूवस्य सानिर्गोति- ६०

क्षमापत्यस्य व्यवस्थापनम् ।

ननु यात्रापि स्वप्नप्रत्ययिषुरस्य ज्ञानस्य श्रियायिषादिभिरनुपगमात् शीतैरवर्षप्रहणयिषुरस्येति
स्वार्थनिर्णीतित्वभाषताऽतिदा । तथापि—भ्रयायिषाः प्रणिपादयन्ति—घटादिकानं स्वप्नात् न भवन्ति
ज्ञानान्तरमात्रं यत्, हेयायात् घटादियत् ।

अत्र प्रयोगो हेतुः स्वकृपातिद्वय आधृपातिद्वय धर्मिनो ज्ञानरसाग्रतिपत्तौ तदाभिगन्हेयवधर्मोऽयं प्रतिपत्तौ । न च आधृपातिद्वय पर्यमकारयप्रत्ययगणने अन्यथा सामान्यादिनिषेधे 'सामान्याद्व्याप्तिद्वौ परं प्रत्ययधृपातिद्वौ हेतुः' इति दोषोऽप्यपनमयुक्तिगुणैः भवेत् । अथ यथादिज्ञानस्य प्रमाणतः इतिहेतु-
मात्रं दोषः, ननु तत्प्रतिष्ठिरूप्यस्यैव अनुमानतो वा प्रमाणान्नरसाज्ञानविज्ञानम् । न तावदुपपत्त्या-
तन्मोक्षिद्वयार्थपरिचर्यत्रयाभ्युपगमान् न च ज्ञानस्य यद्युपादीन्दिष्येण शस्त्रिष्वर्थः न च तदुपनिमित्त-
मिष्टिप्राप्त्यन्तरमस्ति । अथ मनोऽलक्षणमन्तःकरणमस्ति तस्य च ज्ञानेन संयुक्तमस्मत्पदः शस्त्रिष्वर्थे इति १०-
तत्प्रमपमप्यसं तत्र प्रयतेन इति । तथाहि-अस्मिन्ना मनः संयुक्तः आत्मनि च समवेतं ज्ञानमिति

१५० ४७१ पं० १८। १-मागी ल-५०। १५० ४७१ पं० १। ४ अन्तरालोपदेतो नदाम्ये
इत्थं विहितः—

“अन्तर्यामि निमित्तार्थं निमित्तार्थं गच्छते । तदा—“द्विचतुष्टयं वदामी वर” वरनिर्दिष्टं गच्छते ।
“अन्तर्यामि वदामी” वदामी निमित्तार्थं गच्छते । “अन्तर्यामि” अन्तुते निमित्तार्थं गच्छते—१-१-८५
३५६ । तैत्तिरीयः भा० ३ वृ० ११ तथा ६१ ।

[illegible]

“अन्त्या गरीहि कसला: कस हन्तिरेव लोकेन अन्तिमिनि। कस एव हन्ति” ।

[illegible]

साकारमानानुभवसदार्थव्यवस्था । प्रकाशतानुमविष्टता चार्थाकारस्यामुक्तस्य वस्तुवन्तरानुमपेक्षासं-
भवात् संभवे वा प्रकाशताया अपि चैतन्यरूपतायाः पृथिव्यापनुमपेक्षान् परलोकाय दत्तो जलावति-
संभवेत् । यदपि 'अर्थवादिन पद्यायं दोषो ज्ञानवादे तु सिद्धसाध्यता' इति, तदपि न्यायपरिच्छिन्नम् ।
प्रमाणसिद्ध्यान्वयस्याभावो यदि न दोषाय भवेत् ज्ञानाभावोऽपि न दोषाय स्थान् । न च सूत्र्याभ्यु-
पगमात् तदभावोऽपि न दोषावह इति यत्कथम् तत्रतिशारुक्रममाणाभत्यास दूष्यतेति न साकारज्ञा-
ननानुवादोऽभ्युपगमादोऽनेकदोषदुष्ट्यादिति सिद्धम् ।

[जैमिनीयसंमतं ज्ञानुन्वापारस्य प्रमाणत्वं निराकर्तुं तद्विशेषनस्यानभिगतापार्थाधि-
गन्तव्यस्य व्यपोहनम्]

जैमिनीयाभिमतम् तु ज्ञानुन्वापारस्य कलानुमेयस्य यथा प्रमाणता न होमयति तथा हा-

१०. प्रमाणत्वं निराकर्तुं तद्विशेषनमिति न पुनः प्रतन्यते । यदपि अनभिगतापार्थाधिगन्तव्यं ज्ञानुन्वापार-
विशेषनमेव प्रतिपादितम् तद्व्यमङ्गलमेव; येनः प्रमाणं वस्तुन्यधिगतेऽनधिगते वाऽप्यभिधारादि-
विशिष्टं प्रमां ज्ञानप्रमाणमस्ति । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्यात् तत् प्रमाणतामाप्नोतीति
यत्कथम् विशिष्टप्रमां विदुषस्तान् प्रमाणताप्रतिपादयन् । न च पूर्वोपपद्येय प्रमा तेन ज्ञाने, प्रमा-
नतायां तद्वदेव प्रमाणता । न च प्रमित्यन्तरजनकत्वेऽप्यधिगते विषये तस्याकिञ्चिदकारयेतो
११. प्रमाणविशेषता, ज्ञानेन्यधिगताधिगमनप्रमाणं वा वस्तुन्यधिगतेऽनधिगतेऽप्यभिधारादि-
विशिष्टं प्रमां ज्ञानप्रमाणमस्ति । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्यात् तत् प्रमाणतामाप्नोतीति
यत्कथम् विशिष्टप्रमां विदुषस्तान् प्रमाणताप्रतिपादयन् । न च पूर्वोपपद्येय प्रमा तेन ज्ञाने, प्रमा-
नतायां तद्वदेव प्रमाणता । न च प्रमित्यन्तरजनकत्वेऽप्यधिगते विषये तस्याकिञ्चिदकारयेतो
१२. प्रमाणविशेषता, ज्ञानेन्यधिगताधिगमनप्रमाणं वा वस्तुन्यधिगतेऽनधिगतेऽप्यभिधारादि-
विशिष्टं प्रमां ज्ञानप्रमाणमस्ति । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्यात् तत् प्रमाणतामाप्नोतीति
यत्कथम् विशिष्टप्रमां विदुषस्तान् प्रमाणताप्रतिपादयन् । न च पूर्वोपपद्येय प्रमा तेन ज्ञाने, प्रमा-
नतायां तद्वदेव प्रमाणता । न च प्रमित्यन्तरजनकत्वेऽप्यधिगते विषये तस्याकिञ्चिदकारयेतो

तमुत्पलपत्रशतं युगपद् व्यावृत्तशक्तेः । क्रममेवेऽप्याशुवृत्तस्तत्र यौगपद्याभिमान इति युक्तम् नान्य-
नस्तु क्षयोपशमसंख्यपेक्षस्य युगपत् स्वपरप्रकाशनसमावस्य स्वयममूर्तस्याप्राप्तार्थप्राप्तौ बुद्ध्या
स्वविषयग्रहणे न कश्चिद् विरोध इति किं न युगपद् ज्ञानोत्पत्तिः ? न च मनोऽपि स्वयंप्रवृत्तौ
न्द्रियाणि तूत्पलपत्रवत् परस्परपरिहारस्थितस्वरूपाणि न युगपद् ध्यातुं समर्थमिति न युगपत्ज्ञानो-
त्पत्तिः तथाभूतस्य तस्यैवासिद्धेः । तथाहि—सिद्धे तद्विधमे- मनःसिद्धिः तत्तिस्रो व युगपत्ज्ञानोत्प-
त्तिविभ्रमसिद्धिरिति तरेतराश्रयत्वाच्च मनःसिद्धिः ।

ननु "जुगवं दो णत्थि उवभोगो" [आवश्यकनि० गा० १७९] इति वचनात् मन्वतोऽपि बु-
धज्ञानानुत्पत्तिः सिद्धेयं, नैः मानसविकल्पद्वययौगपद्यनिषेधपरत्वात्स्य नेन्द्रिय-मनोविज्ञानयोरेत-
पद्यनिषेधः । न च 'विवादास्पदीभूतानि ज्ञानानि क्रमभावीनि ज्ञानत्वाद् मानसविकल्पप्रवृ-
त्त्यात् । न चैतदनुमानवाधितत्वात्-युगपत्प्रातिपत्यनुभवः प्रत्यक्षमेव न भवति 'मन्त्राधनः सत्-
सत्त्वात् घटयत्' इत्यनुमानवाधितत्वात् ध्यायनशब्दज्ञानस्याप्यप्रत्यक्षताप्रसक्तेः । न च सौगन्ध-
मेतत् न जैनमतमिति धक्तव्यम् "सहमायिनो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायोः" [] मि
जैनैर्मिथ्यानाम् । तथा च सहमायित्वं गुणानां प्रतिपादयता दृष्टान्तार्थमुक्तम्—

१५ "मुखमाहादनाकारं विज्ञानं मेयपोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया स्यात् धृतः कान्तासमागमै ॥" []

तदेवं मनसोऽसिद्धेन घटादिमानं तेन सप्रिदृष्टमिति कुतस्तत्राश्रयज्ञानोत्पत्तिः ? इति वक्तव्य-
स्तन् प्रतीयेत न ध्यायत् तदुत्पत्तौ पराम्युपगमेन निमित्तमस्ति सद्भावे वेन्द्रियार्थसंभिकयौगपत्ता-
दिना तद्भादिनोऽप्यसत्ता विदष्येत । अथ ज्ञानान्तरस्यानप्यसत्त्वेऽपि घटज्ञानप्राप्तकता भविष्यतीति
२० न धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धौ हेतुमेषिष्यति घटज्ञानस्य ततः सिद्धेः, असत्त्वेतत् । स्वयमसिद्धेन ज्ञानेन
गृहीतस्याप्यगृहीतरूपत्वात् अन्यथा सर्वज्ञज्ञानगृहीतस्य रथ्यापुनरज्ञानगृहीतत्वं भवेदिति तत्रापि
सर्वज्ञताप्रसक्तिः । न च ज्ञानगृहीतं तद्गृहीतमिति नाप्यं दोषः स्वसंविदितज्ञानाभावे 'नज्ञानम्'
इत्यसौवासिद्धेः । न्यसिन् धर्म्येन स्वज्ञानमभिधीयते इति नाप्यं दोष इति चेत्, न । तस्याभावात्
भावेऽप्यविशिष्टायाच । न च ज्ञानादिनं 'स्वम्' इति वक्तव्यम् तदुत्पात्त्या परत्वेन तत्राश्रयेन

१-ति न म० । २ एवं च 'तत्रादि जुगवं दो णत्थि उवभोगो' इति वचनमात्रेण ही वक्ष्यम् । घटादयश्च
सम-वन्निर्वाहद्वयैकतरेनिषेधानाम् इन्द्रिय-मनोहन्तरीकृतगुणानां ही तत्प्रतीतिशक्ताः—धृत्वा० गा०
४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ ।

"अप्यसिद्धे इत्यसिद्धिः अ इत्ये इत्यसिद्धिः इत्यसिद्धिः । नान्यथा वदन्ति गुणा दो णत्थि उवभोगो" ॥

अप्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ । अ इत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ । अ इत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ ।
तदेवं मनसोऽसिद्धेन घटादिमानं तेन सप्रिदृष्टमिति कुतस्तत्राश्रयज्ञानोत्पत्तिः ? इति वक्तव्य-
स्तन् प्रतीयेत न ध्यायत् तदुत्पत्तौ पराम्युपगमेन निमित्तमस्ति सद्भावे वेन्द्रियार्थसंभिकयौगपत्ता-
दिना तद्भादिनोऽप्यसत्ता विदष्येत । अथ ज्ञानान्तरस्यानप्यसत्त्वेऽपि घटज्ञानप्राप्तकता भविष्यतीति
२० न धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धौ हेतुमेषिष्यति घटज्ञानस्य ततः सिद्धेः, असत्त्वेतत् । स्वयमसिद्धेन ज्ञानेन
गृहीतस्याप्यगृहीतरूपत्वात् अन्यथा सर्वज्ञज्ञानगृहीतस्य रथ्यापुनरज्ञानगृहीतत्वं भवेदिति तत्रापि
सर्वज्ञताप्रसक्तिः । न च ज्ञानगृहीतं तद्गृहीतमिति नाप्यं दोषः स्वसंविदितज्ञानाभावे 'नज्ञानम्'
इत्यसौवासिद्धेः । न्यसिन् धर्म्येन स्वज्ञानमभिधीयते इति नाप्यं दोष इति चेत्, न । तस्याभावात्
भावेऽप्यविशिष्टायाच । न च ज्ञानादिनं 'स्वम्' इति वक्तव्यम् तदुत्पात्त्या परत्वेन तत्राश्रयेन

"अप्यसिद्धे इत्यसिद्धिः अ इत्ये इत्यसिद्धिः इत्यसिद्धिः । नान्यथा वदन्ति गुणा दो णत्थि उवभोगो" ॥

अप्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ । अ इत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ ।

१ अत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ । २ अत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ । ३ अत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ ।

"अप्यसिद्धे इत्यसिद्धिः अ इत्ये इत्यसिद्धिः इत्यसिद्धिः । नान्यथा वदन्ति गुणा दो णत्थि उवभोगो" ॥

अप्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ । अ इत्यसिद्धिः ॥ ४७० ५० १५५ ४० ५० १-४ ।

प्रतिद्वत्वात् समवायाभावे च तस्याप्यसिद्धत्वाभित्यस्य चेभ्यश्चानयोभ्यश्चानन्यासिद्धेः । न च स्वसंविदितज्ञानवादेऽपि स्वसंविदितत्वाविशेषाद् देयदत्तज्ञानं यद्दत्तज्ञानं प्रसज्येत यद्दत्तज्ञानस्य देयदत्तासंविदितत्वात् स्वज्ञानस्य कर्षाच्च स्वात्मना तादात्म्यात् तस्यैव तद्रूपतया परिणतेरिति प्रसाधितत्वात् । ज्ञानान्तरेण तस्य संबेदनात् नागृहीतत्वमिति चेत्, न, तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रहणेऽनवस्थाप्रसक्तेः अप्रहणेऽगृहीतत्वेदनेन गृहीतस्य द्वितीयज्ञानस्यागृहीतरूपत्वाच्च तेन 'प्रथम-ग्रहणमिति तद्वत्त्वा धर्म्येतिद्धिः तेन घटादिज्ञानस्य धर्मिणः द्वितीयेन तस्यापि तृतीयेन ग्रहणादर्प-सिद्धेर्नापराज्ञानकल्पनमिति ज्ञानवस्था' इति यदुक्तम् तदप्यसङ्गतम् । तृतीयादेर्ज्ञानस्याग्रहणे प्रथम-स्याप्यसिद्धेरुक्तन्यायात् यदि पुनस्तृतीयज्ञानेन स्वधर्मसिद्धेर्नापि द्वितीयं गृह्णते द्वितीयेन तथामूनेनैव प्रथमम् तेनापि तथामूनेनैवाधो ग्रहीष्यत इति द्वितीयज्ञानपरिकल्पनमपि व्यर्थमास्तज्येन । न च 'विदितोऽर्थः' इति ज्ञानविशेषणस्यार्थस्य प्रतिपत्तेः "अगृहीतविशेषणा च विशेष्ये बुद्धिर्गोत्रादर्पे" [] इति विशेषणप्राद्विज्ञाने द्वितीयं परिकल्प्यते । न च विशेषणस्याप्यपरविशेषण-विशिष्टता प्रतीयते येन तृतीयादिज्ञानपरिकल्पना युक्तितङ्गता भवेदिति धर्माप्यम् विशेषणस्यैव तृतीयादिज्ञानपरिकल्पनामन्तरेण ग्रहणार्थमयादिगुणैः स्वसंविदितात्मनाभ्युपगम एव ज्ञानविशेषण-प्रतिपाद्यार्थप्रतिपत्तिः स्वभविनी अन्यथा तदपोगादनवस्थाऽनिवृत्तेः । न च विषयान्तररश्म्यादा-वनवस्थानिवृत्तिः यतो धर्मिज्ञानविषयान् साधनादि विषयान्तरम् तत्र ज्ञानस्योपनिर्विक्रयान्तर-ज्ञातः न व्यापरापरज्ञानप्राद्विज्ञानसन्तत्युपस्थापयदर्थमादिवाहनाधनादिविषयार्थप्रधानम्, येन तत्र ज्ञानस्य तद्व्यापे भवेत् सप्रधानेऽपि "अन्तरङ्ग-वदिरङ्गपोरन्तरङ्गस्यैव बाहिर्वाचानम्" [] ज्ञानतरङ्गविषयपरिहारेण बाह्यविषये ज्ञानोपनिर्विक्रयमिति बुक्तोऽनवस्था-निवृत्तिः । न व्याहृत्यपदानवस्थानिवृत्तिः स्वसंविदितात्मनाभ्युपगमेनाप्यनवस्थानिवृत्तेः गर्भवात् अन्यथा कायैऽनुपपद्यमानेऽहहपरिकल्पनाया उपपत्तेः स्वसंबेदनेऽपि व्याहृत्य शक्तिः प्रवर्तमानावान् । एतेन 'ईश्वरादेरनवस्थानिवृत्तिः' इति प्रतिविदितात् नव्याहहपरिकल्पनाया प्रतिविदितात् । न च इति-प्रवर्तमानानुपपत्तिज्ञानादेरनुपपत्तेरनवस्थानिवृत्तिः धर्मिग्रहणस्यैवमभावापत्तेः । किञ्च, दानिर्वृत्तात्मनोऽ-व्यतिरिक्ता तदा तदर्थे आत्मनोऽपि दयापत्तिः व्यतिरिक्ता चेत् तत्र एव ज्ञानोपनिर्विक्रय-ज्ञान-भवत् । न च 'ता तस्य' इति नामानर्थक्यम् नमवायाभावे 'तस्य ता' इत्यपि । किञ्च, यदि इति-प्रवर्तमानानुपपत्तिः बाह्यविषयमपि ज्ञानं न भवेत् शक्तिः प्रवर्तमाना । न च अनुपपत्तिज्ञानजन्य-शक्तिरेव प्रवर्तमाना न बाह्यविषयज्ञानज्ञानेः सुगमज्ञानेव शक्तिवभावात् भावे वा सुगमज्ञानेव ज्ञानोपनिर्विक्रय-प्रवर्तमाना एतद्वत्तत्वेनैव शक्तिः निवृत्त्यर्थमिति प्रतिपादितम् । यमेव शक्तिभावे पुनः न इति वक्तव्यम् । आत्मन इति चेत्, न, अपरदाक्तिविषयान्तरम् तत्र तदभावात् अपरदाक्तिविषयवत्त्वे ननु तदेऽप्यपरदाक्तिपरिकल्पनमित्यनवस्था । तदेवं स्वसंविदितात्मनाभ्युपगमे कर्षाच्च घटादि-ज्ञानस्यातिशेराध्यासिद्धः 'क्षिपयतीत्' इति हेतुः स्वहपारिद्वयेति व्यर्थमित्यनेन न निर्विक्रय-स्वभावे ज्ञानमिति ।

१-तिथिः । वा० वा० । "लोषादस्योद्योगः"—५०. ति० । "अथैवमस्योद्योगः"—५०. ति० ।

१ धर्माणि-वा० वा० । धर्माणि-आ० । १-अणि ति-अ० । ४ "अ हि आत्मानं निरन्तरं भिन्ना वेदा
प्रवेदुर्मर्गदीप्ति" —दीप्ता० १-१ ११ पु० ५१ पं० ११ । निद्रिणि- टी० ति० पु० १११ पं० ६ । "आत्मानं निरन्तरं
विद्रिपुद्रिदेति" —संविद्रिवा० आ० १ पु० ७० । अल अदस्य क प्रियेय, अल क चान्देत्-अणि क-विद्रि
इयान्तिपति इत्यदि चर्त्त संविद्रिवा० चलो लजेव निद्रिजेव निद्रिणि-पु० । ५ "अलस्य-वर्द्धादोऽलस्य अलस्य पुं
आदात्" —प्रहस्य० वा० इत्य० आलस्यि० टी० १-१-४ पु० ५११ पं० १५ । ईद० पु० १० ७-११ ।
संविद्रिवा० आ० १ पु० १० । १-आहेतो-अ० । ४ पु० १०१ पं० ६ । ४ पु० १०१ पं० ६ ।

[विज्ञान-शून्यतावादीयमर्थसासत्त्वपक्षं निरस्य तस्य च पारमार्थिकत्वं प्रतिष्ठाप्य तच्च-
मेऽर्थनिर्णीतिसमावृत्तत्वस्योपपादनम्]

अत्राह सौगतः—भवतु स्वसंश्रितं ज्ञानम् अर्थग्रहणसमाधेयं तु तत्र युक्तम् अर्थस्यैवाभावात्
हि—यद् अयमासते तद् ज्ञानम् यथा सुखादिः अयमासते च नीलादिकमिति स्वभावेहेतुः ।
नन्वत्र किं स्वतोऽयमासो हेतुः, उत परतः, आहोस्विदयमासमात्रमिति विकल्पाः । त-
थापः पक्षः स न युक्तः, परं प्रति तस्यासिद्धत्वात् 'नीलमहं वेत्ति' इत्यहमहमिकया नीलाद् विमि-
श्रपतया प्रतीयमानेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणभ्युपगमाच्च परानपेक्षनीलाद्यभावात् परस्य सिद्धः
तु परनिरपेक्षो नीलाद्ययमासः परस्य सिद्धो भवेत् किमतो हेतोरपरं साध्यमिति यक्तव्यम्
रूपतेति चेत्, ननु सा यदि प्रकाशता तदा हेतुसिद्धौ सिद्धेयं न साध्या । अथ सा न सिद्धा
हेतोर्नासिद्धिः ! अथ भ्रान्तौ पुरुषधर्मत्वात् स्वतोऽयमासनं नीलादिष्वभ्युपगच्छन्नपि ज्ञानरू-
पेच्छेदिति साध्यते तर्हि भ्रान्तरेष्वभाषधर्ममिच्छन्नपि कश्चिद् भाषं नेच्छेदिति 'नातिरे-
धर्माऽस्ति' [] इत्यत्र कथमुक्तम्—“को हि भाषधर्मं हेतुमिच्छन् भाषं नेच्छेत्”
[] इति । अथापि स्यात् यदि भिद्येन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणमुपपत्तिमद् भवेत् तदा
निश्चयः स्यात् न धैर्यम् । तथाहि—न मित्रकालस्वार्थस्य तेन ग्रहणं सम्भवति नापि सामानकालस्य
न विनाशकारेण, नापि मित्राभिप्रायपारयना, तथा, न परीक्षेण, नापि स्वसंश्रित्यं विधना, नापि
अन्यत्वेच्छेनेन प्रतिपादितं सौगतेरिति न स्वतोऽयमासग्रहणो हेतुरिति । अत्राह—यद्यप्यभ्यु-
पगमा नीलपञ्चानुमानोच्छेदग्रहणे । तथाहि— तद् ज्ञानम् एवादिपत् तदा य-

त्रिषयां मध्यमां तामवगमयति तामन्तरेणापि शुद्धसंविदो भावात् । संतारोप्यनारिषिञ्च

केवलं बुद्धपुपादानकरूपानुपपत्तिनि । अणुवृत्तिमतिक्रम्य मायमा बाह् प्रवर्तते ॥
अविभाषा तु परपन्थी सर्वतः सैद्धतकमा । सारूप्यज्योतिरेवान्तस्वैषा भावनराशिनि ॥
सैषा संकीर्णमात्राऽपि निरुत्तमागन्तुकैर्मतेः । अन्त्या कवेव सोमस्य भास्वन्तमभिभूयते ॥
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे योऽश्नकले तामाहुरपुता कलाम् ॥

हति श्रेया श्रयी वाक् चैतन्यप्रान्थिविवर्तवद्नास्तेयपरिमाणा गुरीयेष मागेन सतुषोः प्रत्यभासते"—वा. १४.१६
पं. १-४०. ५७ पं. ६।

“एवेन—

वाप्रवता येदु व्युत्क्रामेदवबोधस्य चाश्रयः । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रलयमर्शिनो ॥

[illegible]

“उपेक्षे य—

बैरवै राखनिगतिर्मन्त्रमा मुद्रिगोबर । पोतिनाथं च वर्यन्ती राख्मा शङ्करादिनी ॥

—कुमारधो. स. १ श्री. १७ टी. ४।

भुक्तमेव च संस्काराणां विधानविद्यायाः कश्चिदप्यस्य व्यवहारमभवत् ता एव वस्तुतोऽपि वैश्वानरो वाचो
इत्यनन्तर-अति-उचितप्रमाणक निरदिष्टागत्याय ओङ्काराणि तस्मादेव सारवाय ओङ्काराणि प्रत्यक्षेण च—

"बहुविधा हि बहू वैवर्ति मध्यमा वदन्ती शृणुता चेति"—१, २० पृ० १४० पं० ११।

“सद्गुरोर्वा बुधः सो ह्यस्य-मन्त्रिहस्ततः । देविष्वं ह्यस्यान् देवा ह्यन्तर्वायगेहः ॥

श्रीरङ्गदेव गुरुपदाः सा देवता मता । मथ्यता न परेश्वराः इति वासनादे तथा ॥

इत्येतत् पुनर्बन्धनं पुनः सिद्धम् । प्रयत्नमनया कृति सौख्यव्यापिनी ॥

अथवा अथिहान्तः सिद्धात्मनिवन्तः । इत्यादिभिः तयाः वारुणी मीरादृशः ॥

॥ अथ शिवसंज्ञा ॥ शिवसंज्ञायां शिवसंज्ञायां शिवसंज्ञायां शिवसंज्ञायां ॥

[illegible]

—१,२०५० २०११ श्री० १०४-१०५।

[illegible]

। अथानुमानोपेयं जन्म तथैव जन्मनाप्रतीतेः न लिङ्गम् तद्विपर्ययात्, न, अनुमानव्यतिरे-
कत्वात् जन्मनाया अप्रतीतेः । न च तत्स्वरूपमेव जन्मना लिङ्गेऽपि स्वरूपसद्भावेन जन्मनाप्र-
त्याय परस्परजन्मनायां पुनरपि न पक्षेनरेनानुसङ्गः क्षणो दोषः । अथ स्वभावाविशेषेऽपि
ज्ञानयोस्तुतान एव जन्मना लिङ्गपेक्षा न पुनर्लिङ्गं तद्विपर्ययादिति तर्हि नील-तत्संवेदनयो-
रेऽपि तत एव नीलस्यैव तत्संवेदनापेक्षा प्राप्ता न तु तत्संवेदनस्य नीलापेक्षा रेति ।
तदवयवम् । न च लिङ्गमनुमानोपसिद्धत्वाद्गुणादकम् यतो यद्युपसिद्धमनुमानादगुणान्तरभूता
तदनुमानमेव लिङ्गेन हनं भवेत् तथा च तद्विङ्गमेव प्रसक्तम् लिङ्गजन्यत्वाद्गुणान्तरलिङ्गक्षणपत् ।
ज्ञानोपादानजन्यत्वात् तदनुमानमेव, यत्तदव्युत्पन्नमनुमानोपादानकारणं भूतो जायते । इति
ने 'अपरलिङ्गात्' इत्युत्तरमभिधानीयम् तत्र च तस्य लिङ्गजन्यत्वाद्गुणान्तरलिङ्गक्षणपत्तिरिति पर्यनुपयोगे
अनुमानोपादानत्वादानुमानव्यमित्युत्तरपर्यनुपयोगानपस्याप्रसक्तिः स्यात् । अथ तथाप्रतीते-१०
प्राप्यविशेषेऽपि किञ्चिद्विङ्गम् अपरमनुमानं तर्हि ज्ञानजन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिज्ज्ञानम्
तर्हि इति किं न स्यात् । तत्र च 'नीलादि ज्ञानं ज्ञानकार्यत्वात् उत्तरज्ञानपत्' इत्ययुक्ततया
नम् । यदपि 'यथा प्रत्यामत्तया स्वरूपं विधीयतेति ज्ञानं तथैव चेद् अर्थम् तयोरेक्य-
ः न तत्कारणभावेऽप्यनेकं युक्तम् अन्यथैकमेव न किञ्चिद् भवेत् अथान्यथा, स्वभावावस्थापति-
भवेत् तदपि च स्वभावावस्थां यद्यपरेण स्वभावावस्थेनाधिगच्छति तदाऽपरापरस्वभावावस्था-१५
प्रत्यक्षा अन्यथा स्वाधेयोरपि तद्विपर्ययात् न स्यात् स्वसंवेदनलक्षणत्वाच्च ज्ञानस्य नार्थमिदितं
तम्' इत्युक्तम्, तदपि निरस्तम्, लिङ्गस्य समानक्षपानुमानकरणेभ्यश्च समानत्वात् । तथाहि-
यथा प्रत्यामत्तया स्वोपादेयक्षणाग्रे जनयति तथैव चेदनुमानम् तयोरेक्यमिति लिङ्गाशु-
चित्यनरदेय भवेत् । न च लिङ्गाभावेऽनुमानम् तदभावे वा लिङ्गमित्यन्यतरस्याप्यभावः । न च
प्रजातीयरक्षणं गोपजनयति अनुमानममये नीलाद्यवभासाभावप्रसक्तः । अथान्यथा स्वोपादेय-२०
अपराया धानुमानं तर्हि लिङ्गैक्यस्य रूपद्वयमायातम् तत्र चावभासनं लिङ्गम् तथा ज्ञानमेव ।
ज्ञानव्यापिदितं रूपं संभवति विरोधान् नदेदं चापरेण तद्विपर्ययेति सैवावभाष्यनयस्या । अपि
तत्र स्वभावेनैकां शक्तिमागमनि विभर्ति लिङ्गं तेनैव चेदपरात् तयोरेक्यम् अन्येन चेत् स्वभावा-
त् तत्रापि चापरं स्वभावावस्थां प्राक्तनव्यायेनेत्यपराऽनयस्या । अथ तत्कारणैकस्वभावावस्थाद्वि-
लम्बभावं कार्यद्वयं नियतयेत् तर्हि ज्ञानमपि परस्परविधिकरूपयोः सार्धयोरेकं तद् प्राद्वक्तमस्तु २५
तद्वैकस्वभावावस्थात् ततो यदि लिङ्गेनानुमानस्योत्पत्तिरन्तर्गताभूता क्रियते तर्हि ज्ञानेनार्थस्या-
न्तरभूता वृद्धिः क्रियत इति समानो न्यायः । अथार्थान्तरभूतोपसिद्धिर्लिङ्गेनानुमानस्य क्रियते
र्हि नानुमानसद्भावाः सद्भावेऽपि 'लिङ्गम्' 'उत्पत्तिः' 'अनुमानम्' इति परस्परसंसक्तमित्यस्य
निर्माणात् 'धान्तिरपि तत्प्रत्यक्षतः प्रमा' [] इति न युक्तमभिधानम् । अथ
'वाप्युत्पत्त्या अपराधान्तरभूतोत्पत्तिर्विधीयते तर्हि तथैव तथापि चापरोत्पत्तिर्विधीयत इत्यनय-३०
ज्ञानानुमानसद्भावाः । किञ्च, लिङ्गेनोत्पत्तिः स्वतन्त्रा मिश्रसमया वा विधीयते । मिश्रसमया चेद्
तत्प्रत्यक्षतः प्रसक्तिः । समानसमया चेत् सव्येतरयोऽपि पापवद्व्योन्मेषमुपकारयोऽपकारकभावाभावाच्च
जन्यजनकभावाः सद्भावे वा तदुत्पत्तिजन्यता लिङ्गस्य प्रसज्येत तत्र च लिङ्गमुत्पत्तिर्मयेत् तत्कार्यत्वात्
उत्तरोत्पत्तिवत् । न च लिङ्गेनोत्पत्तिर्विधीयते न तथा लिङ्गं तस्यामेव कार्यताप्रतीतेरिति धक्तव्यम्
तद्व्यतिरेकेण कार्यताऽप्रतीतेः प्रतीती वा 'लिङ्गम्' 'कार्यता' 'उत्पत्तिः' इति त्रितयं परस्परसम्बद्धं ३५
भवेत् । न च तत्स्वरूपमेव कार्यता लिङ्गस्यापि गनसद्भावापत्तेः । अथ तद्विशेषेऽपि प्रतिनियतः
कार्यकारणभाव उत्पत्ति-लिङ्गयोस्तर्हि ज्ञानार्थयोः स्वरूपाविशेषेऽपि नियतो प्राद्यप्राद्वक्तभावाः
किं न स्यात् । यद्यन्यदपि प्राद्यप्राद्वक्तभावापक्षोद्दिनदूषणं लिङ्गानुमानयोर्जन्यजनकभावाभ्युपगमे

१ "अनुमान" ५- ८०- ८१ । २-नकार-५० । ३ "न चेति शेष" - ८०- ८१ । ४-तत्तद्वे-
ष्ट- ८०- १-७ द्वये- ८०- ८१ । ५ "धान्तिरपि संबन्धतः प्रमेति चेत्" - विदिति- ८१- ८२ । ६- १८५- ८६ ।
"अतस्मिन्निर्वाहो धान्तिरपि संधानतः प्रमा" - वद- ८०- ८१- ८२- ८३ । ७-या चे तदर्थ- ८०- ८१-
८२- ८३ ।

ममानन्तरा योज्यम् । अथ सकलानुमानोन्नेदकव्यापारं विचारोऽयं मुक्तसिद्धिं प्राप्तयेत्ये-
विधेरः नष्टान्नस्य विचारस्य सकलव्यवहारोन्नेदकव्याप्त् । न च परमार्थो विग्रह-
कारणं नेष्यत एव व्यवहारिजनमवानुरोधेन तस्याङ्गीकारणमिति वक्तव्यम् तेन 'भारो'
निष्कारणमिति ज्ञानेन नीत्यादेर्भिद्यस्य प्रपञ्चितेः स्वतोऽप्यभावात्तत्तस्य होतोऽपि
प्रत्यक्षः । न च क्वचिद् व्यवहारप्रत्ययने क्वचिन्नोति मुक्तम् व्याप्यमानानुमानम् । अथ वि-
मनुमानकारणं नेष्यत एव प्रत्यक्षादकमावयत् कार्यकारणभावस्यापि निवेद्यम् । कथमवयव-
भावतत्त्वविमर्शनादिना कथमवयव- तदपि तद्योग्यताः अन्यनुमानं स्वरिपयया विग्रहीकरोति
होतव्यमिति कुतोऽपि विभावः । न चानुमानं न किञ्चिद् विग्रहीकरोति तस्यावयवप्रत्यये

॥ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. • प्रायश्चित्तसूत्रम् । अथ हि विप्रमनस्यमारोग्यस्योद्दिष्टाने प्रकृत्यापेक्षानुमानात् शक्यं
निमित्तोद्दिष्टान् शक्यं उक्तं अन्वयमारोग्यसिद्धिं शमारोग्यस्योद्दिष्टान् अनुमानात् प्रायश्चित्तं
शक्यं कृत्यापेक्षे । अथ विप्रमनस्योद्दिष्टान् कश्चित् देवसिद्धिं तेन साधुशिक्षणे न तु वि
प्रमनस्योद्दिष्टान् कश्चित् देवसिद्धिं संवेदनेन विप्रमनसिद्धिं न सर्वैः सांभेदि शमात्मा । अथ
शक्यं शमारोग्यस्य शक्यं प्रायश्चित्तं अथ अर्थेन तदेव विप्रमनसिद्धिं इत्यपि शमात्मा । न न शमात्मा

[illegible][illegible]

१७४० ई. १८२५ ई. के मध्य में यह क्षेत्र अंग्रेजों के अधिकार में आया ।

ኢ.ፌ.ዲ.ሪ. ጥቅምት ፳፭ ቀን ፳፻፲፭ ዓ.ም. ሕግ ቁጥር ፳፭

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

1. The first part of the text discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, including sales, purchases, and expenses. It emphasizes that proper record-keeping is essential for determining the correct amount of tax liability.

2. The second part of the text describes the various methods used to calculate the tax liability, including the use of tax tables and the application of various deductions and credits. It also discusses the importance of understanding the different types of taxes, such as income tax, sales tax, and property tax.

3. The third part of the text discusses the various ways in which taxes can be paid, including through direct payment to the tax authority or through a third party, such as a tax collector or a tax agent. It also discusses the importance of understanding the different methods of payment, such as cash, check, or credit card.

4. The fourth part of the text discusses the various ways in which taxes can be avoided or reduced, including through the use of tax shelters, tax credits, and tax deductions. It also discusses the importance of understanding the different methods of avoidance or reduction, such as capital gains tax, estate tax, and gift tax.

5. The fifth part of the text discusses the various ways in which taxes can be enforced, including through the use of tax audits, tax liens, and tax seizures. It also discusses the importance of understanding the different methods of enforcement, such as the Internal Revenue Service (IRS) and the State Tax Authority.

6. The sixth part of the text discusses the various ways in which taxes can be appealed, including through the use of tax appeals, tax court, and tax arbitration. It also discusses the importance of understanding the different methods of appeal, such as the Tax Court and the Tax Appeals Board.

7. The seventh part of the text discusses the various ways in which taxes can be collected, including through the use of tax collectors, tax agents, and tax inspectors. It also discusses the importance of understanding the different methods of collection, such as the Internal Revenue Service (IRS) and the State Tax Authority.

8. The eighth part of the text discusses the various ways in which taxes can be enforced, including through the use of tax audits, tax liens, and tax seizures. It also discusses the importance of understanding the different methods of enforcement, such as the Internal Revenue Service (IRS) and the State Tax Authority.

9. The ninth part of the text discusses the various ways in which taxes can be avoided or reduced, including through the use of tax shelters, tax credits, and tax deductions. It also discusses the importance of understanding the different methods of avoidance or reduction, such as capital gains tax, estate tax, and gift tax.

10. The tenth part of the text discusses the various ways in which taxes can be enforced, including through the use of tax audits, tax liens, and tax seizures. It also discusses the importance of understanding the different methods of enforcement, such as the Internal Revenue Service (IRS) and the State Tax Authority.

योग्यदेशस्थप्रतिपत्तुणां दण्ड-पुरुषरूपयोरिव नुत्याकारतयाऽयंमासो भवेत् न चैवम् । तेन दण्ड-
पुरुषस्वरूपमेव स्वतन्त्रमध्यक्षावसेयम् विशेषणविशेष्यभावस्तु कल्पनाविरचित एव । येन हि
दण्डोपकृतपुरुषजनितायंक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च स तत्र विशेषणत्वेन दण्डं विशेष्यत्वेन च
पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात् येन च पुरुषोपकृतदण्डेन फलमभ्युपेतं स तत्र दण्डं प्राधान्यात्
५. विशेष्यमध्यक्षस्यति अपरिगतफलोपकारस्य प्रथमदर्शने स्वरूपमात्रनिर्मासात् ततोऽन्य-व्यतिरे-
काभ्यामवगतसामर्थ्यं द्वयमासाद्य विशिष्टत्वप्रतिपत्तिः प्रागवगते च सामर्थ्यं नैन्द्रियस्य व्यापारः
तस्यासन्निहितत्वात् । न च व्यापाराविषये तत् प्रतिपत्तिजननसमर्थम् । न च पुरःसन्निहितेऽप्ये-
प्रवर्तमानमिन्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थम् वर्तमानकालालीढनीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य
चिरपातीतभावपरम्परादर्शनप्रवृत्तिप्रसक्तेः सकलातीतभावविषयस्मृतेरध्यक्षता भवेत् तथा सगोचर-
१०. धारिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्तमानसमयमुद्गासयिष्यतीति सर्वाक्षमतिः स्मृतिर्भवेत् । न च यत्तं-
मानमर्थमध्यक्षमेवोद्गासयतीति किं तत्र स्मृत्या ? यत्र हि दर्शनागतारस्तत्र स्मृतिपरिकल्पना
फलवती स्पष्टदर्शनावतारे तु वर्तमानसमयमायिनि रूपादौ स्मृतिप्रवृत्तिरसंभविनी विफला चेति न
तत्परिकल्पनाः नन्वेवमतीते विशेषणादौ स्मृतिरेव प्रपत्तिष्यत इति किं तत्र विशदसंप्रिदयतारेण ?
सा हि सन्निहितमेवार्थमवतरति न च तत्र विशेषणादयः सन्निहितास्तान्यलभ्यमाना निरालभ्यनैव
१५. भवेत् ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभासादध्यक्षसंनिधिरस्तविशेषणमर्थमपगमयति विशेषणयोजना तु
स्वरणादुपजायमाना अपास्ताक्षार्थसन्निधिर्मान्सी । न - - - - - यत्तमानार्थमादिषीति
प्रत्यक्षम् तामन्तरेणापि स्फुटमर्थं - - - - - यदि विशदतुल्यार्थं
प्रतिभातीति न तस्य प्रादिकान् - - - - - । निरपायगतिरस्तीति
तुल्यमपि विषयप्रादि न ह्यात् यत्तं - - - - - । निरपायगतिरस्तीति
२०. धेदकाः स्वप्रकल्पयतिनस्वरूपव्यात् तयाम् अक्षान्यगव्यतिरेकानुभिधायिन्यो विशदतुल्यार्थं
पदिरण्यमातिताः पूरणयगीपन्ते तुगादिभ्यस्ता एव तद्वभासिकासाश्रयं निरुक्तोऽपि गार्थ-

[illegible]

परिष्ठासिगलधैयान्नः इत्यप्रतिभासाविरोधान् सर्वविकल्पातीतस्य तन्माभ्युपगमे नील-सुपादि-
व्यतिरिक्तस्य तस्य प्रत्ययरूपस्य तदप्रतिभासनमेव विरोधः नील-सुपाद्यात्मकत्वेऽपि नील-सुपा-
प्रतिभासेन धीत-दुग्धप्रतिभासाविरोधीकरणात् धीत-दुग्धप्रतिभासेन नील-सुपाप्रतिभासयोश्चा-
संवेदनात् परलोचयद्वन्वेन सकलज्ञान्यताप्रदानात् । किञ्च, नीलादिप्रतिभासानामेवेनाभ्युपगमसि
तदन्वयां तेषां तस्यापिरोधीकरणादभासप्रसक्तिः खनोऽपि कैवल्यपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् । १५
अथ नील-सुपादीनां नाभायः स्वरूपफलभावात्, न, सन्तानान्तरानिवेधप्रसक्तेः तदभ्युपगमे फलं
न परप्रदणस्यापारनिषेधोऽनुमानाभावात् । न च विचारान् तद्व्यापारनिषेधः भवेत् तद्विषयी-
करणे न तन्निषेधः विषयीकरणे प्राप्ताप्राहकार्यासिद्धेर्न तन्निषेधः इति न स्वकलविकल्पातीतस्य
संभवः । न च तत्प्रत्ययान्यप न भावः नाप्यभावः सर्वत्र तथाभावापत्तेः सन्तानान्तरस्य ततः
सृष्टेरन्वयादिविकल्परदितस्य कदाचिद्व्यप्यप्रतिभासनात् अद्वयद्वयस्यापि न स्वतोऽप्यभासनं परा-१०
भ्युपगमेन संभवति । परतस्तस्याप्यभासने अद्वयस्यापि ततोऽप्यभाससिद्धेर्विधानमात्रताऽसिद्धिः । न च
परेण समानकालेनाप्रतिषेधधातु परस्परप्रदणप्रसक्तेः कार्यप्रदणम् भिन्नकालेनाप्यतिप्रसङ्गात् न
तेन तद्वदणम् अन्यस्यापि समानस्यात् । अत एव "स्वरूपस्य स्वतो गतिः" [] इत्य-
नुक्तम् तथापि समानकालस्य गतापर्यपरमस्यात् । न च स्वरूपस्य ज्ञानतादात्म्याप्राप्यं होयः
तादात्म्येऽपि समानेतरकालविकल्परद्वयानतिपृतेः । अथ स्वरूपं ज्ञानमेवेति न भेदभावि विकल्पायता-१५
रन्तः, न, तथाप्रतीतेः तत्तथाप्रतीतिश्च यद्यप्रमाणं नातः स्वरूपस्य ज्ञानतासिद्धिः प्रमाणं चेत् तर्हि
स्वरूपप्रदणस्वरूपतापि ज्ञानस्य तत एव सिद्धेति न तथापि तद्विकल्पायतारः प्रत्यक्षविरोधात् ।
तथा खनोऽप्यभासनं हेतुः भविष्यत्यात् ।

परतोऽप्यभासनं चेत्, न, तस्यापि चापसिद्धत्यात्—

"नोन्योऽनुमानो बुद्ध्यास्ति तस्मा नानुभवोऽपरः ।

२०

प्रागप्राहकार्यधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" ॥ []

इत्यभिधानात्

धीगताभिप्रायेण परप्रमाणानां कल्पित्वा सिद्धा ।

न च प्रकाशानन्तरणस्य हेतोर्ज्ञानावेन व्याप्तिविशिष्टतः स्वरूपमात्रपर्ययसिद्धं ज्ञानं सर्वमप-
भासनं धीन(नप)व्याप्तमिति नाधिगन्तुं समर्थम् । न च सकलसम्बन्धप्रतिपत्तौ सम्यग्-
प्रतिपत्तिः । उक्तं च—

२५

"द्विष्टमन्वयसंविस्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

द्वयस्वरूपप्रदणे सति सम्बन्धवेदने ॥" []

न च विप्रक्षितज्ञानं ज्ञानरथमप्यभासनं चारमन्वेप प्रतिपद्य तयोर्व्याप्तिमधिगच्छति । तत्रैधानुमानप्रवृत्तेः
तत्र च तत्प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यम् सार्धस्यैव्याप्यतासिद्ध्यात् । न च सकले ज्ञानमात्रमि तयोर्व्याप्ति प्रतिपद्यत

१ "नीलादिप्रतिभासानामि विरोधः"—वृ० टि० । "तदन्वयां नीलादिप्रतिभासानामि विरोधः"—ल० टि० ।

२ "नीलरूपप्रतिभासः"—वृ० ल० टि० । ३ "एकभुवनिभासः"—वृ० ल० टि० । ४ "विचारः"—वृ० ल० टि० ।

५-तस्य तस्य-वृ० । ६ "न केचनानि तद्वदस्य स्वतोऽप्यभासिते" । एवंतानि "तद्वदलो विप्रक्षालो कार्यो न प्राप्य
होवेचनितो दोषकारस्य" । तत्रापि "ज्ञानम्" । तत "ज्ञानम्"—प्रवेदक-वृ० २४ प्र० १० १, टि० १-१०-११ ।

७ नाम्ना-ल० व० वा० भा० या० । ८-प्रायो तु ल० व० व० ।

९ प्रवेदक-वृ० २४ प्र० १० ५, अथ "अथ" । अनुभवो "तद्वद" —टि० ११-

१४-१५ । व्यापार-वृ० ५३ टि० ५० १३ । नान्योऽनुमानो न तु यऽन्ति × × मन्वेप प्रकाशते"—व्यवस्य-

भा० १ वृ० ५४ व० ११ । १०-व० ५४ व० ११ । ११-वृ० २०-१-११ । नान्योऽनुमान-वृ० २४ वृ० ११ व० ११ ।

१२-व० ५४ वृ० ५४ व० १३ ।

१३-न तान् स्वभावात्प्रवृत्तिः स्वभावात्प्रवृत्तिः । अनुभवो "तद्वद" —टि० ११-

वृ० २४ व० ५४ वृ० ५४ टि० ५० १३ । नान्योऽनुमानो न तु यऽन्ति × × मन्वेप प्रकाशते"—व्यवस्य-

भा० १ वृ० ५४ व० ११ । १०-व० ५४ व० ११ । ११-वृ० २०-१-११ । नान्योऽनुमान-वृ० २४ वृ० ११ व० ११ ।

१२-व० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ । १३-व० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ । १४-व० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ ।

१५-व० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ । १६-व० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ । १७-व० ५४ वृ० ५४ वृ० ५४ ।

भाषात् । न चाप्यक्षानुज्ञेनान्तापराधः प्रथमाक्षगन्धिपातवेत्यायामेव नीलादिरूपतायात् तदिमांसोदय-
प्रसङ्गे । अतो न कल्पनाध्यक्षविषयसत्त्वम् आद्यदर्शनानधिगतत्वात् ।

अथ सदकारिणैकत्वाद् यद्यप्याद्यदर्शनायभाति न तत्त्वं तथापि न तत्रास्ति न हि तीक्ष्णानुकर-
निकारोपदानदशां गर्भगृहाद्यनुप्रवेशानन्तरमप्रतिभासमाना अपि घटादयो भावाः स्वस्वीभूतनेत्राणां
न प्रतिभान्ति, न च प्रागप्रतिभासनात् सन्ति यथा चैव सदकारिवशात् पूर्वमप्रतिभाता अपि पश्चात् १५
प्रतिभान्ति तथाप्याद्याद्यदर्शने शुद्धाद्योदभाति यद्यपि तत्त्वं नानुभवति स्वरणसद्व्याप्राप्तमभया तु
प्रत्यभिज्ञा तदनु भविष्यतीति न तत्त्वस्यासत्त्वम् वाप्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञा न
प्रत्यक्षमिति, शङ्कोच्यते। यद्यक्षमभया संविदाद्या न तत्त्वमयभातायति पश्चादपि तद्विषयतायाप्राय-
भागयेत् यथा तद्व्यतिरेकविषयविशेषात् न हि परिमलस्वरणसद्व्यापमपि लोचनं गन्धे प्रतिपत्तिरुदुपलब्ध-१०
मिति न तत्त्वप्रदणनमप्यक्षत् । किञ्च, किं कुर्याणा स्मृतिरिन्द्रियस्य सदकारित्वं प्रतिपद्यते?
पूर्वापरस्य द्वैक्यमिति चेत् ननु विनष्टेऽप्यर्थे स्मृतिरुदयन्ती दृष्टेति कथं तत्त्वविधायित्वे
वीच्यार्थं प्रपन्नमानाप्यक्षणीः सत्यायां भवेत् । यद्य यदुपलब्धं यस्तु तत्रादिणी बुद्धिर्न
सत्यायैव प्रादिणीति युक्तम् अनुपलब्धं त्वर्धमप्यप्यन्ती कथं सा न सत्यायां! अयुक्तमेतत् ।
यतः स्वयंभाषणार्थस्यानुपपत्तिः कुतोऽप्यगता! न स्वरणात् ध्वुपरतोऽपि स्मृतिप्रपृष्टेति युक्त-१५
त्वात् । न च स्वरणोपनीतवीच्यार्थस्य दर्शने प्रतिभासनात् तदप्रप्युतिः इतरेतत्ताभ्यवदोषप्रसङ्गः ।
तथाहि-स्वयंभाषणार्थस्यानसमयसिद्धेस्तदुपनीते तथ दर्शनप्रपृष्टिः सिद्धयति तस्मिन् च स्वरणो-
पनीतस्यानसमयसिद्धिरिति कथं नेतरेतराद्यप्यम् । अथ स्मृतिः संमति प्रतिभासविषयाद्यर्थाद्
भिन्नं विषयमप्यवश्यन्ती निरात्म्यना न्यात् प्रतिभासविषयं तमेवार्थमुल्लिखन्ती तु कथमसद्व्य-
यिषया! न दर्शनवृत्तिर्नमेवार्थमुल्लिखतीत्यत्र प्रमाणाभावात् स्वरणोपनीतैकयापभातिन्यप्यक्षमिति २०
नत्याद्यैव प्रादिणी तिज्ञा । न च पूर्वदर्शनमेव पूर्वरूपसद्व्यवस्थामनुभवदेवैव प्रमाणम् यतो यदि पूर्व-
रूपतामर्थस्याऽऽद्यदर्शनमेवापभासयति तथासति पूर्वपरिकरं तदेवायमप्रतिपद्यतीति तत्र स्मृतिः
प्रपन्नमाना व्यर्थी । न च तदपि पूर्वरूपतां तस्याप्यभासयितुं क्षमम् तस्य सन्निहितमाविविषयायात्
पूर्वरूपता हि पूर्वदेव-काल-दर्शात्तद्व्यवस्थिता पूर्वदेशादीनां च तददर्शने भ्रमप्रतिभासनात् न तत्त्व-
वर्गाद्व्यवस्थितप्रतिभासतस्य स्वभावी न हि तद्व्यवस्थितप्रतिभासे तत्त्वव्यवस्थितपूर्वरूपप्रतिभासः शक्यः नीलताऽ-२५
प्रतिभासेऽपि र्पति नीलत्वव्यवस्थिताऽप्यगतिर्भवेत् । तस्मात्तद्व्यवस्थितव्यवस्थितमिति । यद्य 'दृष्ट्वा प्रत्यक्ष-
प्राप्ता' इति परिरूप्यते तत्र दृष्ट्वा यदि तद्व्यवस्थितप्रतिभासता तदा यस्मान्नर्तकः । अथ पूर्वदृष्टि
प्रतिभासता तदा पूर्वदृष्टोऽप्रतिभासने कथं तत्त्वप्रतिभासनायभासः संमति संवेदने! तत्र हि
स्वदृष्टतया सन्निहितं रूपमाभातीति नैव तत्र युक्ता पूर्वदर्शनं ॥ प्रत्यक्षमिति तस्मिन् तद्व्यवस्थित-
ध्वुपरतयेति कथं सा पर्यमानदृष्टि प्रतिभासेत! तद्व्यवस्थितं वा तद्व्यवस्थितं निरात्म्यतायमसक्तिः । ३०
न च पूर्वदृष्टमानता तत्र ध्वुपरता दृष्ट्वा तु तद्व्यवस्थितयेति कथमवती येन तां प्रतिपद्यति प्रत्यक्ष-
मतिनिरात्म्यता भवेत्! यतो यदि दृष्ट्वा तत्र सन्निहितं भवेत् तदा प्रथममागतो भीमादि-
रूपतामिष्य नामप्यधिगच्छेत् न चाधिगच्छतीति ज्ञानस्वभावात्तद्व्यवस्थितप्राप्तताऽसौ वार्थस्वरूपमिति
कुतोऽप्यवशावसेया! तथाहि-पूर्वदर्शनमनुसरणेयं पूर्वदृष्टतां व्यवहारी तत्राप्राप्तोपपत्तिरित्यस्य
तदनुव्यवस्थायात् यद्य स्मृतिरप्यवश्यति स्वरूपं न तददर्शनमप्यनुपपन्नम् आकारोदात्तम् । न च ३५
तददर्शन-स्वरणे एकं विषयं विभूतः 'पूर्वदृष्टं पदयामि' इत्यप्यवस्थायात् । यतः किं स्वयंभाषं दृष्ट-
मानतया रूपं प्रतीयते, आद्योत्पिद् दृष्टमानं स्वयंभाषतयेति विरुद्धव्यवस्थम् । तत्र यथायः पञ्चान्ता-
सति स्वयंभाषं परिरुद्धतया रूपमाभातीति कथं नम्य परोक्षता! अथ द्वितीयस्तत्रापि दृष्टमानं
स्वयंभाषेन रूपेणाद्यभातीति अर्थं परोक्षं भवेदिति न काचिदप्यक्षमिति सत्यायां न्यात् । अतोऽक्षणी-
वर्तमानमेव रूपं प्रत्येति स्मृतिरपि तद्व्यवस्थितं परोक्षं रूपमिति न तयोर्दृष्टम् प्रतिभासदेवस्य अर्थे ४०
मेदकत्वात् तस्य च विशदयिष्येदकत्वायभासमानयोर्दृष्ट-स्वयंभाषयोः तद्व्याप्या कथं न मेदः!

- इति यत्तद्व्यम् सकलमानावेदने यादिनैवंप्रतिपनुमशनेः । न च न परमायनम्योश्रुतिः अविबु
 द्यवदारेणेति यत्तद्व्यम् व्यवहारस्यापि प्रमाणव्याभ्युपगमे उक्तोपनतिरुक्तेः । अथाप्रमाणं विकल्प
 नमाप्रमत्तौ नन्वनुमानमप्यनः प्रवृत्तिमासादयत् तंथाभूतमिति नानोऽभिमतसिद्धिः । न च
 मिथ्याविकल्पविषयधूमाग्निव्याप्तिप्रमवाइयनुमानयद्व्यापि समाध्यायमिचारित्वम् मिथ्याविक-
 ५ ल्पायगतव्याप्तिप्रमयस्य तस्य ससाध्यायमिचारित्वव्याघातात् न हि साध्यभाव एव साधक
 भावलक्षणव्याप्त्यभावे साधनप्रमयानुमानस्य कस्यचित् स्वसाध्यायमिचारिगोऽपि रूढः । न चापि
 मानव्याप्तिलिङ्गप्रमयादनुमानात् सौगतस्य समतसिद्धिः परम्यापि तथाभूतात् कार्यानुमानात्
 ईश्वराद्यभिमतसाध्यसिद्धिप्रसक्तेः । न च ज्ञानत्व-स्वतःप्रकाशनयोः साध्यसाधनयोः कुनश्चि
 प्रमाणाद् व्याप्तिसिद्धिः पारमार्थिकी ज्ञानवज्रदस्यापि परतोग्रहणसिद्धेर्हेतोरनैकान्तिकत्वप्रसक्तः ।
 १० जडस्य प्रकाशायोगोऽप्यप्रतिपक्षस्य प्रतिपनुमशक्यः शक्यत्वे वा सन्तानान्तरस्यापि स्वप्रकाशायोगो
 प्रतिपक्षस्य इति तस्याप्यभावः प्रसक्तः तथा च परप्रतिपादनार्थं प्रकृतहेतूपन्यासो व्यर्थः । अथ
 प्रतिपक्षस्य जडस्य प्रकाशायोगस्तथापि विरोधः—'जडः प्रतीयते प्रकाशायोगश्च' इति । अथा-
 दृश्येऽपि जडे विचारात् तदयोगः प्रतीयते; ननु जडस्य तेनाप्यविषयीकरणे पूर्ववद्दोषः—'विचारस्तत्र
 न प्रवर्तते तत एव च प्रकाशायोगप्रतिपक्षः' इति । विषयीकरणे विचारवत् प्रत्यक्षादिनापि तस्य
 १५ विषयीकरणात् प्रकाशायोगोऽसिद्धः । न च सुखादी प्रकाशनस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तिनिश्चयान्
 स्वव्यापकरहिते जडे न तस्य संभवोऽन्यथा कृतकत्वादेरप्यनित्यत्वविकल आत्मादौ संभव इति
 सकलानुमानोच्छेद इति यत्तद्व्यम् यतस्तत् तत्र तेन व्याप्तमिति कुतो निश्चितम्? 'तस्मिन् सति
 दर्शनात्' इति यद्युच्येत पुरुषत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वेन व्याप्तं तत एव सिद्धेत् विपक्षे बाधकाभावात्
 प्रकृतेऽपि समानः । अपि च, ज्ञानत्वेन व्याप्तं प्रकाशनं सुखादौ स्वयमेव प्रतिपक्षं यदि तदेव नीला-
 २० दावपि कुतश्चित् प्रमाणात् प्रतीयते तदा ततस्तत्र साध्यसिद्धिर्युक्ता न पुनः साध्यव्याप्तधर्म-
 विलक्षणादपि 'धर्मात् प्रतिभासः' इति शब्दसाम्येऽपि अन्यथा बुद्धिमत्कारणव्याप्तघटादिसन्निवेश-
 विलक्षणादपि पर्वतादिसन्निवेशात् तत्र बुद्धिमत्कारणसिद्धिः स्यादिति 'यस्तुमेव प्रतिपक्षः' []
 इत्यादेरभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च नीलादौ सुखाद्यवभासनं परस्य सिद्धम् सिद्धौ वा विप्रति-
 पत्तेरभावाच्च तदवबोधार्थं शास्त्रप्रणयनं सौगतस्य युक्तम् । जडतासमारोपव्यवच्छेदार्थं तदिति
 २५ चेत्, न; स्वप्रतिभासेऽप्यन्यथाप्रतिभाससमारोपोऽस्त्येव आत्मनोऽनेकरूपेण स्वतःप्रतिभासाभ्युप-
 गमात् स कुतो व्यवच्छिद्यताम्? न चायं न समारोपः स्वात्मनि स्वकार्यकारी साध्यपत् 'स्वप्रति-
 भासो नीलादिः अन्यप्रादृशभावे सत्युपलब्धमानत्वात् सुखादिवत्' इत्यतोऽनुमानात् स व्यव-
 च्छिद्यते अन्यप्रादृशभावाध्यानुपलम्भादिति चेत्, न; स्वसंवेदनप्रत्यक्षतोऽहमहमिकया अन्यप्रादृशो-
 पलब्धेस्तदभावात्सिद्धयत् । अथ 'स्थूलोऽहम्' 'कूरोऽहम्' इति प्रतीतेः 'अहं' प्रत्ययः शरीरमेव
 ३० न च तत् नीलादेर्प्रादृशकम् स्वयं तस्य प्रमेयत्वात्, न; अन्धकाराद्यवगुण्डितशरीराग्रहेऽपि सालोक्य-
 घटादिग्रहणोपलब्धेः शरीरात् तद्वेदसिद्धिस्तथाप्यमेवे न किञ्चिद् भिन्नं भवेत् । ततो भिन्नोऽपि न
 नीलादेर्प्रादृशक इति चेत्, न; अस्य प्रतिविहितत्वात् । ततो न दृष्टान्तदृष्टसाधनधर्मस्य साध्यधर्मि-
 ण्ययगतिरित्यसिद्धो हेतुः । न च नैयायिकादीन् प्रति सुखादेर्ज्ञानता सिद्धेति साध्यविकलता
 दृष्टान्तस्य अथात एव हेतोर्ज्ञानता सुखादेः सिद्धेति न साध्यविकलतादोषः; नन्वप्राप्यपरं निदर्शनमुपा-
 ३५ दयेत् तत्राप्येतन्नोद्ये निदर्शनान्तरमित्यनवस्था । नीलादेर्निदर्शनान्वे इतरेतराध्यायम्—सुखादि-
 ज्ञानतासिद्धौ नीलादेस्तद्रूपतासिद्धिः तस्याद्य तन्निदर्शनवशात् सुखादेस्तद्रूपतेति कथं नेतरेतरा-
 ध्यायम्? न च सुखादौ दृष्टान्तमन्तरेणापि तद्रूपतासिद्धिः नीलादायपि तथैव तदापत्तेः । अथ
 सुखादेर्जडस्य प्रतिभासो न भवेत् जडस्य प्रकाशायोगात् । ननु नीलादायपि प्रकाशतासिद्धयितदेव

१ "प्रमाणभूतम्"—५० टि० । २ "प्रमाणव्याप्यम्"—५० टि० । ३ प्रतिपक्षत इति ५० । ४ "विचारोप"—
 ५० स० टि० । ५—साधोपगः प्र-५० । ६ "तद्व्यवहारम्"—५० स० टि० । ७ प्रतीयेन त-५० । ८—शास्त्र
 तद्व्यवहारम्—५० स० टि० । ९—मातामारो-५० मां मां भिन्ना । १०—'स्वप्रति-
 भासेऽपि यो जडते'—५० स० टि० । ११ "अन्यप्रादृशस्य"—५० स० टि० । १२—रथाप्रापका-५० ।
 १३—स्वाप्यघटात्-५० । १४ "तस्मिन् सति निश्चितम्"—प्रवेद-५० २४ टि० ४० ।

प्रतिबन्धेन जतिविषयमुत्पन्नमात्रतां प्रतिदिशतां विचारद्वन्द्वेन जानिरामार्थमिति न तजोजनादप्यु-
पपत्तिः सत्त्विकविषयः । न च तत्र चक्षुःशक्तिषु 'तत्त्वज्ञानः' इत्युक्तिरुपपत्ती बुद्धिप्राप्तमिति भावः सती जातिः
निश्चयेति तद्वत्प्रमाणनदादि प्रतिपादयामनया ज्ञानेन मुक्तमनाम् प्रतीतिरेष तथापि मुक्त्याकारतां
पश्यन् वा विभक्तिः । न च शब्दः प्रतीतिर्वा ज्ञानियन्त्रेण मुक्त्याकारतां मानुभवति 'जातिर्जातिः' इत्य-
प्यजातिज्यतिरेकेणापि बोधविज्ञायाज्येष्ठं संयोगमुक्त्याकारताद्वन्द्वम् । न च तेषामप्यत्र जातिः
कल्पयतामत्रयेत । अथ मुक्त्याकार प्रतियोगित्वेति निमित्तमिहा तत्रा शब्दो भवेत् न वा कश्चिन् जाति-
निमित्तत्वे आध्यात्मिक्यस्य घटादिष्वपि 'तत्त्वज्ञानः' इति प्रतियोगित्वेनैव व्यतिकल्पनाया अप्रापि
सामान्यताम्, आत्मेनम्, व्यतिनिमित्तत्वेऽपि प्रतियोगित्वव्यतिनिमित्तत्वाप्रातिप्रसङ्गः । यथा हि
ताः प्रतिविद्यन्ता एव कुतश्चित्प्रमिताम् प्रतियोगित्वजातिप्रत्ययं प्रतिपद्यन्ते तथा प्रतिनियतां
मुक्त्याकारां प्रतियोगिं तत्र एव ज्ञानविषयवर्तते किमपरजातिकल्पनया ? यथा वा मुह्यद्वाद्यो मिथ्या १०
एकजातिप्रत्ययेणापि उपरादिरामनयेकः कार्यं विपर्ययन्ति तथा आध्यात्मिक्यप्रत्ययमन्तरेणापि तत्र एव
'तत्त्वज्ञानः' इति प्रतियोगि ज्ञानविषयान्न नाम्न इति व्यथां तेषु तत्त्वप्रजातिकल्पना । तत्र जातिद्वन्द्वेन
कल्पनाप्राने वा घटादिकारमाविभक्ती भवेन् वयुषा प्रतिभाति कल्पनाबुद्ध्याव्यभिज्ञाकारव्यक्तिरूप-
मन्तःशब्दोद्देशं वापदाय धर्मेनैव ज्ञानव्यतिरिक्तजातिस्वरूपानवभाषनाम् । तत्राप्रतीयमाना जातिः
रती । नापि कल्पविद् विदोऽप्यमिति न तजोजनादिप्राप्तमिति न सत्त्विकविषयः । एवं १५
शुद्ध-त्रिधादीनामप्यप्रतिभाषनादुत्तरयमिति न तद्विदिष्टार्थप्राप्त्यर्थं सत्त्विकरूपकतामनुभवति । अथ
निर्विकल्पकत्वेऽप्येतेन मुक्त्यमुत्पद्यमान् कार्यं ततो व्यपवृत्तिः । स हि द्वेयोपादेययोर्द्वय-तुरा-
स्ताधर्मेत्यभिधये दानोपादाभावां दृष्टा न च निर्विकल्पकत्वपक्षं सत्त्विकरूपम्, असदेतत् । यतो
वाप्यपि सत्त्विकत्वकामपक्षं तथापि कार्यं तदार्थिनां तत्र ततः प्रवृत्तिः न हि निश्चयमात्राद् कलार्थिनः
प्रत्येनन्ते अपि तु तत्त्वज्ञानव्योक्त्यापत्तायां न वा तात्प्रतिपत्तिलान्निधये न निश्चेतुं शक्या । न च २०
परोक्षं शुभराधनार्थं निश्चिन्धनी प्रतिरूप्यशतामनुभवति अनुमितेरप्यप्यशताप्रसक्तेः परोक्षनिश्चय-
रूपताया अपिदोषात् । न च निश्चयात्मकेताप्यशेन यन्तु निश्चयते तत्प्रतिपत्ता य प्रागर्थश्रियोप-
स्थाता नतः पुनरुपायापत्तायां तत्र स्मृतिः प्राबुर्भयन्ती तत्राभिलाषजननान् प्रवृत्तिमुपजनयति
निर्विकल्पकत्वेऽप्यत्र समानताम् । तथाहि—प्रत्यक्षप्रतिभावे यस्तुनि पूर्वमर्थविषयायनतेति तत्सदृशोप-
(मात्) भिलाषेण प्रवृत्तिर्भविष्यतीति क. ॥ परप्रशयोर्दिशः ? अथ यस्तुत्यरूपप्रतिभासं दृष्टी २५
मर्थविषयात्मकप्रधानमुत्पाद्य प्रवृत्तिमुत्पराधयितुं शक्यं तत्सम्प्रधानुभवे वा सत्त्विकरूपकं तद् भवेत् ।
न चाप्रत्येकत्व प्रामाण्यम्—'प्रामाण्यं व्यपहारं' [] इत्यत्र
"व्यावहारिकस्य चैतन् प्रमाणं लक्षणमुक्तम्" [] इत्यभिधानात्, असदेतत् ।
यतो न द्वातं वेदन् प्रमाणं शक्तिव्यापारवपि तस्य भावात् किन्तु अभ्यासपादयादिसज्जयेषं यत्रासौ
निधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं जनयत् पुरुषं प्रत्यनयति तत्राभ्य प्रामाण्यमिति निश्चयायैतस्य प्रत्यक्षस्य ३०
व्यपहारसाधकत्वाद्य प्रामाण्यशक्तिः । नन्वेवमपि यदि निश्चये सति प्रवृत्तिसदभावे च नैत्यभ्युप-

१-इयद्वयति-भ० द० वि० ।-इयाद्वयति-वि० उ० । २ "सब्द-प्रणीतो"- वृ० वि० । ३ पात्रना०

आहुदक ५० १०५ १०० ५० ५० ४-एसि न ए-५०।

५ अथ धर्मावयव विना नानाभाविनवने । प्रत्येक मय ह धर्मिकर्मात्तेषूपपन्नते ॥
न तस्य प्रदत्त भाविन मय नय तस्य धर्मिकमय । विगतिप्रतिभेदेन शेषात्तत्तुपपन्नते ॥
मम न्यायप्रतिभा कावयव वि शेषप्रतिभेदेन । तस्य धर्मावयव वि विपरीत ॥
१ कर्म । २ धर्म । ३ धर्मावयव । ४ धर्म । ५ धर्म । ६ धर्म । ७ धर्म । ८ धर्म । ९ धर्म । १० धर्म ।

—नरवर्ण. क. ७ ७२३-७२६ पृ. २३९ ।

१-त एय २० अ० ० ३ ० अथदि १-५० दि० १-६-जनि-भा० १-१०-अथदि-भा०-५० दि० १
१०-जाभि-५० भा० भा० भा० ६० वि० ११-अथ व्यहारेण तज भा० भा० भा० ६० वि० १
१२-५० १० ५० २० १३-१०-अथदि-भा०-५० दि० १

48 卷 4 行 4

याध्यवार्थकभावाभावेऽपि तदभिमानो लोकस्येति प्रतीतिश्रितावभ्युपगन्तव्यः स इति शब्दवाचक-
भावः स्वमोपलब्धौ घटादौ सिद्धो न प्रकृतहेतोर्व्यभिचारः । नापि विरुद्धता परमार्थमत्ताभावेन
व्याप्त्यसिद्धेः अन्यथाऽपारमार्थिकं स्वसंवेदनमात्रमपि भवेत् तत्राप्यपरहेतोः पारमार्थिकत्वमात्र-
कस्याभावात् विपर्ययव्याप्त्य हेतुर्विरुद्धो भवेदिति असिद्ध-विरुद्धाऽनैकान्तिकत्वदोषरहितान् न-
५ स्यतो हेतोर्ज्ञाप्रदयस्योपलभ्यमानस्य घटादेः परमार्थसत्त्वसिद्धिः । तेन 'संवृतानुमानसाध्या शून्यता
यदा परेण यः कश्चिद्धर्मः पदार्थस्याभ्युपगम्यते स प्रमाणाभार्याश्च सिध्यति प्रमाणव्यावृत्तौ प्रमेयस्य
व्यावृत्तेरभ्युपगमाहत्वात्' इत्याद्यपि परोक्तं निरस्तं द्रष्टव्यम् । उक्तदूषणप्रकारस्यापि समानत्वात् ।

यद्य प्रतिभासाविशेषप्रतिपादनं कृतम्, तदप्ययुक्तम् । स्वसंवेदनमात्रवत् प्रधानादेरपि सद्भावे-
सिद्धेस्तदभावे स्वसंवेदनस्याप्यभावापत्तेः अन्यथा प्रतिभासाविशेषायोगात् तस्याप्यभावे न किञ्चि-
० तत्वं स्यात् । शून्यताभ्युपगमात् तत्त्वाभावः समिप्यत एवेति चेत्, न, तदभ्युपगमस्यापि तत्त्वव-
त्त्वात् । न च सापि निष्प्रमाणिका अभ्युपगन्तुं युक्ता प्रमाणभावे वा कथं शून्यता तन्मैव ता-
रूपत्वात् । न चान्यपरिहारेण तस्य शून्यताव्यवस्थापकत्वे प्रतिभासाविशेषसिद्धिः । अथ न शून्यता
नाम काचित् यद्व्यवस्थापकं प्रमाणमन्विष्येत अपि तु प्रतिभासोपमत्वं सर्वधर्माणां सेति । उक्तं
य—'मापोपमाः सर्वे धर्माः' [] इति, असदेतत् । प्रमाणाभावे सर्वधर्माणां मापोपम-
५ स्यवासिद्धेः । यदपि 'प्रतिभासमानस्यैकानेक्यरूपतयाऽयोगः' तदपि प्रतिभासामात्रे असङ्गम-
तत्सद्भावे वा यथा प्रतिभासस्यास्तित्वं तथैकतयानेकतयादेरपि धर्मकलापम्यास्तु तन्निषेधकदुर्ग-
कलापस्य निरस्तत्वात् प्रतिभासस्य च विद्यमानत्वात् इत्यलमतिप्रसङ्गेति सिद्धा विभाग-वाच्यता-
पादनिषेधेन अर्थनिर्णयितव्यमायता प्रमाणस्य ।

[स्वार्थनिर्णयसमाप्तं ज्ञानमिति प्रमाणलक्षणं प्रतिशेषगुणमेव सांगतेन निरिक्तस्वसं-
प्रत्ययतत्त्वापनम्]

अत्राह शैलान्तः—अथनु स्वार्थनिर्णयितव्यमायमनुमानम् प्रत्यक्षं तु निरिक्तस्वतयात्र तद्विपर्य-
यभाषम् । तथाहि—यद् यदा धनमानि तन् तथाप्यप्रवृत्तिमपतरति यथा विशाखाभागाभावेन सुतादि-
संवेदनम् मामागुत्तगारिविक्रानया चाधर्मं संवेदनमाभातीति नमायहेतुः मामागुत्तगारिविक्रानयपुनः
संवेदितोऽप्यस्यारिगोपान् यतः मातागुत्तगारिगतमध्यगतया सोपे प्रविश्य मातागुत्तगारि-
तद्विदितार्थमायमम् अगच्छिते तदभावात् मामादिकं चागच्छितमप्यान् परोक्षमिति न
तदोक्तमन्यथाविमुक्तम् ।

१-घटाभावाभावे-४० ४० । २-धर्मभावे-४० । ३-मते उक्तमित्येति तमप्य ४३ भागे ।
४-हेतुः स्वसंवेदनम्-४० ४० ४० । ५-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० ।
६-मातागुत्तगारिगोपान्-४० ४० । ७-मातागुत्तगारिगतमध्यगतया-४० ४० । ८-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० ।
९-मातागुत्तगारिगोपान्-४० ४० । १०-मातागुत्तगारिगतमध्यगतया-४० ४० । ११-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० ।

इत्येवमपि केचन तस्य शून्यत्वम् पुनरपि नो वेदन्ति नपि हि न शून्यं न तमप्य नुमिति ।

१२-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । १३-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । १४-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । १५-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० ।

१६-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । १७-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । १८-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । १९-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । २०-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० ।

२१-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । २२-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । २३-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । २४-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० । २५-मते उक्तमित्येति [४३-४० ४०] इति तमप्य-४० ४० ।

ज्ञानमीमांसा ।

[वैयाकरणसम्मतं केवलसविकल्पकवादमुपन्यस्य निर्विकल्पकवादिना तस्य दूषणम्]
 अत्राह वैयाकरणः—न बाक्संस्पर्शरहिता वाचित् प्रतिपत्तिरिति दाहानुविदायास्तस्याः प्रति-
 नात् यदि तु तत्संस्पर्शविकला साऽभ्युपगम्येत प्रकाशरूपतापि तस्या हीयेत चाभ्युपग-
 ताभ्यती प्रत्ययमार्दिनी च तदभावे न तस्याः किञ्चिदपरं रूपमवशिष्यते । तदुक्तम्—
 “चाभ्युपगता चेद्भ्युपगमेदवबोधस्य दाह्यती ।
 न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्ययमार्दिनी” ॥ [यास्यप० प्र० का सू० १२५]

च निरस्तोहेत् सत्संवेदनं व्यपहारविरचनचतुष्टयमिति सविकल्पमभ्युपगन्तव्यम् ।
 असंवेदेत् यतोऽप्यहं पुरःसप्रतिहितमेव भाषात्मानमवमासयति तत्रैवाहङ्गुतेः चाभ्युपगता च न
 पुरःसप्रतिहितेति न सा तत्र प्रतिभाति । न च व्यापितया पदार्थान्मतया वा अर्थदेहे सप्रतिदिता
 यागिति तद्भावे ताव्यवमाति, याचामर्थदेहे सविधेरयोगात् । तथाहि—यदाऽज्ञान्ये संवेदेन १०
 पुरःसो मीलादिवाति न तदा तद्देश एव दाह्यतामा यन्मुक्तदेशस्य तस्यावमासनात् । न चान्य-
 देशतपोपलभ्यमानोऽप्यदेशोऽभ्युपगन्तुं युक्तः मीलादेरपि तथामावप्रसक्तः । अतो यागिविर्दिष्ट-
 मीलादेरवमासनाप्रायवेदे बाक्सप्रतिपत्तिरिति न तत्संस्पर्शवत्त्वमिति । न च पदार्थान्मता याचो
 युक्तः, तत्वेनाप्रतिभासनात् । स्वाभातिर्दिष्ट दाह्यकारविविकः पुरः प्रतिभाति दाह्योऽप्यर्थविनिह-
 ररूपेण धोरज्ञानेऽवमातीति न तयोरेक्यम् प्रतिभासमेदतो मेदात् तथाप्यमेदे न क्वचिद् भेदो १५
 भवेदित्यप्यहं दाह्यविविकरूपविधिवयं न चाभ्युपगतात्संस्पृष्टं तत्र तस्या असप्रिधानात् । व्यपदिताया
 अपि याया प्रतिभासे सकलव्यपदिनमावपरस्पर प्रतिभासताम् अर्थसप्रिधानेऽपि वा याचो
 लोचनमतावर्षप्रतिभासे न तस्याः प्रतिभासः तद्विपर्ययान् नहि यो यद्विपर्ययः स सप्रिदितोऽपि
 तत्र प्रतिभाति यथाऽऽन्नरूपप्रतिपत्तौ तद्वत्तः अविपर्यय लोचनबुद्धेः दाह्य इति । लोचनबुद्धिर्वाऽयं-
 मनुगतो लोचनव्यपदिनमावमासयति तद्वत्तः अविपर्यय लोचनबुद्धेः दाह्य इति । लोचनबुद्धिरेव
 प्रतिपत्तिस्तदेव न परिमलादिकं लोचनप्रमयप्रत्ययेनैव भुतिप्रियदाह्यप्रतिपत्तौ नयनबुद्धिरेव
 तयोस्तद्विपर्ययप्रतिपत्तौ इति तद्वत्तः अविपर्यय लोचनबुद्धेः दाह्य इति । लोचनबुद्धिरेव
 देव दाह्यपरिणतिमधिगच्छति लोचनं च कथयितव्यं एतेनैवमभ्युपगम्यन्त्यम् अर्थवैक्यमेवाहं विषय-
 पक्षं विपरीकरोतीति तत्राभ्युपगम्यकल्पना विपलनामनुमेव तत्ता सकलमसंवेदनं बाधक-
 विकलं सविपर्ययमेवापलोक्यतीति निर्विकल्पकम् । न चायं सप्रिधानात् दाह्यकारता तथाप्युपादानात् बोध-
 पैरास्त्वप्रसक्तः—लोचनमती यदि नाम न दाह्यमधिप्रिधानात् दाह्यकारता तथाप्युपादानात् बोध-
 रूपेण चाभ्युपगतापि बाधकः प्रतीतिरिति तत्र अविपर्ययः यतो यदि स्वरूपजनितो बाधप्रतीतिरिति तदा
 बाधलोचनप्रमयदाह्यो मिथ एव भवेत् कारण-विपर्ययमेदात् । तथाहि—लोचनव्यापारानुपादानात् बाधप्रती-
 तिमामानकालं रूपमात्रं विदादतयाऽवमासयति विकल्पस्तु दाह्यस्वरूपप्रमयोऽतर्हिर्दिता चाभ्युपगता-
 मभ्यवस्यति कार्यं न हेतुविपर्ययमेदात् तयोर्भेदः । अथ बाधपरिपर्ययः कथमपिदाह्यं “कथमिदम्” इत्येकः ।
 संवेदनमभ्यवस्यति जन इति कार्यं न तयोरेक्यम् । नैतत्, यत्ता “कथमिदम्” इति ज्ञानेन चाभ्युपगता-
 यथाः पदार्थो गृह्येत, मिथयाभ्युपगतविरोधप्रतिपत्तिरिति वा । प्रथमपक्षे लोचनं चाभ्युपगतापि न प्रमय-
 तीति तदनुगतिरप्यव्यवहारीति न तत्र प्रवृत्तिमती ततः कथममावर्षरूपपक्षा चाभ्युपगतामधिगन्तुं
 शमेत्यन्येपासमतितानामोहोपात् । अथ द्वितीयाः पक्षमदापि अर्थसंदेहं तद्विषये गुह्य एव पुरोव्यवस्यति

१ इति सर्वे एतिसर्वे च अर्थवैक्यमसंवेदनं तन्मनुजस्य सर्वज्ञ-पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 बाधकत्वात् तु वैकल्यरहितसंवेदनं—अर्थवैक्यमसंवेदनं—पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 २-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ३-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ४-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ५-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ६-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ७-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ८-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ९-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १०-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 ११-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १२-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १३-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १४-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १५-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १६-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १७-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १८-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 १९-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११
 २०-नैव युक्तम् पु० ११ डि० ४० १-पु० ११ प्र० ४० ११

स्वर्गदेवतामात्रेणैव समाप्तं भवेत् तथा च—“कृपादिन्यस्तद्विषयमितिन्द्रियमानम् आर्षोत्थननुष्ठान-
लोचरं धर्मिण्यमानम्” [इत्यादि वस्तुविषयाव्यसोपपन्नममगृह्यतमनुपपद्येत । अथ
विनिर्दिष्टरूपमभ्यर्षो आर्षदेवार्थविशयाद्योग्यतामभिधायति तदभावे न प्रवृत्तिरित्यप्रपन्नं कृपाया पात्रो
प्रमाणं आनुमानमपि कार्यविषयवृत्तिमपभावायति तदभावरनुपपत्त्यन्तात् तथा च तदपि कार्यं
प्रपन्नं कम् । अथ तद्व्यवसायितया तन्मोग्यत्वेरर्थप्राप्तित्याभावेऽपि प्रपन्नं कता, अतदेतत् । तद्व्यव- ५
सायितव्यमन्युपपत्तेः । तस्यादि-तद्व्यवसायिण्यं मन्त्र किं प्रादुर्भावः, उत प्रादुर्भावः इति
एताज्जम् धरि प्रादुर्भावस्तद्वत् तस्य प्रादुर्भवं स्वरूपं न पारमर्थ्यं सतिधापयतीति न तद्व्यवसायोऽ-
नुमानायायः । अथ प्रादुर्भावः शोऽपि कार्यस्वरूपसंरूपतांति कार्यं तद्व्यवसाये प्रादुर्भावोऽप्यवधिति-
रनुमानायायः । तदेवदनुमितेः स्वर्गदेवतामात्रपर्यवसिततायापार्थप्रदर्शनप्राप्तेः प्रपन्नं कता युक्ता ।
तद्व्यवसाये सति प्रवृत्तिरित्या तदभावे स्या न दृष्टेति तत्कार्यागं निश्चयिते तर्ह्यभ्यासद्वारां विकल्प- १०
विकल्पे इति सति प्रवृत्तिरित्या अतिप्रशोचार्त्तं तत्र विकल्पनासंवेदनेऽपि पुराणरिग्युटमतिभासमात्र-
देव प्रवृत्त्युपपत्तेरन्तकार्योऽस्तीति न व्यवसायने । अथानुमानादनभ्यासद्वारां प्रवृत्तिरुपलभ्येति
तद्व्यवसाये स्या कार्यं भवेत् ? न। अन्त्याभ्यासेऽनुमानादेव प्रवृत्तिः अन्त्याभ्यासद्वारां ॥ पर्यालोचनलक्ष-
णानुमानव्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनमात्रादेव समस्तं तथादर्शनात् अन्त्याभ्यासद्वारां अनुमानात्
प्रवृत्तिदर्शनात् सर्वदनुमानस्यैव व्यवहृतिजनकत्वे व्यवहारेण लिङ्गप्रधानायायतस्तत्रियथारूपरमनु- १५
मानमनुपपत्त्यायम् तस्याप्यनुमानान्तरादिहनिधाय इति तत्रियथारूपरमनुमानमित्यन्यथाप्रसङ्गतो
न कदाचिद् व्यवहृतिर्भवेत् । ततोऽविकल्पकः दर्शनमभ्यासद्वारां व्यवहाररूपरमनुमानमित्यन्यथा
पुन्योक्तप्रकारेणानुमानानपत्तारान् । न च पर्यायवर्गेऽप्रवृत्तिमत् स्वरहितमात्रायाभ्यासपक्षं कार्यं तादृश-
लिङ्गप्रधानासं पत्तोऽनभ्यासावस्थायामनुमानात् प्राग व्यवहारः पञ्चास्यपञ्चादभ्यासद्वारापत्ति-
मयम् । यतः स्वरूपा लिङ्गप्रतिबन्धप्राप्तिः प्रत्यक्षमिमितम् लोकरा होयप्रमिमाः ‘तदेव साध्य- २०
प्रतिपत्तं लिङ्गमर्हं पदमाह’ इति तदभिमानात् प्रत्यक्षमिमापत्तं व्यवहाररूपरमनुमाने पदमार्थ-
पर्यालोचनमया तु न अन्त्यानुमानमेवः नापि व्यवहारः सर्वदेवतामात्रस्यात् सर्वमपक्षस्य । स्वर्गदेव-
स्य स्वतन्त्रविकल्पविकलमिति कार्यं स्वायत्तिर्नयस्यमायं शानं प्रमाणं सिद्धिमासादयेत् ?

[निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना
 स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वव्यवस्थापनम्]

अथ प्रतिपिषीषन्ते- 'स्वार्थनिर्णयस्यमायं प्रत्यक्षं न भवति' इत्येतत् किं तद्वाहकप्रमाणमाभावाद्-
भिषीषन्ते, आहोस्वित् नद्वाहकप्रमाणसङ्गाद्यात् । तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽप्युपगमाद् । स्थिरस्थूल-
साधारणस्य लक्ष्मणैरर्थस्य घटित्तत्वात् सङ्ख्यपेक्षमाभावेन कथमर्थोक्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयात्
सांसार्यनिर्णयामनोऽप्यस्य स्वसंबेदान्प्रत्यक्षमिति ज्ञायात् तद्वाहकप्रमाणमाभावोऽप्यित् । [तिधादि-
भक्तवर्तिष्ठ स्वरक्षणं पद्य(र्ष्य)होक्तः स्थूलमेकं सूक्ष्माध्वपरात्मनः ज्ञानं घटादिनां च सङ्ख्यादि-३०
मध्यावयवमर्थान् न त्वय प्रतिपिषन्तस्तद्वाहकविनाशस्यमाध्वपरात्मनः । न च विकल्पोऽविकल्पयोर्म-
नोसौद्योगपेक्षेन समभ्यां निरालोच्यपक्षौ एकत्वमध्ययस्यति जनस्तत्रैवव्यविकल्पोऽप्यसंगतं येषां

[illegible][illegible][illegible]

भातपत्राग-२५ ए० १ शब्दे अक्षरान्तरं यत् २५ पुनरनेक्यं च संज्ञितं च वर्जितं आद्यादक्षरान्तरे दान्ते-३०
७५-८८ शीघ्रं च आक्षरं आद्यादक्षरं पृ० ३५३ द्वि० प० ९-१

२-पद्म-सु-भा-इ-दि-ः । पाञ्चवा-स्वभूत-वृ-१५६ दि-प-११ । ३-भारिनी-वृ-भा-दि-ः ।

गमस्तर्हि प्रवृत्तिकरणाभिधाय एव प्रमाणं भवेत् न च दर्शनगृहीतं नीलं निश्चिन्वन्नुपजायमानो विकल्पो दृढीतप्रादितया अप्रमाणम् यतोऽर्थक्रियासम्बन्धिनामुक्तिगन्ती दर्शनाप्रगमनार्थस्य कल्पना प्रवृत्तिमारचयति । तच्च त्रिदशार्थक्रियासाधकता नम्यावगतेति कथं कल्पना न मित्रक्रिया?

सर्वत्र च कल्पनेव प्रवृत्ति विरचयति दर्शनाभावेऽप्यनुमानान् प्रवृत्तिदर्शनाद् दर्शनमद्भावेऽपि ५ क्षणिकादौ व्यवसायाभावात् प्रवृत्तेरभावाद् व्यवहारमुपरचयन्ती मतिः प्रमाणमिति न निर्विकल्पिका सा प्रमाणं किन्तु विकल्पिकैव । ननु न विकल्पस्याप्राभाष्यम् किञ्चसौ प्रत्यक्षं न भवति अनुमानताभ्युपगमात् । अथ लिङ्गजत्वाभावादपरोक्षमर्थं निश्चिन्वन् कथमनुमानं विकल्पाः? नैतत्, यतो नापरोक्षमेवार्थमसौ निश्चिनोति अर्थक्रियासम्बन्धित्वस्य परोक्षस्याप्यव्यसितेस्तदभावे च प्रवृत्तेरयोगान् । सा च फलसङ्गतिः परोक्षाऽनुमानप्राप्ता दृश्यमान इव प्रदेशे परोक्षदहनसङ्गतिः । न च तत्र धूम-

१० लिङ्गसद्भावाद्नुमानापतारेऽपि फलसम्बन्धितायां लिङ्गाभावाद्नुमानप्रवृत्तिः प्रतिभासमानरूपस्य लिङ्गत्वात् । तथाहि—उपलभ्यमाने जलरूपे दीनस्पर्शाद्वयस्त्वसहचारिणो यदि निश्चेतुं शक्याः कालान्तरस्थापितया तदा तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता रूपप्रतिभासमात्रस्य तु तदयोदयान्न तदर्या प्रवृत्तिः सङ्गता प्रवृत्तौ या तदविरतिप्रसक्तिः स्पर्शादीनां चैकसामर्थ्यपीनतयोपलभ्यमानं रूपं हेतुः स्यैव औपलभ्यमानं कालान्तरस्थितौ लिङ्गमिति कथं न निश्चयोऽनुमानम्? न च सम्बन्धस्वरूपसङ्ग-

१५ धर्मत्वनिश्चयादुपजायमानमनुमानमनुभूयते अथ तु प्रैक्यपर्यालोचनमन्तरेणापि नीलानुमानान्तरे 'नीलमेतत्' इति निश्चयो ह्यगित्युदेतीति नानुमानतास्य यतो न सर्वदानुमितिलैक्यपर्यालोचनमपेक्ष्य प्रयतते अत्यन्ताभ्यासात् कदाचित् सम्बन्धस्वरूपानपेक्षलिङ्गस्वरूपदर्शनमात्रादुदयदर्शनाद् धूमोपलम्भावाभ्यासवशायांमभिप्रतिपत्तिर्यत् । अथात्राविनाभावपर्यालोचनं प्रागासीदनवगतसम्बन्धस्य धूमदर्शनादेवाप्रतीतेस्तर्हि मन्दाभ्यासे प्रकृतेऽपि पर्यालोचनमस्त्येव—एवंजातीये पूर्वमप्यर्थक्रियो-

२० पलम्भाद्दमप्येवंजातीयं प्रतिभासमानं रूपम् इति । अभ्यासदर्शायां तु रूपदर्शनादेव पर्यालोचनमन्तरेणापि ह्यगिति फलयोग्यता प्रतीयते इति व्यवस्थितमेतत्—दृश्यमानं रूपं धर्मि तत्फलयोग्यता साध्या तद्वृत्तसामान्यं लिङ्गमिति न प्रतिशार्थकदेशत्यमपि हेतोः अतो निश्चयः स्वरूपावभासादुदयसाक्षाद्वयं परोक्षमर्थक्रियायोग्यत्वं निश्चिन्वन्नुमानमेव । व्यवहारोऽप्यत एव न प्रत्यक्षात् । आह च—

२५ "तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रयतते" ॥ []

इति स्मरणादनुमानरूपाद् व्यवहारः प्रयतत इत्ययमर्थः ।

नैवन्वयगतचेतसोऽभ्यस्ते परिमलादायविकल्पाक्षमतेः प्रवृत्तिदर्शनात् कथं न निर्विकल्पकं प्रवर्त्तकम्? किञ्च, यद्यनुमितिरेव याद्ये सर्वदा प्रवृत्तिमारचयति तर्हि तत्र नाभ्यक्षं प्रमाणमिति

१ "सर्विकल्पिका"—पृ० टि० । २-भाष्ये प्र-आ० हा० वि० विना । ३ "उत्तरम्"—पृ० टि० । ४ "जल-रूपे"—पृ० टि० । ५ "अनुमानरूपाभिधयात्"—पृ० टि० । ६ "यैन कार्तिककार एवमाह" इत्युक्तस्य विभिन्नोत्तरार्थ-कमेतत् एवं न्यायविन्दुदीक्षाभिष्यामुद्धतमित्यं वतैवे-

"तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः । स्वयाचारलक्षणात् स्मरणादित्यादि"—पृ० ११ पं० ५-६ ।

"तदुक्तम्" इति कृत्वा इदं पदं सिद्धिविनिश्चयटीकायामुपन्यस्यमस्ति—लि० पृ० ९० पं० १८ ।

सिद्धिविनिश्चयटीकायां "कारिकां विशुद्धाह" इत्युक्तस्य "तद्दृष्टावेव" इत्यादि"प्रतीकं निर्दिश्य च व्याख्यातमेतदेव पदमित्यं दश्यते—"निर्विकल्पिका दृष्टिदृष्टिस्तस्या सत्यां पुनर्ये दृष्टावेव व्यवहारः । प्रवृत्तावरीक्रियमाणया उत इत्यत्राह—संवितोत्यादि—संवितोर्बलं सामर्थ्यं तस्माद् या सञ्जातीयवृष्टिरस्या अगित्यपि आदिशब्देन द्वेपपरिग्रहस्त्यादिति"—लि० पृ० ११८ पं० १९-२३ । सिद्धिविनिश्चयटीकाव्याख्यानत एतत् पदमित्यं कल्पयितुमुचितं भावि—

तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवितिवत्तभाविन । स्मरणादभिलाषादेर्व्यवहारः प्रयतते ॥

—"यदुक्तम्" इत्युक्तिषोद्धतं पदमिदं धर्मप्रवृद्ध्या वतैवे—पृ० २६ टि० पं० ७ । पृ० १६ पं० ३६ ।

७ ॥ इत्यन्य—पृ० विना ।

[illegible]

【 निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति यतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना
स्वार्थनिर्णयसमायहानस्य प्रमाणसामान्यत्वमणत्वव्यवसायनम् ।

अत्र प्रतिविधीयते-स्वार्थनिर्णयसम्भारं प्रत्यक्षं न भवति इत्येतत् किं तद्भाष्यप्रमाणभाषा-
निधीयते, भाषास्मिन् तद्भाष्यप्रमाणसद्भाषात् । तत्र न तावदाद्या परतोऽप्युपगमादः स्वरस्यूल-
साधारणस्य स्वभावेरर्थस्य वदिरन्तश्च ग्राह्ययेननतापानेकधर्माकान्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयात्
सांसार्यार्थनिर्णयामनोऽप्यशक्य स्वसंबेदनप्रत्यक्षतियत्वात् तद्भाष्यप्रमाणभाषोऽतिज्ञः । तेषादि-
भक्तप्रेदिह स्वतःज्ञं पश्य(स्यं)लोकः स्थूलमेकं स्वगुणावयवात्मकं ज्ञानं घटादिकं च सप्रतीतिः १०
पस्याप्यप्यति, न चेयं प्रतिपत्तिरनप्यक्षा विदास्यमायनयानुभूतेः । न च विकल्पादविकल्पोमे-
कलोयंगपहंतः कदाचिदितोऽप्युत्तेषां एकत्वमप्यप्यति जनस्तबैत्यविकल्पाऽप्यसंगतं पेश्यं

१ बौद्धसम्मतं केवलनिर्दिष्टप्रमाणपर्यन्तं वैवाचकसम्मतं केवलसुविद्यप्रमाणपर्यन्तं च निराहुतं निर्दिष्टप्रमाणविद्यप्रमाणमात्रं व्यवसायविशुद्धमनितेन सर्वं कृतमिति—श्री० वा० प्रत्यक्षम्० श्री० ८६-१५५।

सं. २५१ तारीखाने कांतिविजय पत्राचारपुस्तक बाळगतिविशेषण सुसंगतिकाया ह्मणवर्तमान अशा विद्यागुणवीक्षा

प्रमाण-पत्रावर. ला. टी. पु. ११३-११४

[illegible]

भातिप्रभृतः स एव न भवेत् अथवा समदाय पुनरेकैव पत्रादिभ्यः च कतिपुः स्यादादिकम्

[illegible]

विकल्पे सांशस्वार्थाध्यवसायिन्यध्यारोपयतीति वैशद्यावगतिः एकस्यैव तथाभूतस्वार्थनिर्णयान्मनो
विशदज्ञानस्यानुभूतेरननुभूयमानस्याप्यपरनिर्विकल्पकस्य परिकल्पने बुद्धेर्धैतन्यस्यापरस्य परिकल्पना-
प्रसङ्ग इति साङ्ख्यमतमप्यनिषेध्यं स्यात् । किञ्च, सविकल्पाविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवसतिः ? न
तावदनुभवो विकल्पेन आत्मन ऐक्यमध्यवसति व्यवसायविकल्पत्वेनाभ्युपगमात् तस्य अन्यथा
५ भ्रान्तताप्रसङ्गात् । नापि विकल्पोऽविकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवसति तेनाविकल्पस्याविषयीकरणात्
अन्यथा स्वलक्षणगोचरताप्राप्तेः अविषयीकृतस्य चान्यत्राध्यारोपाभावात् न ह्यप्रतिपक्षजतः शुकि-
कायां रजतमध्यारोपयितुं 'रजतमेतत्' इति समर्थः । न च यथेश्वरादिविकल्पस्तद्विषयीकरणेऽप्य-
ध्यवसिततद्भावे उपजायते तथात्राप्यध्यवसिताविकल्पस्वभावो विकल्पः समुपजायत इति तयो-
रैक्यमध्यवसति, उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि—न तावदनुभव ऐवंरूपमात्मानमवगच्छति तेनाह्यार्थस्या-
१० विषयीकरणात् 'एतत्'रूपतया तस्यासिद्धेः । न हि मरीचिका जलरूपतयाऽध्यवसिता तद्रूपतयाऽ-
सिद्धार्थक्रियोपयोगिन्पुलन्धा एवमनुभवोऽपि विकल्परूपतयाऽध्यवसितस्तथाऽसिद्धो नार्थक्रियो-
पयोगी नातः किञ्चित् सिध्यति । नापि विकल्पः तस्याऽधस्तुविषयत्वाभ्युपगमात् । यदि पुनर्विकल्पा-
स्तद्रूपमात्मानमध्यवस्येत् तर्हि परमार्थविषयता तस्येति

“विकल्पोऽधस्तुनिर्मासाद् विसंवादादुपप्लवः” []

५ इति असङ्गतं स्यात् । अत एव न विकल्पान्तरमपि तमध्यवस्येत् तस्यापि तुल्यदोषत्वात् । किञ्च,
तयोरैक्यं व्यवस्यतीत्यत्र यदि विकल्पे निर्विकल्पकतया मन्यते व्यवहारी तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं
ज्ञानमिति विकल्पव्यवहारोच्छेदादनुमानप्रमाणभाषः । अथाविकल्पं विकल्पतया तदा सविकल्पक-
मेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षवाद् यो विदीर्येत । यथा हि प्रज्ञाकराभिप्रायेण मणिप्रभायां
मणिज्ञानं 'य एव मणिमेवा दृष्टः स एव प्राप्तः' इत्यभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम्—अन्यथाऽभ्यासदशायां
१० भायिनि दृश्य-प्राप्ययोरेकत्वाप्यवसायात् प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति न भवेत् अन्यस्य तन्निष्पन्नस्य
तत्राप्यभावात्—तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्य-
हरति तस्य किमिति तदेव न प्रमाणम् ? यथा हि दृश्यं प्राप्यारोपात् प्राप्यम् तथाऽविकल्पो विक-
ल्पातोपाद् विकल्पो भवेत् न्यायस्य समानत्वात् । अथ यथा प्राप्यमणिप्रभा-मणिप्रतिभासयोरेकत्वा-
प्यवसायेऽपि न मणिप्राप्तौ तत्प्रतिभासस्याभाषः—अन्यथा मणिः प्रतिभातो न प्राप्तः स्यात्—तथा
१५ तस्य सांशशून्यैककल्पप्रतिभासा-
तदेव निर्णयप्रगतिः । अथ
१६ । निर्णयमार्गं विकल्पात्मान्य-

अथ विकल्पस्य बलीयस्त्वाद्यविकल्पस्य न नृवंशवान् मेन तस्य तिरस्कारः, ननु कुतो विकल्पस्य
बलीयस्त्वम् ? प्रभुरविरयम्नादिनि धेत्, न, अविकल्पविरय एव प्रभुरभ्युपगमात् अन्यथाऽप्यदृष्टी-

- सामर्थ्यं नरुद्धे गृहीतमेव हिन्तु मार्यवेदनम् "मर्यगिनैमानामामर्यवेदं प्रत्यक्षमविकल्पम्" [] इति यन्नान् अत्रिकल्पाध्यक्षमिति नरुद्धेनग्यागृहीतकल्पत्वाद् विरुद्धं भवत्यत्र आह च धीनिः—“पश्यन्नपि न पश्यति” [] इत्युच्यते, अगदेतत्; यतो यदि तन्मामर्थ्यं निर्विकल्पकाध्यक्षविषयत्वाद् गृहीतमप्यगृहीतकल्पं तर्हि तद्विधानमपि तत्र एव तदा मयेत् अविशेषान् तथा च ‘यद् दानादिवित्तं तद् श्रद्धजनसेव्यगतिव्ययम् यथा स्यागिनगपतिवित्तम् दानादिवित्तं च विवक्षितम्’ इत्याद्यनुमानमगमरूपम्—आश्रयातिज्यादिदोगान्—प्रमज्येत । अथापि विकल्पोपपत्तेर्न दोषः, अगवेतत्; यतो यद्यहेतुको विकल्पाश्रित्यन् तन्मामर्थ्येऽपि मनेत् अथ न, तत्र वित्तेऽपि मा भूत् अविशेषान् । अनुमयाद् विकल्पोपपत्तिर्नानिमित्तं चेत् उभयत्र स्यात् वा कचिदप्यनुभयस्याप्यविशेषान् । न च चेतोविकल्पप्रमैव एवानुमयः समर्थः न तन्मामर्थ्यविकल्पोपपत्तिरिति १० पक्षव्यम् यतो येन स्वमायेन तद्विचिचेतनादिकं स्वसंवेदनाध्यक्षमनुभवति तेनैव चेत् तन्मामर्थ्यं तदनुमयस्यापि विकल्पस्ततः प्रादुर्भवेत् । अथ रूपान्तरेण तदनुमयरूपनैकस्यानुमयस्यैवविकल्परकैकान्मादादव्याधानः । न चैकेनैव स्वमायेनोपमानुमयेऽपि तन्मामर्थ्यं न विकल्पमुत्पादयत्यनुमयोऽशक्यत्वं तदुत्पादयति विपर्ययादिति पक्षव्यम्, एकस्य शक्तिरूपद्वयायोगात् । न चैकत्र शक्तिरेवाप्यशक्तिरिति स्वभावमेवो न १५ भवेदिति न नित्यकारणमतिशेषो भवेत् । अथ नानुमयमात्राद् विकल्पप्रमयः अन्यथा निर्णयात्मकानुमयवादिनोऽपि विस्तीर्णप्रपञ्चकादौ वर्णपदवाक्यादेः सकलस्य निर्णयारम्भनाऽध्यक्षेणानुमयान् सारण्यविकल्पानुदयो न भवेत् । अथार्थं दर्शनपाटवाभ्यामप्रकरणाद्यपेक्षा तर्ह्यन्यथापि सा तुल्येति, एतदप्यस्तत्; यतो दर्शनस्य पाटवं सचेतनादौ तद्गृहणयोग्यता तन्मामर्थ्ये अपाटवं तद्गृहणयोग्यता तद्य दर्शनस्य दृश्यस्य च सांशतायामुपपत्तिमदिति कथं न सविकल्पकता? विकल्पजननाजनेन तत्पाटवा- २० पाटवे अपि बाभ्युपगमनीये सांशतापत्तिदोषादेव । अथाभ्यासादिसहायं दर्शनं विकल्पमुत्पादयति नन्वेवमपि यदेव सचेतनादौ दर्शनं तदेव चेत्, अन्यत्रोभयत्र विकल्पोपपत्तिर्भवेत् अन्यथा ‘नित्यस्यापि सहकारिसत्त्वमेकदैकत्र यदूयं तस्यान्यत्रान्यदा सद्भावेऽपि न तत्कार्यकरणं तदा तत्र’ इति तर्ह्ययद् रूपं तदसङ्गतं भवेत् । किञ्च, यदपरमपेक्ष्य कार्यजनकं कचिद् दृष्टं तत् तत्सहकृतं कार्यं

१-द्वेन प्र-वा० वा० । १ अत्र धर्मकीर्तिकृते न्यायविन्दी “सर्वचित्तवैतानामामर्यवेदनम्” इत्येतादेव रूपं दृश्यते-प० १ सू० १० पृ० ११ । ततः “प्रत्यक्षमविकल्पकम्” इत्यंशस्तत्परीक्षासुखी सनुदुतो बोद्धव्यः । सा यदीकेयम् सर्वते—“तत्र हानरूपं वेदनमारमनः साध्याद्वारि निर्विकल्पकमभ्रान्तं च तस्मात् प्रत्यक्षम्”—पृ० ११ पं० १४ । तदीकाटिपण्यपि यथा—“तत् प्रत्यक्षं स्वसंवेदनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । कुतः । दान्ते संकेतभावात् । अभ्रान्तं च तद्विज्ञानं स्वरूपेऽविपर्ययत्वाद् बाधकाभावाच्चैति”—पृ० ११ पं० ५-६ । “सर्वचित्तवैतानामामर्यवेदनं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमिति”—सिद्धिर्वि० टी० लि० पृ० ५१ पं० २० ।

१ पृ० २४५ पं० १४-१५ । “अथ कथिकतादेर्निर्विकल्पकैकवेद्यत्वात् तद् गृहीतकल्पत्वाद् न दोषः,” तदाह धर्मकीर्तिः—“पश्यन्नपि न पश्यतीत्युच्यते” इति न दोष इति चेत् । न, तद्विज्ञानेऽपि तत्पाटवप्रपञ्चात् । तत्र विद्यारोततेन दोष इति चेत् । न, सारणरूपतदनुत्तरानुत्तरत्वात् । तत्र विस्तीर्णप्रपञ्चानुभवे सकलवर्णपदयसारण्यदुपपत्तिरिति चेत् । न, गमविस्तीर्णप्रपञ्चस्थले वर्णादीनां तज्ज्ञानानां च व्यकिमेदाद् दृढसहकारस्यैव निधयस्य दृष्टितजनकत्वेन निधयसंभवात्, तत्र तु निरेचानुभवसादौ विकल्पजननाऽजननसहभावेदस्य, शक्तिमेदस्य, पाटवाऽपाटवादेवो न संभव इत्युच्यते, “एकस्यापि सहकारिताधिभ्येन तद्विकल्पस्यैव जनकत्वं, साम्यविकल्पस्य” इत्यनुगमने स्थिरस्यापि सहकारिताधिभ्येऽपि व्याभ्यो कार्यजनकताजनकताभ्युपगमप्रपञ्चात्; कुम्भकारादिदृष्टकृतस्य श्रुतादेर्वैश्याग्न्यस्य—अतिरेकदृश्यं न च दृष्ट्यादिसदृशस्य निर्विकल्पस्य दृष्ट्यापि विकल्पान्वयव्यतिरेकाद्वेदनेनभ्यासादिसहकृतस्याविकल्पस्य विकल्पजनकतद्व्यत्यया अभावात्तथा—शास्त्रा० स्यादृक् पृ० १५८ प्र० पं० ७ ।

४ “सर्गप्रापणः”—पृ० स० डि० । ५ “पाटवेनतद्विरूपे”—पृ० स० डि० । ६ “द्वारा”—पृ० स० डि० । ७ “दृष्टिमात्रा”—पृ० स० डि० । ८ “विस्तीर्णप्रपञ्चकादौ”—पृ० डि० । विस्तीर्णप्रपञ्चकादौ सारण्यविकल्पानुदये”—पृ० डि० । ९—स्याम्यदा मा० मा० आ० हा० डि० ।

इति चेत् । मनु स्वभावाभावां पुरोयत्तिर्हस्त्यापयभासमेकं ज्ञानमनुभूयते अपरं तु स्मरणज्ञानम् तत्र पूर्वोक्तपनयोपप्रायमानस्य यदि पैदाघयेकस्यम् मैतायता सर्वविकल्पस्य पुरोयत्तिस्तम्भायुहिलयतो पैदाद्याभाय । तत्र तेनैव स्वतर्कवेदनाप्यदानः प्रतीतेः । न चाविकल्पकं तदिति वक्तव्यम् स्थिरस्थूल-पुरोय्ययमिदहस्त्यापयभासितः स्वतर्कज्ञानस्याविकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशयस्त्वध्ययसायिनो निर्विकल्पकस्य प्रसक्तोर्विकल्पकतां विरतिरेव स्यात् । अत एव 'प्रथमं निर्विकल्पकं निरंशवस्तुमाहकं ५ तदर्थमात्रमध्योभूतत्याम् तदुत्तरकालभायि तु निर्विकल्पकज्ञानप्रमवमर्थनिरपेक्षं सांशयस्त्वध्ययमायि सविकल्पकमयिदाव् सपुष्ट्युत्तस्तु निर्विकल्पकज्ञानवैदापाध्यारोपान् तत्राप्यक्षत्याभिमानो लोकस्य' इति एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् विकल्प एव पूर्वोक्तन्यायेन पैदाघोपपत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरंशशणिक-परमाणुमात्रायसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र पैदाघकल्पनाया कुरापास्तन्याम् ।

अथ संहृतनकटाविकल्पापस्थायां पुरोयत्तिरस्तु निर्मासि विशदमक्षप्रभवं ज्ञानमविकल्पकं संवेद्यत १० एव तथा व्याप्यक्षसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनाविरह इति मात्र प्रमाणान्तराग्वेषणमुपयोगि । तदुक्तम्—
"प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति" ॥ [] इत्यादि ।

तथा पुनरप्युक्तम्—

"संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं वीक्षते साक्षज्ञा मतिः" ॥ []

१५

न ह्यस्यामयस्यायां नामादिसंयोजितायोर्हिरेणो विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते । न च विकल्पानां स्वतंत्रवित्त-

१-हस्ताद्य-५० । २ "स्मरणेन पुरोयत्तिरेकपावभासत्पनया"—५० स० टि० । ३ "वैशयस्य"—५० स० टि० । ४-हस्ताद्य-५० । ५ "स्मरणेन पुरोयत्तिरेकपावभासितो पुरोयत्तिर्हस्त्यापयभासितो बोधस्य निर्विकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशयमुपाहिणस्तत्कालप्रभवे विकल्पकानां एव स्मरणप्रमवमार्गः"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० ५० १५० टि० ५० ४-५ । ६-इतिहा सां-५० भा० भा० । ७-दनु-भा० हा० वि० । ८ "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पा नामसंभवः ॥ इति पथिमार्थम्"—५० टि० । ९ "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंभवः ॥ इति"—स० टि० ।

"यदाह व्यापकाटी—

प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंभवः ॥

संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षज्ञा मतिः ॥

पुनर्विकल्पकत्वं किञ्चिदासीद् मे कल्पनेदृशी । इति वेति न पूर्वोक्तवस्तुवामिद्विषयाद् गतौ ॥

इत्यादि, तदपाकृतमवचेयम्"—अनेका० ५० २०० पं० ११-१८ ।

"यदाह व्यापकाटी धर्मैर्जीर्तिर्वातिके-प्रत्यक्षमित्यादि तदपाकृतमवचेयमिति योगः । प्रत्यक्षं प्रत्युक्तम् कल्पनापोदमि-
हेतुद प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । कथमित्याह—प्रत्यात्मवेद्यो यस्यान् सर्वेषां प्रमातृणाम्, विकल्पो नामसंभवः शब्दादुचिद्ध इत्यर्थः ॥
तथा, संहृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्पकाम्, स्तिमितेनान्तरात्मना प्रत्यक्षनिर्वापारेण, स्थितोऽपि सत्, चक्षुषा रूपमीक्षते
पश्यति यदा बुद्ध्या सा अक्षज्ञा मतिः ॥ इतिहा पुनर्विकल्पकत्वं किञ्चिद् यदाह आसीद् मे कल्पना इदृशी पूर्वभूता इति
वेति, न पूर्वोक्तवस्तुना चक्षुषा दृष्टेयवस्तुनायाम् इति याद् गतौ ॥ इत्यादि यदाह व्यापकाटी तद् भगवद्वक्तुं भगवत्प्रम-
वचेयम्"—अनेका० टी० ५० २०८ पं० ११-२० ।

प्रमेयकमलमार्गं "विकल्पो नामसंभवः" इति वाक्ये वरिते । आसंभवे । "शब्दः संभवः कारणं यस्य विकल्पस्य
॥"—५० ९ टि० ५० ८ टि० २८ ।

अयं श्लोकः सिद्धिनिमित्तयटीकायामुक्तोऽस्ति-टि० ५० ३१ पं० ११ । "यदाह" इति निर्दिश्य वाचस्पतिमिधः
श्लोकस्यास्य पूर्वार्थमुक्तवान्-व्यामवा० हा० टी० ५० १५४ पं० १-१० । स्याद्वादक० ५० ८२ पं० ११-२० भा० ।
शास्त्रवा० स्याद्वादक० ५० १५० टि० ५० ६ । ८ सप्तमं टिप्पणं विलोकीयम् ।

"संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं खं च स्वतंत्रं व्यस्यति ॥"

—तत्त्वार्थचोक्ता० ५० १८६ श्लो० १३ । प्रमेयक० ५० ९ टि० ५१ ० । "परेष हि काली तद्वस्तुवर्गिता
"संहृत्य सर्वत्र चिन्ताम्" इत्यादिना—सिद्धिनि० टी० टि० ५० २४ पं० १५ । स्याद्वादक० ५० ८२ पं० ११-१३
भा० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० ५० १५० टि० ५० ६ । ९-जितोषो-५० ।

अपि ज्ञाने तथैव स्वविषयं विषयीकुर्यादिति तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येत । न च तद्वि-
लक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धः तदाकारोऽविकल्पकत्वस्य अविकल्पकत्वे वा तदाकारत्वस्य प्रसक्तः ।
तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात् तेन तद्ग्रहणम् इत्येतदप्ययुक्तम् तदाकारस्य तज्ज्ञानोत्पादकत्वेन लक्षणव्य-
प्राप्तेस्तज्ज्ञानस्य संविषयतांप्रसक्तद्रोषात् । न च स्वात्मनाप्रकृतिविभ्रमवशादतदुत्पन्नमतदाकारं च
५ तत् तद्विषयीकरोति अक्षसमनन्तरविशेषात् अन्यस्याप्युपजातस्य तथास्वविषयीकरणप्रसक्तेः सर्वत्र
तदाकारतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः । अतस्तदाकारविषयीकरणासंभवाद् विकल्पायां
भावतो दृश्य-विकल्पावधार्यावेकीकृत्य प्रवर्तत इत्ययुक्तमभिधानम् । ततो न यल्लान् विकल्प इति कथं
तेनाविकल्पतिरस्कार इति अविकल्पकनिश्चयस्तदैव भवेत् न चेवम् अतो नाविकल्पस्य विकल्पेनेकत्वा-
ध्यवसायः । किञ्च, विकल्पेऽविकल्पकस्यैकत्वैनाध्यारोप इति कुतो निर्थायते? अस्पष्टालङ्घनम्
१० प्राहिणि स्पष्टलक्षणप्राहित्वस्य प्रतीतेस्तदध्यारोपावगतिरिति चेत्; ननु यदि नाम तत्र तत्प्रतीतिः
अविकल्पापोपस्तु कुतः? स्पष्टत्वादेस्तद्धर्मस्य तत्र दर्शनादिति चेत्; तद्धर्मः स्पष्टत्वादिरित्येतदेव
कुतः? तत्र दर्शनादिति चेत्; अंत एव विकल्पधर्मोऽप्यस्तु अन्यथाऽविकल्पस्यापि मा भूत् । न च
विकल्पव्यतिरेकेणाविकल्पपरमनुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मः परिकल्पेत एवमपि तत्र तत्परिकल्पने
ततोऽप्यपरमनुभूयमानं विशदत्वादिधर्माधारं परिकल्पनीयमित्यनवस्थाप्रसक्तिः । अथ किञ्चित्तज्ज्ञानं
१५ अविकल्पकमपरं निर्विकल्पकं राक्षन्तरामाभात् विकल्पस्य चार्थसामर्थ्याद्भूतत्वासंभवान्न विशद-
त्वादिधर्मयोगः अविकल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादिकं न कचिदपि भवेदित्यविकल्पस्यैव तत्
भ्युपगन्तव्यम् । भवेदेतत् यद्यर्थसामर्थ्यप्रमयरत्वेन वैशद्यादेव्याप्तिः स्यात् तदभावे तत्र भवेत् न
चेवम् अर्थसामर्थ्याद्भूतेऽपि दूरस्थितपादपादिज्ञाने वैशद्यादेरभावात् योगिप्रत्यये चार्थप्रमदत्वा-
भावेऽपि च भावात् । न च तदप्यर्थसामर्थ्याद्भूतम् तत्समानसमयस्य चिरातीतानुत्पन्नस्य चार्थस्य
२० तद्ग्रहणानुपपत्तेः । तथाहि-प्रागसर्वेशः सन् सुगतो विवक्षितक्षणे संप्रवृत्तामासादयस्तास्तमानसमय-
भाविनां भावानाम्-तज्ज्ञानं प्रत्यजनकत्वात् तेषाम्-प्राहको न स्यात् एवमुत्तरोत्तरतद्विशानस्य
अपि स्वसमयार्थप्राहका न भवेयुः चिरतरविनष्टस्य मायकलापस्यासत्त्वेन तदकारणत्वाच्च तं प्रति
प्राहकता भवेत् अनुत्पन्नस्य च पदार्थसमूहस्य कारणत्वासंभवात् तं प्रति प्राहकता तस्य दूरीतासि-
तैव । अथ चिरातीतं भावि च तत्कारणमभ्युपगम्यत इति नायं दोषः । अन्यत्राप्यभ्युपगमे वेन
२५ स्वभावेन तत् तदनन्तरभावि कार्यमुत्पादयति तेनैव यदि सुगतब्रह्ममिदानीन्तनकालभावि जनयति
तदैकस्वभावात्प्राप्त्यादियन् कार्यक्रमायोगात् पूर्वमेवेतदनुत्पत्तयेत । अथ समनन्तरप्रत्यक्षस्य सुग-
ज्ञानहेतोरिदानीमेव भावान्न पूर्वमुत्पत्तिः, असदेतत् ; यत आलम्ब्यनकारणं चिरातीतसमयभावि
इति तद्वादिषोऽपि ज्ञान-
त्वम् । तत्र योगिप्रत्यय-
अर्थसामर्थ्यप्रमयमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसक्तः । तत्र तदप्रमयमपि यथा विशदम्-
अन्यथा प्रत्येक्षन्यानुपपत्तेः—तथा विकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्याप्रमयमपि यदि विशदं भवेत् तदा को
विरोधः? विकल्पस्य वैशद्यमेव विरोधः । तदुक्तम्—

२५ "न विकल्पानुषङ्गस्य स्पष्टार्थप्रतिपादितता ।
स्वप्नेऽपि स्वयमेव श्लाघं न च तत् तादृगर्थदम्" ॥ []

[illegible]

तदपि न यत्कथ्यम् तथा च विशानाद्वैतमपि कुतः ? न चान्यग्रहणविमुखानसंवेदनादेवमुच्यते
अन्यत्राप्यस्य समानत्वात् । तदेवं चित्रप्रतिभासमभ्युपगच्छता चित्रमेकं हानमभ्युपगन्तव्यमिति
अभ्यासदशायामपि व्यवसायात्मकमध्यक्षं सिद्धिमासादयेत् ।

- यदपि 'यद्यर्थग्रहणं व्यवसायोऽविकल्पे तथा नामकरणमथ जाल्यादिविशिष्टार्थग्रहणं तत्
५ प्रत्यक्षेऽसंभवि' इत्युच्यते, तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम्; अर्थग्रहणस्य विकल्पस्मर्यावनान्तरिकत्वात् । परि
होकेकपरमाणुनियतमिदं दर्शने तन्नाम क्रियेत तदा स्यादेतत् न चैवम् स्थूलैकप्रतिभासाभावप्रमेकः
यदपि 'जाल्यादिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेऽसंभवि' तदपि सहशपरिणामसामान्याभ्युपगमे सिद्धम्
तथाभूतस्य तस्याप्यक्षे प्रतिभाससंवेदनात् तथामूतस्यापि तस्य निराकरणे "नो चेन्नान्तिमिमित्त-"
इत्यादेस्तथा "अर्थेन घटयेदेनाम्" इत्यादिभ्रामिधानमसङ्गतं भवेत् । तथाहि-शुक्तिका-रजनोः
१० कथञ्चित् सहशपरिणामाभावे रूपसार्थम्यदर्शनाभावाद् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ मरीचिकामु यथा
जलाभावेऽपि तद्दर्शने तथा तयोर्भविष्यति न च तयोस्तद्दर्शने सत्यम् तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वो-
भावात् इतरेतराश्रयद्वेषप्रसक्तैः । तथाहि-तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वोः सत्ये तद्दर्शनस्य सत्यता
ततश्च तत्परिणामस्य पारमार्थिकत्वमिति व्यकमितरेतराश्रयत्वमिति चेत्, असदेतत् । सर्वेभ्यो
प्येवमव्यवस्थ्याप्रसङ्गात् । तथाहि-स्वसंवेदनमविकल्पमध्यक्षं तथाप्रतीतेरपि सिद्धिमासादयेति तत्
१५ एष सहशपरिणामोऽपि सेतस्यति अनवगतसम्यग्धस्यापि खण्डमुण्डादियु समानप्रत्ययोरपक्षेः तस्य
भ्रान्तत्वे संवेदनेऽपि तत्प्रसक्तैः । अथ सत्येव स्वसंवेदने तद्दर्शनमिति न भ्रान्तम्, न; इतरेतराश्र-
योप्रसक्तैः । तथाहि-स्वसंवेदनस्य सत्यत्वे तद्दर्शनमभ्रान्तम् अतश्च तत्सत्यत्वमिति कथं नेतरेतरा-
श्रयद्वेषः ? अथ बाधकासङ्गावाधायं द्वेषः सहशपरिणामस्य किं बाधकमिति यत्कथ्यम् ? विशेषे-
भ्यस्तस्य मेदे सम्यग्भासिद्धिः अभेदे विशेषा एष न तत्सङ्गाय इति बाधकमिति चेत्, न; एकान्त-
२० भेदाभेदपक्षस्य तत्रानिष्टेस्त एष विशेषाः कथञ्चित् परस्परं समानपरिणतिमात्र इत्यस्यभ्युपगमान् ।
न च चित्रैकप्रिमानयत् समानासमानपरिणतेरेकत्वविरोधः 'यदेवाहमद्राक्षं तदेव स्फुरामि
आत्मादयामि जिघ्रामि' इति प्रतीतेर्गुणगुणिनोरेकत्वप्रतीतेः । न च यदेव रूपं दृष्टं तदेव कथं स्फुरणे
इन्द्रियविषयसंस्कारप्रसक्तिरिति यत्कथ्यम् चक्षुर्मांसास्त्वभायस्यैकस्य स्पर्शनादिरियतात्वभावा-
न्निरोधान् । तथाहि-दूरादिदेशं सहकारिणमासायैकोऽपि भ्रूहोऽविशदत्तयेन्द्रियजे प्रत्यये प्रतिभाति
२५ न एष निकटादिदेशाद्ययो विशदत्तयेत्युपलब्धम् । न चाविशदं दर्शनमवस्तुविषयम् तस्य चक्षु-
रियतया प्रतिपादितत्वात् । न च चक्षुःप्रमये प्रत्यये रूपमेव अकालि नापरलक्षणमिति यत्कथ्यम्
एवोऽत्रापि स्वमध्यपदेदार्ढ्यं रूपं किमेकं प्रतिभाति, उतानेकाऽनंशपरमाणुगणश्चमात्रम् । प्रथम-
पक्षेऽधोमध्योऽधोमध्यैककूपपद्रुताद्योर्मात्रैककलममप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि किमेकमेकमात्र-
स्याकारं चक्षुर्ज्ञानम्, उतैकैकपरमाण्वाकारमनेकम् ? प्रथमपक्षे रूपाद्योर्मात्रकस्तुतिविप्रगति-
३० चित्रकक्षानयम् । द्वितीयेऽपि विविक्तप्रानपरमाणुप्रतिमागम्यसंवेदनात् राकलसूत्र्यमात्रगतिरिति
प्रतिपादितम् एतेन क्रियायतोऽपि भावस्याप्यश्रयितया प्रतिपादितः । न चैकस्य देशाद् देशान्त-
प्रानिहेतुः क्रिया न केनचित् प्रमानेनायमातुं शक्येति यत्कथ्यम् पूर्वेपर्यायग्रहणपरिणाममुपश्रवा-
ध्यक्षेणोत्तरपर्यायग्रहणान् यथा लक्षमादायधोमात्रग्रहणमव्यक्तोऽप्यादिमात्रग्रहणेने' अन्यथा भङ्ग-
शब्देनैत्युक्तत्वात् । यदपि —

१ "प्राप्नुवन्त्युपपन्नसंवेदनात् वातो भविष्येति" - बृ० ३०. १०. । २ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ११ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । २९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ३९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ४९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ५९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ६९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ७९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ८९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९१ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९२ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९३ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९४ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९५ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९६ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९७ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९८ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । ९९ "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. । १०० "महं इत्यदि" ११. ३०. १०. ।

इति चेत् । ननु स्वभावरूपाणां पुरोयत्तिर्देव्याद्यध्यायमेकं ज्ञानमनुभूयते अपरं तु सारणज्ञानम् तत्र पूर्वोक्तप्राप्तयोपज्ञायमानस्य यदि यैराध्यैकत्वम् यैनापता सार्थैकित्वस्य पुरोयत्तिस्वभावादिद्वयतो यैराद्याभावात् तत्र नैव सारण्येनाप्यहमः प्रतीतेः । न चाधिकत्वं तदिति घञ्वायम् स्थिरस्थूल-पुरोय्यप्यनर्हस्याद्यध्यायसिद्धेः सम्यग्ज्ञानज्ञानस्याधिकत्वकारणे अनुमानस्यापि सांशयस्यप्यप्यसापि नो निर्विकल्पकप्रसक्तैर्विकल्पकार्ताविरतिरेव स्यात् । अत एव 'प्रथमं निर्विकल्पकं निरंशयस्तुप्राद्वकं' ५ तदर्थेनामप्योद्भूतत्वात् तदुत्तरकालभावि तु निर्विकल्पकज्ञानप्रभवमर्थनिरंशं सांशयस्यप्यप्यसापि स्वविकल्पकमपिदार्ष्ट्यपुणस्तु निर्विकल्पकज्ञानयैराद्याप्यारोपात् तत्राप्यहमन्वाभिमानो लोकस्य' इति एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् विकल्प एव पूर्वोक्तन्यायेन यैराद्योपपत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरंशशक्ति-परमाणुमात्रावसायिनः कदाचिद्वैय्यनुपलब्धेस्तत्र यैराद्यकल्पनाया बुरापास्तत्वात् ।

अथ संततमवस्थाविकल्पावस्थायां पुरोयत्तिस्तु निर्मासि विशदमहाप्रभवं ज्ञानमधिकल्पकं संवेद्यत १० एव तथा चाध्यस्तसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनाविरह इति नात्र प्रमाणान्तरान्वेषणमुपयोगि । तदुक्तम्—

"प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति" ॥ [

] इत्यादि ।

तथा पुनरुक्तम्—

"संतत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुरा रूपं धीरुते साक्षरा मतिः" ॥ [

] १५

न ह्यस्यामपस्यापं मामादिस्वयं ज्ञेयतापोहोन्वो विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते । न च विकल्पानां स्वसंयित्त-

१-हस्ताद्य-५० । २ "स्वभावे पुरोयत्तिरेवमवस्थापना" - ५० ल० डि० । ३ "वैद्यस्य" - ५० ल० डि० । ४-हस्ताद्य-५० । "तद्विरायापमपि स्वरणवित्तज्ञस्य पुणेष्टिहस्ताद्यवभासिनो बोधस्य निर्विकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशयानुपहितव्यक्तप्रभवे विकल्पकार्ताया एव स्तुपरमवस्थात्" - साक्षरा साक्षाद्वक० ५० १५० डि० पं० ४-५५ । ५-रूपेण सां-५० मा० मा० । ६-द्वि- सां हा० डि० । ७ "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पा मामवधेयः ॥ इति पश्चिमार्थम्" - ५० डि० । "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंभवः ॥ इति" - ल० डि० ।

"यदाह व्यावर्तयौ—

प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंभवः ॥

संदृष्ट सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुरा रूपमीशते साक्षरा मतिः ॥

पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीद् मे कल्पनेहसी । इति वेति न पूर्वोक्तव्यवस्थायामिद्विषयाद् गती ॥

इत्यादि, इत्यादौ तमवधेयम्" - अनेका ५० २०० पं० ११-१८ ।

"यदाह व्यावर्तयौ धर्मैरीतिर्वांतिहे-प्रत्यक्षमित्यादि तद्व्यावृत्तमवधेयमिति बोधः । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षम् कल्पनापोदमि- क्षेत्रं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । कल्पितः—प्रत्यात्मवेद्यो यस्यात् सर्वेषां प्रमाणानाम्, विकल्पो नामसंभवः यस्यादुविद्ध इत्यर्थः ॥ तथा, संदृष्ट सर्वतश्चिन्तां विकल्पकाम्, स्तिमितेन अन्तरात्मना प्रत्यक्षविरायापरेण, स्थितोऽपि सन्, चक्षुरा रूपमीशते पश्यति यथा बुद्ध्या सा अधुना मतिः ॥ ईशित्वा पुनर्विकल्पयन् किञ्चिद् पश्चात् आसीद् मे कल्पना ईदृशी एवभूता इति वेति, न पूर्वोक्तव्यवस्थायाम् चक्षुरा रूपेणानुपपन्नवाम् इन्द्रियाद् गती ॥ इत्यादि यदाह व्यावर्तयौ तद् अपाहृतम् अपाहृतम्- वधेयम्" - अनेका ५० २०० पं० ११-२० ।

प्रमेयकमलमार्गं "विकल्पो नामसंभवः" इति पाठो वर्तते । नामसंभवः "राज्यं संभवः कारण यस्य विकल्पस्य सः" - ५० १ डि० ५० ८ डि० ३८ ।

अर्थः श्लोकः सिद्धिविनिवृत्तीकायास्तुष्टुतोऽस्ति- डि० ५० ३१ पं० ११ । "यदाह" इति निर्दिश्य बावत्पविमिधः श्लोकस्यास्य पूर्वार्थमुक्तत्वात्-न्यायना० ता० टी० ५० १५४ पं० १-१० । साक्षाद्वक० ५० ८२ पं० ११-२० भा० । शास्त्रना० साक्षाद्वक० ५० १५४ डि० पं० ६ । ८ तत्तमं टिप्पणं मिलेकनीयम् ।

"संदृष्ट सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुरा रूपं न च साक्षे व्यावर्तयति ॥"

—साक्षार्थश्लोकना० ५० १८६ भो० ११ । प्रमेयक० ५० १ डि० ५० ७ । "परेण ॥ दर्शो तदवस्थोपवर्तित्वा

"संदृष्ट सर्वतश्चिन्ताम्" इत्यादिना—सिद्धिभिः ५० डि० ३४ पं० १५ । साक्षाद्वक० ५० ८२ पं० ११-१३

भा० । शास्त्रना० साक्षाद्वक० ५० १५४ डि० पं० ८ । १-जितोयो-५० ।

स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्वत्तस्य निश्चयात् तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत् । अथानुभवस्यैवायं यथावस्थित-
वस्तुप्रदण्डक्षणः स्वभाषयिदोषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभयः स्वसंवेदना-
भ्यस्तदण्डक्षणसद्वत् सद्रूप्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपव्यतिरिक्त-
स्यात् विषयीकुर्यात् ततश्च सद्रूप्यचेतनत्वादायिव तत्रापि विषादो न भवेत् । न चासौ मास्तीति
शङ्क्यं यद्युक्तं चार्थाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—“यावज्जीवेत् सुखं जीव” [५
इत्याद्यभिधानात् स्वर्गः नापि मत्प्रानिहेतुः कश्चिद् भाव इति चार्थाकाः । “नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः
यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासी भवेत् अन्यथा मृताच्छिखिनः केकायितं भवेत् तस्मात् ततो
धर्मस्तौसाद्य स्वर्गः” [५] इति नैयायिकादयः । “इष्टानिष्टार्थसार्धनयोग्यतालक्षणी
धर्माधर्मौ” [५] इति मीमांसकाः । उक्तं च शास्त्रे—“य एव धेयस्करः स एव
धर्मराप्तेनोच्यते” [मीमांसादृ० १-१-२ शब्द० पृ० ४ पं० १५] अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधन-१०
योग्यता धर्म इति प्रतिपादितं शास्त्रेखाभिना । भट्टोऽप्येतदेवाह—

“धेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
छोदनालक्षणः साध्या तस्यादेवैव धर्मता ॥
एवमिन्द्रियकत्वेऽपि न तौद्रूप्येण धर्मता ॥
धेयः साधनता रेषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्यापेन्द्रियगोचरः” ॥

१५

[२३०० पा० सू० २ ग्लो० ११-१३-१४] इति ।

एवमनेकधा विषाददर्शनात् विषादानामयः स च स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदे वस्तुस्वरूप-
प्राप्तिना च स्वसंवेदनाभ्यक्षेणानुभवे सद्रूप्यचेतनत्वादायिव न युक्तः । अथ तच्चित्तादभिधं तत्प्रापण-

१ निर्णयान् वा० वा० । २-पृष्ठये-स० भा० मा० । ३ “द्रव्यतः परमायतयेतनतम्”—पृ० स० टि० ।
४ “स्वर्गप्रापणसामर्थ्येऽपि”—पृ० स० टि० । ५ “विषादः”—पृ० स० टि० । ६ “यथाह—
यावज्जीवं सुखं जीवेत्तस्मिन् मृतोऽनन्तरः । भस्मीभूतस्य चान्तस्य पुनरागमनं कुतः ॥”—न्यायमञ्ज० भा० ७
पृ० ४६७ पं० २४ ।

“तदेतत् सर्वं ब्रह्मविनाऽप्युक्तम्” इत्युक्तियोगेन श्लोकादम्बके

“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् कर्म कृत्वा पृथं विवेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥”

इत्युक्त्यन्तर्गतं साधनमाधय—सर्वदर्शनसं० पृ० १४ पं० १११ । गुणरत्नसूत्रेऽपि, श्लोकादयमतविवेचने
परावर्तितार्थार्थमेवैव श्लोकमित्यनुक्तत्वात् “तदुक्तम्” इति कृत्वा—

“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् तावदेवमिदं सुखम् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥”—बह्व० स० पृ० ५०
पृ० १-२ पं० २० ।

७-स्तस्मात् स स्व-भा० हा० वि० ।-स्तस्मिन्ने च स्व-भा० वा० । ८-धनायो-आ० हा० वि० । बह्व०
स० पृ० ५० पृ० २८९ पं० १-११ ।

९ तत्पक्षं पक्षि० पृ० ५८३ पं० ११-२० । “यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यम्, वायविक्रिया, नीवेत्स्वयिगुणस्य कृत-
साधनत्वाद् धर्मराप्तेनोच्यते तावदेवमिदं इति धेयस्करभाष्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मज्ञात् फलस्य च
अन्मान्तरादिमायित्वाद्भर्मस्वरूपेण प्रलङ्घयिष्यते न संभवति”—१-१-२ शास्त्रीयविद्या पृ० ११ पं० १८ । श्लो० हा०
पार्थव्या० पृ० ४८ पं० १२ ।

“य एव धेयस्करः स एव धर्मराप्तेनोच्यते । कथमवगम्यते ? सो हि आगवज्जिह्वि वं पार्थिवमिति हि समाचक्षते ।
यद्यप्यस्मात् कर्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पावको व्याकृ इति । तेन च पुरुषं ॥ धेयस्तेन संयुज्यते स धर्मराप्तेनोच्यते ।
न तेनैवं शोके, वेदेऽपि “यद्देन यद्भवत्यन्तः देवानां धर्मसि द्रव्यान्वाद्यन्तः” इति वेदविशेषवाक्यमेव धर्मं समामनन्तीति
धेयस्करभाष्ये वक्ष्यते इत्यर्थः”—१-१-२ शास्त्रीयविद्या मुचिब्रह्मसूत्रटीकापञ्चमः पृ० ११ पं० ११ ।

१० “इन्द्रियगोचररूपता”—पृ० स० टि० । पूर्वार्थमसौत्वम्—“द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्वेवदिप्यते” ।

६५ स० स०

“यामपुना चेद् व्युत्पत्तये” इत्यादि दोषाभिधानम् तदपि सिद्धसाध्यतया निरस्तम् । यद्य “समान-
कालयोर्वा भाषयोर्विशेषणयोर्विशेष्यभावमिन्द्रियप्रतिपत्तिरधिगच्छति मिश्रकालयोर्वा” इति पक्षेऽपि
दोषाभिधानम् तदप्यसङ्गतम् यत्र हि समानासमानकालविशेषणविशिष्टोऽर्थः अपाधिताकाराशङ्क-
प्रतिपत्तौ प्रतिभाति सा तद्वाहिकाऽभ्युपगम्यते नाऽन्येति कुतोऽतिप्रसङ्गदोषापाकाः । यथा च
सम्भाषारोत्पत्तेरुपमाप्रवृत्तं संवेदने मिश्रदेशं परमाण्वन्तरमपभासयति—अन्यथा प्रति-
मानविरतिप्रसङ्गात्—तथा विशेषणप्रवृत्तं मिश्रकालविशेष्यभावमिति तदभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा
विशेषणविशिष्टाध्यापमानाभाषो भवेदित्युक्तं प्राक् । न च विशेषणविशेष्यभावस्यानवस्थानात्
समानकालयोरपि तयोस्तद्भाषप्रतिपत्तिः अनेकधर्मकलापाकान्तस्य यस्तुनो विधिप्रमाणमप्रीप्रभवप्रति-
पत्त्या प्रतिनियतधर्मविशिष्टतया प्रवृत्तम् । न चार्थागृह्यदेशेन विशेषणभाषासितयस्तुस्वरूपप्रति-
भासः कस्यचित् कथञ्चित् कथाचित् प्रतिपत्त्या यथाश्रयोपज्ञम् प्रवृत्तम् । न च तत्प्रतिपत्त्याऽप्युक्त-
माणस्यात्यन्तिकस्तनो भेदः असत्त्वं वा क्षणिकत्वादेरपि नीलप्रतिपत्त्याऽप्रतीयमानस्य तर्थात्प्रसङ्गे-
रित्युक्तत्वात् । यदपि ‘पुरोवर्तिनिरूपे प्रवृत्तमर्थं यद्यतीते विशेषणादौ प्रतिपत्तिमुपजनयति अति-
विरमुपगतान्तु पदार्थपरम्परारूपे प्रतिपत्तिमुपजनयेत्’ तदप्युक्तमभिधानम् यतो यदेव दृश्यमती-
परिबुद्धमवभाति तत्रेयां प्रतिपत्तिमुपपचयतीति व्यवस्थाप्यते अन्यथैकलम्भपरिणत्यापत्तेरुपमा-
प्रवृत्तप्रधानजननप्रवृत्तमर्थं तदपरपरमाणुप्रवृत्तप्रधानजननयत् सकलपदार्थमादिज्ञानजननेऽपि प्रयत्नेन १५
भेदाविशेषात् भेदव्युत्पत्तमेवानन्तरासीत्तत्क्षणप्रवृत्तप्रधानजननप्रवृत्तं वा सकलातीतरक्षणप्रवृत्तप्रधान-
जनने वा प्रयत्नेन अतीतत्वाविशेषात् । अथ यदेव तज्ज्ञाने प्रतिभाति तज्जनन एव तस्य व्यापार-
परिकल्प्यते तदितरेषांऽपि समानम् । न च विशेषणादयस्तदाऽसंभिदिता एवैकान्तनो येन तान्
प्रति प्रत्यक्षपुद्गलिनिरालम्बना भवेत् निरन्तरपक्षणक्षयस्य निषिद्धत्वात् कथञ्चिदुत्पन्नस्य च प्रतापि-
तत्वात् । यदपि ‘सुखादिव्यतिरिक्तस्याक्षमभयसंवेदनस्यार्थापभासकत्वं प्रतिपादितम्’ तदपि सिद्ध-
साधनमेव । यद्य ‘सुखादिवद् विकल्पोऽपि नार्थनाशकारणस्यमायः’ इति, अत्र यद्यविशेषेण
विरूपमात्रमभिधीयते तदा सिद्धसाध्यता । अथ प्रवृत्तो विकल्पस्तदाऽसिद्धम् तन्मन्त्रेणापरस्यार्थ-
साक्षात्कारिणोऽपिकल्पस्यमायात् । यदपि ‘यदि नाम पुरोवर्तिनमर्थं विकल्पमिति दृष्टोतयति तथा-
प्यर्थक्रियासमर्थरूपापरिच्छेदात् तत्र प्रवृत्तिमारब्धयितुं शक्ता’ इति, तदप्युक्तम् । अपरिचितमर्थ-
रूपस्य तस्या एव परिच्छेदकत्वेन प्रयतकत्वात्—अन्यथा प्रवृत्तेरुपमाप्रसङ्गात्—तन्मन्त्रेण कस्यचित् १५
प्रत्ययस्य तद्वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन प्रयतकत्वायोगादिति प्रतिपादनात् । अत एव ‘यदि नयनमनश्चक्षु-
श्चरन्ती प्रथमा प्रतिभै तत्त्वं प्रत्येति पञ्चादपि नैव प्रत्येप्यति स्वरणमन्त्रायस्यपि लोचनेमस्यापि यत्त-
त्वात् प्रतिपत्त्यजनकत्वात्’ इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तम् स्थिररूपार्थापभास्यक्षमभयसंवेदनस्य प्रतिपत्त्य-
ध्यानफलनिमित्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः प्रतिज्ञेस्त्वयापि तत्प्रस्थाश्रमप्रतिपत्त्यपि यत्त-
त्वं स्वसंवेदनाध्यक्षयितव्यताऽपि न भवेत् । अपाधितप्रतिपत्तिविषयत्वादिकं च सर्वमन्यत्रापि समानम् । १७

अथ स्वसंवेदनं स्ववेदनाभावे न दृष्टमिति तत् तद्विषयम् स्ववेदनं तु विषयपात्र तद्विषयम् ।
ननु किं क्षणिकनिरुद्धकपरमाण्वाकारसंवेदनाभावे तत्र दृष्टम् उत तद्विषयतत्संवेदनाभावे । यथा
पक्षः न न युक्तः सर्वदा तदभाष एव तस्य दृष्टेः । अथ द्वितीयस्तत्र विषयपत्तिरिति । यथा
स्थिररूपारकात्संवेदनाभावेऽभयम् स्वसंवेदनं तद्विषयं सिध्यति तथा स्थिररूपार्थाभावेऽभयम्
संवेदनं किं ॥ तद्विषयं सिध्यति येन लोचनादियत्तत्त्वं तत्सर्वं भवेत् । यथा च पूर्वदेशादज्ञाना-
मामप्रवृत्तेऽपिदानीन्तनदर्शनेन स्वमात्रम् तद्विषयः प्रतीयते तथा तेन तस्य तत्संवेदना किमिति
मायामग्नयत इति न युक्तं पूर्वदर्शनाद्यप्रतीती नद् दृष्टादिकं तस्य न प्रत्येतुं चाप्यमित्यापभिधानम् ।
यदि च प्राप्याप्रतीतापि दृश्यदर्शनेन स्वमात्रस्य तदेकत्वं प्रतीयते—अन्यथा तस्यापिसंवेदकत्वा-

१. ५०. ४११ पं. ११. २. ५०. ४११ पं. १६.— ३. “आलम्बिकभेद”—५०. ४०. १०. ४. ५०. ४१४
पं. ७. ५.—यत्तते मे—आ. हा. वि. १.—यत्तते अ—आ. हा. वि. १. ७. “मिरोपेऽपि”—५०. १०. १.
८. ५०. ४१४ पं. ११. ९. ५०. ४१४ पं. ११. १०. ५०. ४१४ पं. ११. ११. “समिक्तामतिम्”—५०. ४०. १०. १.
१२.—नस्य वि—३. ४०. विना. १३. ५०. ४१४ पं. ८. १४. “एकलस”—५०. ४०. १०. १५. “पूर्वदेश-
पारि”—५०. ४०. १०. १.

- रूपतयाऽननुभूयमानानामपि संभव इति विकल्पविकला सावध्या सिद्धा, अमदेतत्; यतस्तस्यास्य
 स्थायां स्थिरस्थूलसमावेशशब्दसंसर्गयोग्यपुरोव्यवस्थितगयादिप्रतिभासस्थानुभूतेः सविकल्परूपानु
 भव एव । नहि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव सविकल्परूपत्वम् तद्योग्यावभासस्यापि कल्पनाया
 भ्युपगमात् अन्यथाऽव्युत्पन्नसंकेतस्य भ्रानं शब्दसंसर्गविरहात् कल्पनावग्र स्यात् । न च पूर्वकाल
 ५ दृष्टत्वस्य वर्तमानसमयभाविनि संयोजनाच्छब्दोद्देश्यमावेशऽप्यसदर्थप्राहितयाऽविशदप्रतिभामन्य
 तत् सविकल्परूपम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीती व्याप्यस्य प्रतीतरसत्ता
 सिद्धेस्तत्सम्यग्निष्यव्याहिणोऽसदर्थताऽसिद्धेर्देवशचाभावस्य तत्रानुपपत्तेः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभास
 विशदतया विकल्परूपस्याप्यव्यवहतोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरेणापि स्थिरस्थूलार्थप्रतिभासं निर्ण
 यात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि-यैवैवादि
 १० नीलादी विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं पाश्चात् तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम् तदाकारोत्पत्ति
 मात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेः क्षणश्रयानुमानवैकल्यमन्यथा भवेत् विकल्प
 शब्दसंयोजितार्थग्रहणं तत्संयोजना च शब्दस्मरणमन्तरेणासंभविनी तत्स्मरणं च प्राप्ततत्समिधुप
 लब्धार्थदर्शनमन्तरेणानुपपत्तिमत् तद्दर्शनं चाध्यक्षतः क्षणिकत्वादावपि निश्चयजननमन्तरेणासंभवि
 निश्चयश्च शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य क्वचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासंभवात् प्रामाण्यं
 १५ न भवेत् । तस्मात् शब्दयोजनामन्तरेणाप्यर्थनिर्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथाऽविकल्पा
 ध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात् अनुमानात् तन्निर्णये अनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तितः सकल
 प्रमाणादिव्यवहारविलोपः स्यात् । अत एव "अर्थं विकल्पयंतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना
 तस्यास्तदाननुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्परूपगोदर्शनसङ्गायस्तदा" []
 इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात् अन्यथाऽविकल्परूपता
 २० व्युत्पत्तितस्य गवि क्षणिकत्ववत् शब्दस्मरणसंभवतः स्मृतिर्न भवेत् अभ्युपगमनीये चेत्तत् अन्यथा
 गोशब्दस्मरणस्यापि विकल्परूपत्वात्परतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तद्योजनारूपस्य तस्यासंभवात् तत्सं
 रणमभ्युपगन्तव्यम् तस्यापि चापरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथामृतस्यानुपपत्तेरपरतच्छब्दस्मरणमित्य
 नवस्थानाच्च प्रथमशब्दस्मरणमिति न क्वचिद् विकल्पप्रसक्तो भवेत् । अयापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि
 शब्दस्मरणसंभवाद्धानवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तद्योजनं च व्यतिरेकेणाप्यभ्यविकल्पनसमये
 २५ गोदर्शनस्य निर्णयात्मनः संभवात् कथमस्याविकल्परूपता सिद्धिमुपगच्छेत्? यदपि "निराश्वस्तु
 तदप्यसङ्गतम्; निरे
 वे यत् निराश्वस्यं
 'ज्ञानत्वे सति' इति

विशेषणान्नायं क्षेपः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि तंज्ञावानुपपत्तेः उपपत्तौ वा हिंसाविरतिज्ञान-
 ३० चित्तसंवेदनाध्यक्षमभयनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविपर्ययकतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात्

१ "यथा व्यापकाप्रतीती व्याप्यप्रतीतिर्नैति वैषम्यदृष्टान्तोऽयं तथा पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि पूर्वकालरसस्य प्रतीत्यनर्त
 मैति भाषः"-मू० ल० टि० । २ "प्रत्यक्षज्ञानस्य"-मू० ल० टि० ।

३ "क्षिप, एवं तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं स्यात्; यैव हि पाश्चात् विधि-निषेधविकल्पद्वयं तज्जनयति तत्रैव तस्य
 प्रामाण्यम्, विक्षयश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणम्, तत्संयोजना च शब्दस्मरणपीना, तच्च सम्भवितावच्छेदकप्रकारकमभिव्य
 क्षरणावधीर्जन्यमिति, न चेदेतम् गानुभवत् गोशब्दसंयोजनात् क्षणिकज्ञानुभवत् क्षणिकतत्त्वसंयोजनमपि स्यात् ।
 एतेन 'अर्थं विकल्पयंतो गोदर्शनेऽपि तदा गोशब्दसंयोजनाभावात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्पकं गोदर्शनम्'
 इति निरस्तम्, गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात्, अन्यथा तत्स्मरणानुपपत्तेः, धर्मानप्रकारकानुभवस्यैव
 धर्मानप्रकारकस्मरणदेवतात्, तत्संयोजनतोच तत्प्रकारकनिवृत्तवत् तत्प्रकारकसंयोजनविरोधिन्यत्, अन्यथा क्षणिकतत्त्वस्य
 स्मरणसंयोजनस्य"-शास्त्रकाः सादृष्टक० पू० १५० डि० ५० ११ ।

४-सावधारी-भा० ला० । ५-यतो गोर्-मू० । ६-नुपपत्ते ७- ल० वा० क० डि० । ८-मदेतसि-
 ९- ल० क० वा० डि० । १०-एवं त-ल० क० वा० भा० भा० डि० । ११-दाश-भा० वा० क० वा० डि० ।
 १२-य वि-मू० । १३-स्य-मू० ल० वा० । १४-नत्वे त-ल० हा० डि० । १५ "अव्यवस्था"-मू० डि० ।

- योगात् प्रामाण्यं न स्यात्-किमित्यर्थक्रियाऽदर्शने तत्समर्थरूपां प्रतिपत्तिर्येन प्रवृत्तिरुत्तरात् प्रवृत्तिर्न भवेत् । यदपि 'सर्वमानस्यार्थस्य सत्त्वासिद्धेस्तद्वृत्तिस्त्वत्यन्तरमायिनोऽप्यस्य सत्ता' इत्यादीनरेतराध्यत्यं प्रेरितं तत् स्वसंवेदनेऽपि समानम् । तथाहि-संवेदनस्य सत्यये तत्संवेदानस्य सत्यवेदिता तस्यांश्च तत्सत्यतेति कथं नेतरेतराध्यत्यम् ? 'यथा च तिङ्गनिश्चयाद् विद्वत्तत्वेऽपि ५ मितिरविशदायभासा पृथगवसीयते न तथा प्रवृत्तरिकरूपान् पृथगविकल्पिका मतिः कदाचित् ननुभूयते' इति तत् सत्यमेव, निरंशसमिकैकपरमाण्वव्यमासंस्थासत्यप्रतिपादनात् । यदपि 'न क्वचिद्विद्वतः पश्चाद्विद्वदस्य प्रवर्तनम्' इत्योदि प्रत्यंगि(प्रत्यंगि)रयोपन्यसाम् तत् सर्वमुक्तमस्ति नम् । यदपि 'जात्यादेरभावात् तद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः सविकल्पिका न संभवति' इति, तस्मिन् प्रतिक्षितत्वात् पुनः प्रतिसमाधानमर्हति । यच्च 'फलयोग्यता परोक्षेति नाप्यश्रमतिर्निश्चयमिच्छा
- १० तत्र प्रवर्तते' इति, तदपि प्रतिविहितमेव । यच्च 'दर्शनपरिपत्यनवर्गनं फलसम्बन्धिष्यमवगच्छन्ती कर्तुं न विप्रविषया' इति, तत् सिद्धमेव साधितम् तद्व्यतिरेकेण दर्शनपरिपत्तेरविकल्पिकायां भवति । यदपि 'रूपदर्शनादिज्ञात् परोक्षार्थक्रियायोग्यताध्ययमायानुमानमुपयमात्तादयद् व्यरहीमुपगच्छन्ति' इति, तदप्ययुक्तम्, फलजननयोग्यतायाः परोक्षत्वात्तदेव । प्रतिमानमानरूपस्य चाभिधानं तिङ्गन्त्यायोगादनुमानान् तन्निश्चये अनप्यस्यप्रतिपादनात् मध्यज्ञानलभिधये च सिद्धे निर्वसामह-
- १५ मध्यज्ञम् । यदपि 'अनिश्चयान्नममध्यज्ञमव्यासदशायां प्रवृत्तिमुपरवयद् इदम्' ततोऽप्यज्ञानं नाप्योत्तिष्ठन्त्यव्यापि स्वावयवैकरूपाद्यधिगतिसमावस्य सविकल्पकतया व्यपगच्छन्तान् तन्मन्त्रेता-व्यापनदशायांमपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । यत् पुनः सर्वज्ञानुमानान् प्रवृत्त्यभ्युपगमे तिङ्गप्रवृत्तायाप्यो-र्योक्त्याऽनवस्थादुपगममवधारि तद् युक्तमेव । यदपि 'पीयांशोऽप्रवृत्तमप्यस्य कथं तादृशित-प्रवृत्ते समम्' इति पूर्वोक्तमुपाय्य 'लोकमिमानादेवाऽप्यस्य तिङ्गमादि व्यपगच्छन्तान् तन्मन्त्रेता
- २० सर्वज्ञिमात्राद्यप्र प्रवृत्तानुमानमेव' इत्युक्तमभिधानम्, तदप्ययुक्तम् । प्रवृत्तानुमानमेव जा-तमसाधितमेव सर्वज्ञानमानस्यान्यपारमाधिक्यप्रमाणैः सर्वज्ञानमापत्तिरिति निर्दिष्टाकर्षात् तिङ्गप्रवृत्ते कृताकारस्य व्यपगच्छन्तान् । न च इत्येवमपिप्रत्यभिधानं युक्तिरुक्तम् प्रमाणमप्येव तदनुप-गमस्यान्यप्रवृत्तमानेयान् इत्युक्तम् । तदेव सत्त्वसाधकाभाये साधकप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्विरुद्धा-मप्यस्य तिङ्गमिति व्यपगच्छन्त प्रमाणे साधेनिर्णीतिप्रमायमानमिति ।
- २५ अथ च कस्य प्रमाणयोगोऽर्थः कार्ये इत्यप्यपि समागच्छाध्ययान् व्यपगच्छन्तानां तस्या वत्ता यच्च तावन्मन्त्रिर्वादादप्यस्य तथा तत्र प्रामाण्यमिति निर्दिष्टं भवति तेन सर्वज्ञादेरपि पीयांशा-देवस्य न प्रमाणमवगच्छति । यत्नेन "प्रमाणं कल्पनायोऽहमप्रमाणम्" इति प्रवृत्तज्ञाने शीघ्रपत्ति-रिति चक्रेतुमप्यस्य व्यपगच्छन्तम् ।

[३ प्रमाणविशेषनिश्चयनाम्]

[अन्तर्गतम्]

स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्वत्तस्य निश्चयात् तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत् । अथानुभवसौवायं यथावस्थित-
यस्तुप्रवृत्तलक्षणः स्वभावादिरोपो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानविचारानुभवः स्वसंबेदना-
भ्यस्तद्वत्तलक्षणस्तत्र सद्रव्यचेतनादिकं विपयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्त-
न्यात् विपयीकुर्यात् ततश्च सद्रव्यचेतनत्वादाविव तत्रापि विवादो न भवेत् । न चासौ नास्तीति
शक्यं यत्तु चार्थोकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—“यावज्जीवेत् सुखं जीव” [५]
इत्याद्यभिधानात् स्वर्गः नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद् भाव इति चार्थोक्तः । “नैव दानादिचिन्तात् स्वर्गः
यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवास्मी भवेत् अन्यथा मृनाच्छिखिनः केकापितं भवेत् तस्मात् ततो
धर्मोत्पत्त्याय स्वर्गः” [५] इति नैयायिकादयः । “इष्टानिष्टार्थसार्धनयोग्यतालक्षणी
धर्मो धर्मो” [५] इति मीमांसकाः । उक्तं च शायरे—“य एव श्रेयस्करः स एव
धर्मोऽप्येवोच्यते” [मीमांसादृ० १-१-२ शाय० पृ० ४ पं० १५] अनेन ब्रह्मादीनामिष्टार्थसाधन-१०
योग्यता धर्म इति प्रतिपादिनं शायरेत्यामिना । महोऽप्येतदेवाह—

“श्रेयो हि पुरुषमीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
चोदनालक्षणीः साध्या तस्मादेष्वेव धर्मता ॥
एवमित्न्द्रियकत्वेऽपि न तौद्रव्येण धर्मता ॥
श्रेयःसाधनता रोपां नित्यं वेदान् प्रतीयते ।
ताद्रव्येण च धर्मत्वं तस्मादेन्द्रियगोचरः” ॥

१५

[श्रु० पा० सू० २ श्रु० ११-१३-१४] इति ।

एवमनेकधा विवाद्दर्शनात् विवादात्मायः स च स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानविचिन्तादेवे यस्तुस्वरूप-
प्राप्तिषा च स्वसंबेदनाभ्यस्तानुभवे सद्रव्यचेतनत्वादाविव न युक्तः । अथ तच्चिन्ताभिन्नं तत्प्रापण-

१ निर्णयान् वा० वा० । २-दृष्टं चै-स० मा० मा० । ३ “अन्तः परमाण्वेनतत्तम्”—दृ० त० टि० ।
४ “स्वर्गप्रापणसामर्थ्येऽपि”—दृ० त० टि० । ५ “विवादः”—दृ० त० टि० । ६ “यथाह—
यावज्जीवं सुखं जीवेत्तसि मृनोरगोवरः । ममीभूतस्य चान्तस्य पुनरागमने कुल ॥”—न्यायसूत्र० वा० ७
पृ० ४६० पं० १४ ।

“तदेतत् सर्वं बुद्धिसिद्धाऽनुभूम्” इत्युक्तिवोदये श्लोकरूपम्
“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् कर्त्तुं कृत्वा दुर्न विवेत् । अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं पुनः ॥”
इत्युपन्यासनात् साधनमाधय—संबेदनीयते—दृ० १४ पं० १ पं० १११ । पुनरागमनरूपि लोकादगमनविवेकने
परावर्तितात्पर्यमेवैव श्लोकेन प्रमुक्तवान् “तदुच्यम्” इति कृत्वा—
“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् तत्तद्वैविध्यं सुखम् । अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं पुनः ॥”—पद० स० दृ० १०
पृ० १-२ पं० १० ।

७-तस्मात् स स्व-सा० वा० वि० ।-स्वगमते च स्व-वा० वा० । ८-धनयो-धा० वा० वि० । पद०
स० दृ० १० पृ० २६५ पं० २-११ ।

९ तत्पदं वाचि० दृ० ५८१ पं० ११-२० । “यद्यपि मोहोहनादिद्वयम्, दानादिविदा, नीचैस्तद्विदुषश्च कल-
साधनताद् धर्मोऽप्येवोच्यते नापुत्रादिव इति धेनवत्करभाषे वक्ष्यते, तथापि तथा कलसाधनरूपेण धर्मोऽपि कलस्य च
अन्तान्तपदिभाषितः धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति”—१-१-२ चान्दरीविदा दृ० ११ पं० १८ । श्रु० वा०
पदार्थान् दृ० ४८ पं० ११ ।

“य एव श्रेयस्करः स एव धर्मोऽप्येवोच्यते । कथमवगम्यते । सो हि शगवतुतिष्ठति स धर्मोऽस्मिन्नि हि शगवद्वे ।
यद्यपि स तेन व्यापिद्वये यथा पावक्ये स्वरूप इति । तेन च पुनर ॥ धेनवेन संतुष्टिः स धर्मोऽप्येवोच्यते ।
न केवलं श्लोके, वेदेऽपि “यद्देन यद्भवन्त देवाभ्यां धर्मोऽपि श्वधनान्यथ” इति यद्देनयद्देनान्ते धर्मोऽपि धनमन्तुति
श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते इत्यर्थः”—१-१-२ चान्दरीविदा दुर्लभेहवत्पदं विद्वन्तः—दृ० ११ पं० ११ ।

१० “इन्द्रियोत्तररूपता”—दृ० त० टि० । पूर्वार्थमेतत्—“इन्द्रिय-विदा-शुद्धीनां धर्मत्वं त्वेन्द्रिये” ।
१५ त० त०

रूपादयस्तरासां" [] इति तदर्थलक्षणत्वात् अर्थ इति संख्यनिर्देशः तदर्थयत् लक्षणं तदर्थयत् चेन्द्रियार्थत्वम् । ननु 'तदर्थः' इत्येतादयेषाम्नु तदर्थलक्षणं पृथिव्यादिगुणग्रहणं तु न कार्यव्यम्, न, तदर्थत्वेन लक्षणेन ये संख्यहीनास्तेषां विभागाश्च पृथिव्यादिगुणग्रहणम् । तथा चोक्तो-
त्तरतः—“पृथिव्यादिग्रहणेन त्रिविधं द्रव्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं गृह्यते गुणग्रहणेन त्रयो गुणोऽसादा-
मुपलब्धिलक्षणप्राप्तं आधितत्त्व-विशेषणत्वाभ्याम्” [] एवं च पृथिव्यादिगुणग्रहणं ५
लक्ष्यविभागाद्युपलब्धिलक्षणार्थम् । नन्वेवमपि रूपादिग्रहणं व्यर्थं गुणग्रहणेन संख्यहीनत्वात्, न, विशेष-
लक्षणप्रतिपादनाधर्मात् । तथा च प्रतिपादितम्—पृथिव्यादिगुणस्य तत्तद्व्युत्पत्तित्वमेव यस्य तद्वत्
‘व्युत्पत्तौ यत् तद् रूपम्’ इत्यभिधीयमाने घटत्वायतिप्रसक्तिस्तद्व्युत्पत्त्यर्थमवधारणम् तथापि
रूपत्वेऽतिप्रसङ्गः तत्पिष्टत्वं पृथिव्यादिगुणग्रहणम् एवं रसादिष्वपि । “एकादिव्यपहारेणुः सत्तया”
[प्रज्ञासू. भा० पू० १११ पं० ३] इत्यादिविशेषलक्षणं विशेषिकमतप्रतिपक्षं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । नन्वेवं १०
रूपादीनामपि विशेषलक्षणं न वाच्यं तत्रैव प्रतिपाद्यत्वात्, न, अविप्रतिपक्षिनापनार्थव्यात् रूपाद्यो-
दि यदुभिर्यियस्यत्वेन संप्रतिपत्ता इति यज्ज्ञानमपि लक्षणाभिधानम् पुरुषस्य घृतेऽतिरायेनानक्ति-
द्वैततः एतादृश्यप्रोपयुज्यते इन्द्रियविषयभूतोऽर्थः अर्थज्ञप्तेनाभिप्रेतः नार्थमात्रम् । तेन तद्विषयः
प्रत्यासत्तेरिन्द्रियस्य प्राप्तिः तस्य च व्ययद्वितायानुपलब्ध्या सद्भावः सूक्ष्मता प्रतिपादितः तत्सद्भावे
च सिद्धे परिदोष्यात् तत्संयोगादिकल्पना । परिदोष्येन्द्रियेण तद्वत् द्रव्यस्य संयोग एव युतसिद्धः १५
स्यात् १ । गुणादीनां द्रव्यसमवेतानां संयुक्तैः समयाय एव अद्रव्यत्वे तति अत्र संमयायात् २ ।
तत्संवेद्येणु संयुक्तसमवेतसमयाय एव अन्यस्यासंभवात् प्राप्तेऽत्र प्रसाधितत्वात् ३ । ज्ञप्ते समयाय
एवाकाशस्य भोत्रत्वेन व्ययस्यापितत्वात् शब्दस्य च गुणभावात् गुणत्वेन वाकाशसिद्धत्वाद्वाकाश-
समयायित्वं निश्चितमिति समयाय एवेत्युक्तम् ४ । शब्दत्वे समवेतसमयाय एव परिदोषात् ५ ।
समयावाभावाद्येव विशेषणविशेषभावस्य एव परिदोषात् ६ । लक्षणम् ॥ त्रैविध्यात् कथमेतत्तद्विषयः २०
व्ययवेद्येन सत्त्वव्यव्यवच्छेदायंमिन्द्रियार्थत्वमिति । कारणमित्यभिधीयते कारणत्वेऽव्यसंमविशेषा-
दाज्ञापरिजिहीर्षयाऽन्याननुयायि कारणपत्त्यनं न त्वन्याननुयायिकाकारणनिवृत्तिः एवंभूतस्य इन्द्रियार्थ-
सम्प्रिकर्षस्य कारणव्याभिधानम् नान्यतः कारणेन्द्रियसमवेतस्य तस्याऽव्यापकत्वात् अव्यापकत्वं तु
तत्त्वादिज्ञानोपस्थापसंभवात् । अथ ‘निकर्ष’प्रदणमेवार्त्तु ‘सं’ग्रहणं व्यर्थम्, न, संज्ञापादिसान-

१ छद्मपानि-वा. मा. १. २ "अथ सोऽष्टाक्षरमपारिता अर्वा लघुतया प्रविष्टतयाः तेषां च लघुपं लघुपं
हृदि । तद्विनि अन्तरासकितानीन्द्रियाणि वरुणपानि । तेषां निन्द्रियाणां यर्वा इन्द्रियैर्व्यगललघुपं लघुपम्" - व्याख्या.
ता. टी. ५. २२४ वं १०-२० । लघुपं यं येन्द्रिया-२. तः । ३ लघुपं यं एमेन्द्रिया-वा. मा. ।

४ "पृथिव्यादिमहोत्तरे पृथिव्यन्तर्गतानि वाऽऽकलयन्तः प्राणिनः आरक्षितव्ये, शुणभहोत्तरे च सर्वे प्राणिनो गुण इति सङ्गरा-
परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वात्परत्वं-नेह-वेग-कर्मसामान्यविशेषा-अनाभिगन्ध-शमयनशब्दमैतात् शुण इति"
—आयशा० पू० ७१ पं० २१-२४; न्यायशा० ता० टी० पू० ३३५ पं० १७—।

[illegible]

१ "बहुमोक्षमेवेति"—बु० ल० टि० । ७-भूतोऽर्थदा-भा० भा० मित्र । ८-वर्षे प्र-भा० वा० ।
९ "दृष्टम्"—बु० ल० टि० । व्याख्या-५० ११ वं १-४ व्याख्या-ता-टी०-५० १०१ वं ४-१ व्याख्या-५० ४१
वं २३ । प्रमाण-वं-५० ११५ वं १-१ १० "हृदिवादिता"—बु० ल० टि० । ११ "हृदये हृदिप्रसृतो गुणानाम्"—
बु० ल० टि० । ११ "वत्तविशु"—बु० ल० टि० । ११ "वत्तवतीत्यत्र विप्रोक्तविशेषेण हृदये"—बु०
ल० टि० । १४ च सिद्धिध्याम् वा० वा० । अक्षयवमित्रयो मात्रि—कारणमन्त्रेण कार्यमन्त्रेण सत्त्वमन्त्रेण
व सत्त्वमन्त्रेण मैत्रिणं व्याख्ययत्तत्त्वमन्त्रमिदं प्रसिद्धम् । तदुक्तं—कारणमन्त्रेण अक्षयवमित्रेण वत्तमन्त्रेण
कारणमन्त्रेण कार्यमन्त्रेण सत्त्वमन्त्रेण वत्तमन्त्रेण सत्त्वमन्त्रेण अक्षयवमित्रेण अक्षयवमित्रेण सत्त्वमन्त्रेण
कारणमन्त्रेण । १५-दृष्टान्त-भा० भा० । १-दृष्टं ध्य-बु० १-दृष्टं ध्य-भा० वा० । १६ मन्यन्त्या-भा० वा०
मित्र । १७-अन्यथा-भा० वा० ।

न च नुन्यकारणजन्यत्वात् ज्ञान-सुखादीनामेकत्वमिति तद्विधृत्यर्थं ज्ञानप्रदहनं ॥ कार्यम्
 नुन्यकारणजन्यत्वमिति सिद्धत्वात् । वक्ष्यति च चतुर्थेऽध्याये—“पर्ययोनयस्य पाकजां” [४-१-१
 पाक्या० भा०] । न च तेषामेकत्वमिति व्यभिचारः । प्रत्यक्षविरोधश्च सुप्रसिद्ध एव । तथाहि—
 आन्तादादिसम्भवाः सुखादयोऽनुभूयन्ते प्रातस्तथा च ज्ञानं स्वर्णवगमसम्भवं प्रादक्तयाऽनुभूयत
 इति ज्ञान-सुखाद्योर्भेदेऽप्यश्लिष्ट एव । विशिष्टादृष्टकारणजन्यत्वात् सुखादेः सुखादिज्ञात्सुखाद्य-
 त्वात् न भिद्वेदनुन्यत्वमिति ज्ञान-सुखाद्योः अतो बोधजनकस्य ज्ञापनार्थं युक्तं ज्ञानप्रदहनम् ।

दध्यपदेशप्रदणमप्यतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम् व्यपदेशः शब्दः तेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण घोटादित-
 मप्यक्षम्-शब्देऽनन्तभाषात्-स्यात् तत्प्रवृत्त्यर्थमप्यपदेशप्रवोपादानम् । नन्विन्द्रियविषये शब्दस्य

[illegible]

निमित्तकारणान्यत्रमपि कार्यस्य भेदकम् । विलक्षणा हि स्वस्यैव यदाहौ पादजा गुणः ॥

अदि य ज्ञाननिष्ठमिति न सर्वे ज्ञानपूर्वकम् । एतदु त्पदि सर्वे तु विषयज्ञानपूर्वकम् ॥

विषयानुभवोत्साया यत्रापि न गुणादयः । तत्रापि तेषामुत्पत्तौ कारणं भिन्नवस्तुभिः ॥

इतिपु पुद्गलोऽपि मुख्य कारणतां प्रतिपद्यते । तत्सर्वद्वयं गुणद्वयं कर्तृत्वेन । कर्मणि कर्तृत्वेनेति चेत्
उपरिदिशितारुचिभ्यामज्ञात्वा । न हि गर्भादीं यदमुर्गुणान्तरे वा हान्युपजायमानं ज्ञानान्तर्द्वयं भवतीति वक्तव्यम् । तेन
गुणादीनां वैलक्षण्योपपादनार्थं गुणद्वयवच्छेदस्य सिद्धत्वात् । न्यायमञ्ज- भा- २ पृ- ४४ र्ध- ११-।

१. "एकप्रयत्नीनामः पृथिव्यां श्रवणादयोऽभिमुखयोगेनैवैन एकमेवयथ वाङ्मना इति"---शृ० ११६ पं० १६ ।

“समिवापदेदुः ॥ एहप्रत्नीराव कदाचः एहमिहयोगविरोधिनः न पैकमेकमिति अनेहनिष्ठम् । एहो-
नित्वाकेन रागादयः कदाचिदित्यनेन प्रपञ्चम् । एहयोगो कदाचो न पैकमेकमिति” ॥ अदृष्टा ॥ पृ० ४५० पं० ११ ।

“एकयोगिनो हि जगद्दो न येनमेकतं, यदि पुनस्तत्र रूपतीनां परस्परमेतद्विद्वे बन्धिरु कृतमेव व्यप्यीयते स
समादिभ्यो तामान इति भावः” । व्याख्या० छा० टी० पू० ५, ८, १० ।

२ "ज्ञानस्य ज्ञानमायुषापत्यम्"—५-सं. दि. १-१ "पर"—५-दि. १ ५ अमरदेवदत्ताचार्यः
माध्य-वर्तिह-सत्यार्थदीप्तस्य ज्ञायोगमयिधनस्य विविधनस्य च इत्य-द्वये—१-१-४ बाल-भा. ५-२०

पं. १। म्यामवा- पुं ३६ पं- १४। म्यामवा- ता- ही- पु- ३२० पं- ६। अयतनु तां एवमेति कर्त्तुं, धर्मस्य साक्षिप्राप्त्यावधारणम्-म्याममत्र- जा- ३ पु- ७० पं- १३-पु- ८० पं- ६।

६७ अ० ३० ३०

शायम्' इत्येवम् आत्मसिद्धिपदार्थसिद्धिकर्तृत्वमात्रम् प्रत्यक्षं यत्नं तत्त्वमतेन प्रत्यक्षप्रमाणता, तुल्य-
दुर्लभाद्यवधारणमिति सिद्धिपदार्थसिद्धिकर्तृत्वसिद्धिकर्तृत्वमात्रम् 'तथा चायम्' इति शास्त्रान्वयान्वयनकार्येणा-
भ्यस्यमानता साक्षाद्व्यवहारः च 'तुल्यमाधनोऽयम्' इत्यानुमानिककृतजनकार्येणानुमानप्रमाणता ।
न च तुल्यमाधनपदानसिद्धिपदार्थसिद्धिकर्तृत्वं ज्ञानेवमिद्विदितव्याम् इति हि गृहकारिकारणान्तर-
सिद्धिपदम् तत्त्वमसिद्धिदितमिति नाप्यस्यप्रमाणकत्वं तुल्यमाधनपदानसिद्धिदितमिति केचित् । अग्रे तु
कारोऽप्येते विदितव्याद्यवधारणसिद्धिने विदितेण मनः प्रयत्ने इति अनेनैवज्ञानेन्द्रियपदार्थसिद्धिकर्तृत्वमात्र-
प्रमाणकत्वेन ज्ञानसिद्धिः स्यादिति चेत् । तन्वेद्यप्रमाणकत्वं तद्व्यवहारम् आत्मतुल्यविषयज्ञानमग-
म्यज्ञानपदार्थमात्रम् तथा मनसोऽसिद्धिकृतव्याप्तं अनिद्विषयत्वं तु मनस इन्द्रियप्रभे भवतिष्ठिततया
अवधारणता च तद्विषयज्ञानमात्रमुपयुक्तमात्रेण, अग्रेत्यम्, अग्रे इन्द्रियधर्मोपहितत्वेनेन्द्रियपदार्थम् अधि-
शासनधिसत्विज्यप्रकारकत्वमिन्द्रियधर्मः एव मनसि विद्यत एव तेनेन्द्रियधर्मोपहितम् तत्वेनेव
अवधारणम् इन्द्रियप्रवर्धनेनारोपः । ततः अवधारणं एवेन्द्रियधर्मं मनसः शिष्यं तस्मिन्नेव
भाष्यमिदं प्रवर्धयः । इन्द्रियप्रवर्धे च मनसोऽप्यतः तत्त्वमन्वयानाद्येन्द्रियपदार्थं ज्ञानपरपदार्थम्
वृद्धादेन हि ज्ञानपदार्थस्य वृद्धादिवृद्धादिवृद्धादेन तेन वृद्धादिवृद्धादिवृद्धादेन तत्त्वम् । तथा च
जिज्ञासुनेतेति ध्यानं ध्यानं तत्त्वोपपत्त्यौ कारणम् 'मानम्' इत्यभिधीयमाने तद्विषयं प्रवृद्धा तद्वि-

भाष्यः स्वतःशक्त्यामर्ष्यात् । अनन्तरं तदनुत्तरं लक्षणावपदेशो धैर्यमोक्षं तथा तस्याभूतस्याभावात्
 भूतस्याभावेनेन्द्रियाणि व्यपदिष्टयन्ते “भूतेन्द्रः” [व्यापद १-१-१२] इति वचनात् न तु मनस २०
 एतानुलक्षणमिति अत्र पक्ष सर्वविषयत्वं मनसा न पिन्द्रियाणि बाह्यानि सर्वविषयाणि तन्मयबुद्ध्या या
 मनसोऽनभिधानम् परमममयतिविदमनुमतमिति हि तन्मयुक्तिः । न चैवं प्राणादीनामप्यनभिधाने
 अतश्चने प्राणादेरेवमनभिधाने स्वयन्तस्यामायायां परमतमिति व्यपदेशोक्तमभावात् । अस्ति च
 “युगपत्प्राणानुपनिर्भन्तो ऽन्द्रिहम्” [व्यापद १-१-१६] इति वचनात् मनसोऽभिधानमिन्द्रियत्वेन
 इन्द्रियाणामनं स्पनभिधानं धैर्यमोक्षादियुक्तम् । तत्राप्यातिशयो इति स्थितम् । २५

प्रमाणम् । यदि अत्रावापः प्रमाणस्य हि कस्य नियन्त्रणित्वान्नार । उक्तं कर्त्तुं हान्तिपुत्र इति । शास्त्रे शास्त्रात्
हन्ते शास्त्रे विद्या बुद्धिर्भवति हैव वा अत्रादेशो वा अत्रेत्तलीवो वेति । केचित् तु सतिष्ठन्नेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति न तत्राद्यं
प्रमाणमात्रम्—एतिह्यै एव प्रमाणमिति न प्रमाणमिति । उभयं तु कुलं परितोऽरुन्धत्—उभयं परितोऽरुन्धत्—सतिष्ठन्नेव शास्त्रं
व । एतन्तद्विदुः शब्द इति”—अत्रावापः सू. ११ बं. १-१ अत्रावापः सा. टी. ५०. १०२ बं. ८-५०. १०५ बं. ११ ।

“तस्मात् शूद्रकं वदन् शर्वं प्रमाणं तदा इन्द्रादिबुधयः कलमिति । तदर्थं कलमिदेष्यमाहो ‘यतः शम्भाम्भारोणं
 वाचंश्च शम्भुं वदन् इन्द्रादिबुधयोः तत्प्रमाणमिदेष्यमिति । इन्द्रादयः कलं भवति तत् प्रत्ययमिति”---व्याख्यानम्-
 भा० २.४०.५२ वं ५-॥

१-स्यह या-वा० वा० भिना । २-सर्वेश्वर मा० मा० । ३-नायिरोधः त० वा० वा० वा० हा० पि० ।
४-धर्म्य ध पि०-६० । ५-मार्गे या-६० । १ "मनसः"-५० त० हि० । ७ "प्राण-रसन-बुद्धि-
क्षय-भोक्षणीतिवशात् मूढेभ्यः" इति मृगम् । व्य-वसा० पू० ६१-१ व्यापरा० ता० टी० पू० १११-१ व्यायमप्र०
भा० ८ पू० १०५-१ ८ प्र० पू० ५० ११ । ९ "आमादिषु सुषादिषु च प्रवृत्तलक्षण कल्पस्य अतिविशेषावगमिकरूपे
हे तदिति इतिवशात् न तयो मयज इतिवशः । सुषुप्तदेशो धर्ममेव १ मांतिशरीरीतिवशात् नियतविशेषात् न गणनात् वैशमि-
न्विधमाव इति, मन्त्रधर्मादिर्न सर्वमिदम् च नास्य सगुणस्येतिवशात् इति । सर्वं चतिविशेषावगमिके ताक्षिणिमगतिषु चाल्प-
मुपारम्भानुगतलक्षण कल्पस्य (भा० १ भा० १ पू० १६) इति । मनस्यतिविशेषाभावात् तत्र वाच्ये लक्षणान्तरमिति ।
तत्प्रत्ययमाकाशेति १ प्रत्ययमिति । परममयप्रतिष्ठितमयमिति हे तत्प्रवृत्तिः "-वत्स्या० भा० पू० २१० १४-१

“इन्द्रियादीनि कृत्वा तन्मित्रं च दत्तं प्रयत्नमाश्रित्य सुभाषणं च नास्ति मनसोऽनेन्द्रियत्वद्वयार्थकमेतत् प्रत्यक्षं भू-
 तमिति । इयं पुनरिन्द्रिय कला न भवति । इन्द्रियसंवेदनादिति । परिपठितानि प्राणादीनीन्द्रियाणि । य एतेषु मना-

पठितम् । तस्मान्नमो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाक्षासि मवत इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्ष-
मुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाद्यैवे नानुमानिकाः सिद्धान्तात् । न हि सिद्धमन्तरेणानुमेयायै गम्यते । नाप्यन्तरं प्रत्यक्षं
प्रतिपादकमस्ति सुखारीनाम् । न च सेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्मात् कर्तव्यं सुखारीनां प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेण
ख्यानमिति । कथंवाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति । इन्द्रियार्थविधिकर्षणप्रत्यक्षत्वात् । नैव दोषः । मवत इन्द्रियत्वे-
न्द्रियार्थसम्बन्धित्वं सुखादिज्ञानमिति । यत्तु सूत्रेऽभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं ? सर्वविषयतावैधर्म्ये । तत्रै-
विषयं मनोऽसर्वविषयानीतराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् । सुखादृक्संयोगाधिकरणत्वात्
समस्तोन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत् । औक्तिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्य-
मेतो भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्माच्च भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । धोत्रे वास्तव्यः यदि भौतिक-
भौतिकत्वलक्षणाद् वैधर्म्यादपराधाः सूत्रे मनसः, धोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि धोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति ।
साधे प्रत्ययविधानमिति चेत् । न । प्रत्ययवैधर्म्यात् । स्यादेवा मुक्तिः साधक एव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तत्र च ।
प्रत्ययवैधर्म्यात् । न हि भौतिकमित्यनेन कथितव्यतायां सम्भवे । तस्माद् व्यर्थमेतत् साधे प्रत्ययविधानमिति । ह्युपनिष-
धुपगमिधानं नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तेरिति । युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्नसो सिद्धमित्युच्यते । तेन च प्रसङ्गः ।
नैतन्मनसः कारणत्वमिति सगुणानामिन्द्रियमात्रो वैधर्म्यमित्येतदप्युक्तम् । धोत्रानभिधानप्रपञ्चादेव । तस्मात् साधक-
त्वावैधर्म्यत्वमेव वैधर्म्यमित्येतदेव उच्यते । तन्प्रान्तरसमाचाराच्च । तन्प्रान्तरे मन इन्द्रियमिति पञ्चमे । तत्रैव न प्रत्यक्ष-
मवत । अत्रविषयावुपात्तं तदस्ति न । सेषाभिधानवैधर्म्यात् । सेषाभ्यपिन्द्रियाणि तैः परिपठितानि तस्मात् तान्यपि
वैधर्म्यानि यद्यप्रतिषेधावुपादानं स्यादिति । न । तन्प्रयुक्त्यनवबोधात् । न भवता तन्प्रयुक्तिः परित्यागते । परमात्मप्रतिषेधक-
त्वमिति हि तन्प्रयुक्तिः । न च यत्न समतपरिमितो नास्ति तस्य समतं परमतं वा भिद्यते । भदता च परमावुत्पत्तेरस्यै-
व समतं निवारणं इति । तन्निवारणात् समतं परमतमित्येतदेव न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुपनिषद्विशिष्ट-
सम्बन्धित्वं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम्—अथ यथा० पू० १६ पृ० १-१

“अथवाहतेन कण्ठाशोभनं भाग्यमाप्तादिभिर्वापि, तत्रावधे । इन्द्रियाधि । विसर्गः । कर्षं पुनरिति । पक्षे
 छि । इति चेत् । न भूतिरित्येव कण्ठः, तद्वि कायेन्द्रियजनकमात्रं न मन इत्यत्र आह । इत्युक्तेति । न न वृत्तौ
 अत्रावधेति, तस्मात् कण्ठोपायं विषं प्रयत्नमिति आह । अथाशयेति । ननु नेते-अनेयाः, लघुतेन्द्रियद्वारा, ता
 निव्यत्र अनेकायैव अनेकादेशान् आह । न न तेषामिति । ननु लघुतेन्द्रियाणां न प्रमादमर्थान् एवामित्यत्र आह । न न कण्ठ
 इति चेत् । संदेहमेव हि तेषां कण्ठतेन्द्रियाणां न चैते संदेहमियुक्तमपत्तादिति भावः । आतोऽनुसंधेयः । तस्मादिति ।
 आधे कण्ठोपु मुक्तौचित्यं निवर्तितानिवाये सर्वत्रमयमनुबुद्ध्यावधौ निशा अनिशाथ प्रसक्त्यादय इति ।
 एतेरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

‘यः शुद्धचित्तो भवति स भवति साक्षात्प्राप्तये ।’

५ व ६२ अक्षरम् । इत्यनेनैव विधानादेव निषेधादिति भावः ।

[illegible]

त्वमपि मरीचिः प्रयत्नेन चेत् न स्मृतिः । ननु कथमुदकज्ञानस्यालम्बनं मरीचयोऽप्रतिभासमानाः ? उक्तमेतत् तेषु सत्सु ५ भाषादस्य । ननु पथेतद् अनुदके उदकप्रतिभासं भवत्यन्यत्र किमिति न भवेत् ? न भवत्यन्यस्योदकेन सारूप्याभावात् तस्मादुदकमरुपा मरीचय एव देहाकालादिसव्यपेक्षा उदकज्ञानं जनयन्ति । तथा हि सामान्योपक्रमं विरोपपर्ययसानम् 'इदमुदकम्' इत्येकं ज्ञानं तस्य सामान्यपानर्थः स्मृत्युपस्थापितविरोपापेक्षो जनकः तिरस्करनस्याकारस्यापृहीताकारान्तरस्य सामान्यविशिष्टस्य वस्तुनो विपर्ययजनकत्वे तथापिष्येन्द्रियेण सम्पन्धोपपत्तेः कथंनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजो विपर्ययः ? नन्वस्य शब्दसहायेन्द्रियार्थ- १० सन्निकर्षजन्यत्वेन नाप्यभिचारिपद्व्यवच्छेदात्तत्त्वं अव्यपदेश्यपदेनैव निरस्तत्वात्, न, प्रथमाशंसनिपात-जस्य शब्दस्वरूपनिमित्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवस्याशब्दजन्यस्याव्यभिचारिपदापोहान्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमनीयं धेतुं अन्योदकशब्दस्मृतेरयोगात् "यत्सन्निधाने यो दृष्टस्तद्वृष्टस्तद्वृत्तिः स्मृतिः" [] इति न्यायात् । न च तरङ्गायमाणवस्तुसन्निधाने उदकशब्दस्य दृष्टिः किन्दूदक-सन्निधान एव अतो मृद-जङ्गलादी देवो कचिद्वस्त्वस्य निद्रापक्षमये तरङ्गायमाणवस्तुनः सामान्य- १५ विशिष्टस्य दर्शनम् तद्वन्तरं तत्सद्व्यवहितोदकत्वानुस्मरणम् तस्यात् सामान्यदेताभ्यारोपितोदक-प्रवृत्तम् तत् उदकशब्दानुस्मृतिः ततोऽप्यनुस्मृतोदकसहायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षान् 'उदकम्' इति ज्ञानम् अतो यत् पूर्वमुदकशब्दस्मृतेर्निमित्तं तत् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्येनाव्यभिचारिपदापोहमिति केचित् संमतिप्रपाः ।

अपरे तु स्वर्णमाणशब्दसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यव्यभिचारिपदापोहमेव मरीचिषु 'उदकम्' २० इति शब्दोत्पत्त्यज्ञानं मन्यन्ते अव्यपदेश्यपद्व्यवच्छेदं तु यत्र प्रथमतः एवेन्द्रियसन्निष्ठेऽर्थे संवेदानभिज्ञस्य भूयमाणाशब्दात् 'पनसोऽयम्' इति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शब्दस्यैव तद्व्यवहारी माधा-न्यात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तु विद्यमानस्यापि तद्व्यवहाराप्रमाधान्यात् तदेवाव्यपदेश्यपद्व्यवच्छेदं न पुनरपगतसमपस्वर्णमाणशब्दसन्निधौन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवम् तत्र तत्सन्निकर्षस्यैव माधान्यात् याचकस्य च तद्विपर्ययात् । ननु सामग्र्यां कस्य व्यभिचारः कर्तुः, करणस्य, कर्मणो वा ? तत्र २५ स्वार्कारसंस्वर्णणेनाकारान्तरेण ज्ञानजननात् कर्मणो व्यभिचारः कर्तृ-करणयोस्तु तथापिष्यकर्मसद-कारित्यादृशमिति मन्यन्ते । अथार्थं व्यभिचारः न अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यादेव तन्निवृत्तिनिमित्तः । नहि तस्माद् यद् भवतिस्तदित्युत्पद्यते तद् व्यभिचारिज्ञानं व्यभिचारिपदसंज्ञादम् । नन्वेवमपि ज्ञानपदमनर्थकम् अव्यभिचारिपदारैव ज्ञानतिरो व्यभिचारिपदं ३० हि ज्ञानस्यैव तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारिपदमपि तस्यैवेति ज्ञानपदमनर्थकम्, न, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-त्पन्नस्याज्ञानरूपस्यापि सुखास्याव्यभिचारात् तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमनर्थकम् । किं पुनः सुखं व्यभिचारि ?

१ "तद्वाच्यमाभिलाषः" - वृ० ल० टि० । २ "परः" - वृ० ल० टि० । ३ "परः" - वृ० ल० टि० । ४ "तद्वा" - वृ० ल० टि० । ५ "वस्तु" - वृ० ल० टि० । ६ "अज्ञतो भिन्ने देते" इत्यदि - दैनं अनेकं १, ६४४ । ७-यथाशब्दा-वृ० । ८-कारं स्व-भा-व-वि० । ९ "व्यभिचारः" - वृ० टि० । १० "एव हि" - मरीचिकायां अतश्चन्द्रियार्थसन्निकर्षो नास्ति तद्वि ज्ञानं परिचितमिति न च ज्ञानं तत्र भिद्यते देव सार्वव्यवहारीः सन् देव एव तद्विज्ञानस्य व्यभिचारिपदं न कथंमिति - वृ० ल० टि० । ११ "परः" - वृ० ल० टि० ।

"व्यभिचाराव्यभिचारी हि जनस्य धर्मो न मुक्तयेः अतस्तदुपादानं तदर्थमेति ज्ञानं सम्भवति एव हि जनस्यैव । नैतदेवम् । सुखस्यापि तद्व्यभिचारस्य दृष्टकः । किं पुनः सुखं व्यभिचारवद् दृष्टम् । दरेण परस्परनिवृत्तिरिति विद्वद्वा- ३५ नसंभवं सुखं तद् व्यभिचारि । ननु सुखस्य कीदृशो व्यभिचारः ? इवमपि कीदृशो व्यभिचारः । अन्तिलक्षणस्य सुख-स्यापि अन्तिलक्षणाभाव एव । किं परस्परनिवृत्तिरसंभवं सुखं सुखं न भवति । किं दृष्टिकृतो रजस्जन्य ज्ञानं न भवति ? ज्ञानं तु तद् भवति किन्तु मिथ्या । इदमपि सुखं भवति किन्तु मिथ्या । ननु न सुखं मिथ्या तदपि हि जनस्यैव न भवति ।

यत् पर्योपिति । ननु कस्तस्य व्यभिचारः ? ज्ञानस्य क इति वाच्यम् ? अतस्सिस्तदिति भावः सुखेऽपि समानः । किं पराङ्गनोत्पन्नं सुखं न भवति ? मरीचिपूदकज्ञानं किं न ज्ञानम् ? अयानसिस्तदिति भावाद् ज्ञानत्वेऽपि तद् व्यभिचारि असुखसाधने पराङ्गनादी सुखस्य भावात् समानं व्यभिचारित्वमिति सुखनिवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थवत् । एतच्च केचिद् दूषयन्ति—नहि तापादिस्वभावं पराङ्गनायां सुखमुत्पद्यते अपि त्याह्लादस्वरूपम् यथा खललनायाम् सुखसाधनत्वादेव चासक्तिहेतुत्वाद्धर्मोत्पादकत्वेन तस्या भाविनि काले दुःखसाधनत्वम् । न च यस्यैकदा दुःखजनकत्वं तस्य सर्वदा तद्रूपत्वमेव अन्यथा पावकस्य निदाघसमये दुःखजनकत्वाच्छिष्टेऽपि तज्जनकत्वमेव स्यात् । परदेशाद्यपेक्षयापि न नियतरूपता भावानाम् । उक्तं च माप्यकृता—“सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयः” [पात्स्या० भा० पू० १ पं० १२] इति । ततो व्यभिचारामावाद्यं सुखनिवृत्त्या ज्ञानपदोपादानमर्थजत्वादिभिर्विशेष्यते अन्यथा धर्म्यभावे काऽव्यभिचारादीन् धर्मोत्तपदानि प्रतिपादयेयुः । न च विशेषणसामर्थ्याद्धर्मिणः प्रतिलम्भ इति वक्तव्यम् तयाम्बुपगमे “प्रत्यक्षं प्रत्यक्षम्” इत्येव वदार्थं विशेषस्य सामर्थ्यलभ्यत्वात् । यथोक्तविशेषणविशिष्टं संशयमानं भवति ‘व्यभिचारिप्रतियोगि मय्यभिचारि’ इति कृत्या न चैतत् प्रत्यक्षव्यवच्छेदकम् न चास्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं नास्ति तद्भावितायां तज्जन्यत्वस्य तत्र सिद्धेः अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानम् । व्यवसीयते अनेनेति व्यरसायो विशेष उच्यते विशेषजनितं व्यवसायात्मकम् संशयमानं तु सामान्यजनितत्वाद्यैवम् मया निश्चयात्मकं व्यवसायात्मकम् संशयज्ञानं त्वनिश्चयात्मकम् अत एव प्रिययाद् भिन्नम् व्यरसति व्यवसायः अन्यपदार्थव्यवच्छेदेनैकपदार्थालम्बनत्वमस्य तद्विपरीतस्तु संशयः ।

[निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वमामनतां सौगतानां नैयायिकसम्मतं विकल्पप्रामाण्ये प्रतिषेधः]

ननु धा विकल्परूपत्वात् व्यवसायात्मकस्येन्द्रियार्थजन्यम् कथमस्य प्रत्यक्षफलता ? न च व्यवसायात्मकस्याप्यव्यक्षता जैनमतानुसारेण व्यवस्थापनीया तेनानै(नै)कान्तात्मकस्य वस्तुनोऽस्ति कृतत्वात् भयतरुचैकान्तवादिनस्तदुक्तितः तद्व्यवस्थापनासंभवात् । कुतः पुनर्विकल्परूपत्वार्थजन्यम् शब्दार्थप्रतिभाससमाधत्वात् । नैहि विकल्पोऽर्थसामर्थ्यापेक्षः समुपजायते निर्विकल्पकं त्वर्थमपि धानापेक्षं तत्सामर्थ्यसमुद्भूतत्वात् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तदुक्तम्—“यो ज्ञानप्रतिभासमन्यव्यतिरेकानुपाप्यति” [] इत्यादि । अथ शब्दार्थप्रतिभासित्वेऽपि किमिति विकल्पात् नार्थजन्यम् ? रूपादेत्वंस्य खलक्षणत्वेन व्यावृत्तरूपत्वात् शब्दार्थस्यानुपपत्तेः विकल्पप्रतिभासात् फारस्य तु तद्व्यतिरिक्तव्यार्थत्वानुपपत्तेः सद्वन्तद्रूपस्य नित्यत्वात्सत्वाभ्यां तस्य ज्ञानजनकत्वनिर्वाणं अनुगतस्य चाशब्दार्थत्वात् खलक्षणस्य च सर्वतो व्यावृत्ततयाऽनुगतत्वात्संभवादनर्थजा विकल्पाः ।

वदेरं वृत्तिवादा राज्ञस्तदमपि न शिष्या तदपि विषयानुभवत्वभावेन । ननु विषयानुभवत्वभावेन तद् ज्ञानं शिष्यं व्यभिचारि । सुखमपि तर्हि इदमनन्दस्वभावमपि निर्वय व्यभिचारयेर । किमपुत्रयापेन तद् ज्ञानम् । ज्ञानमपि किमज्ञानस्यैव जनिम् । ननु ज्ञानं ज्ञानमाधनेन जनिमव्ययेन प्रत्यक्षवाधितेन राज्ञरित्वा । सुखमपि सुखमाधनेन ज्ञानस्यैव जनिम् । परादि—नपि सुखस्यैव जनिम् । किं परादितादि न यसम् । तथापि ज्ञानजनकं यसम् अगमे प्रत्यक्षव्यतिरेकम् । परादि—नपि सुखस्यैव जनिम् । किं परादितादि न यसम् । तथापि ज्ञानजनकं यसम् अगमे प्रत्यक्षव्यतिरेकम् । शिष्यो मित्रेति राज्ञये । राज्ञेयमपि सुखस्य हेतुर्नियोज्येति व्याप्यते । किं य विषयः सुखहेतुर्न भवति । नरा तेन गिराः कृतस्य ज्ञानस्य हेतुत्वात् शिष्येति कृतस्य कृतविषयस्य सुखस्य हेतुमिति तथापि सुखमपि व्यभिचारि भावेति अतस्सिस्तदिति—अनमत्र० भा० २ पू० ७६ पं० १८—

१-व्यावृत्ति-भा० वा० ४० । २-जपदोषप्रसो हि २० । ३-जपदोषप्रसो हि ४० वा० ४० । ४-“हेतुः”—१० हि० । ५-“हेतुः”—१० हि० । ६-“हेतुः”—१० हि० । ७-“हेतुः”—१० हि० । ८-“हेतुः”—१० हि० । ९-“हेतुः”—१० हि० । १०-“हेतुः”—१० हि० । ११-“हेतुः”—१० हि० । १२-“हेतुः”—१० हि० । १३-“हेतुः”—१० हि० । १४-“हेतुः”—१० हि० । १५-“हेतुः”—१० हि० । १६-“हेतुः”—१० हि० । १७-“हेतुः”—१० हि० । १८-“हेतुः”—१० हि० । १९-“हेतुः”—१० हि० । २०-“हेतुः”—१० हि० । २१-“हेतुः”—१० हि० । २२-“हेतुः”—१० हि० । २३-“हेतुः”—१० हि० । २४-“हेतुः”—१० हि० । २५-“हेतुः”—१० हि० । २६-“हेतुः”—१० हि० । २७-“हेतुः”—१० हि० । २८-“हेतुः”—१० हि० । २९-“हेतुः”—१० हि० । ३०-“हेतुः”—१० हि० । ३१-“हेतुः”—१० हि० । ३२-“हेतुः”—१० हि० । ३३-“हेतुः”—१० हि० । ३४-“हेतुः”—१० हि० । ३५-“हेतुः”—१० हि० । ३६-“हेतुः”—१० हि० । ३७-“हेतुः”—१० हि० । ३८-“हेतुः”—१० हि० । ३९-“हेतुः”—१० हि० । ४०-“हेतुः”—१० हि० । ४१-“हेतुः”—१० हि० । ४२-“हेतुः”—१० हि० । ४३-“हेतुः”—१० हि० । ४४-“हेतुः”—१० हि० । ४५-“हेतुः”—१० हि० । ४६-“हेतुः”—१० हि० । ४७-“हेतुः”—१० हि० । ४८-“हेतुः”—१० हि० । ४९-“हेतुः”—१० हि० । ५०-“हेतुः”—१० हि० । ५१-“हेतुः”—१० हि० । ५२-“हेतुः”—१० हि० । ५३-“हेतुः”—१० हि० । ५४-“हेतुः”—१० हि० । ५५-“हेतुः”—१० हि० । ५६-“हेतुः”—१० हि० । ५७-“हेतुः”—१० हि० । ५८-“हेतुः”—१० हि० । ५९-“हेतुः”—१० हि० । ६०-“हेतुः”—१० हि० । ६१-“हेतुः”—१० हि० । ६२-“हेतुः”—१० हि० । ६३-“हेतुः”—१० हि० । ६४-“हेतुः”—१० हि० । ६५-“हेतुः”—१० हि० । ६६-“हेतुः”—१० हि० । ६७-“हेतुः”—१० हि० । ६८-“हेतुः”—१० हि० । ६९-“हेतुः”—१० हि० । ७०-“हेतुः”—१० हि० । ७१-“हेतुः”—१० हि० । ७२-“हेतुः”—१० हि० । ७३-“हेतुः”—१० हि० । ७४-“हेतुः”—१० हि० । ७५-“हेतुः”—१० हि० । ७६-“हेतुः”—१० हि० । ७७-“हेतुः”—१० हि० । ७८-“हेतुः”—१० हि० । ७९-“हेतुः”—१० हि० । ८०-“हेतुः”—१० हि० । ८१-“हेतुः”—१० हि० । ८२-“हेतुः”—१० हि० । ८३-“हेतुः”—१० हि० । ८४-“हेतुः”—१० हि० । ८५-“हेतुः”—१० हि० । ८६-“हेतुः”—१० हि० । ८७-“हेतुः”—१० हि० । ८८-“हेतुः”—१० हि० । ८९-“हेतुः”—१० हि० । ९०-“हेतुः”—१० हि० । ९१-“हेतुः”—१० हि० । ९२-“हेतुः”—१० हि० । ९३-“हेतुः”—१० हि० । ९४-“हेतुः”—१० हि० । ९५-“हेतुः”—१० हि० । ९६-“हेतुः”—१० हि० । ९७-“हेतुः”—१० हि० । ९८-“हेतुः”—१० हि० । ९९-“हेतुः”—१० हि० । १००-“हेतुः”—१० हि० ।

प्रमाणं न युक्ता । न च सांख्यदर्शनकल्पितस्य श्रोत्रादेः पदार्थस्य सिद्धिः सन्कापेवादसिद्धौ तत्पदार्थ-
व्यवस्थितेः तस्य च निषिद्धत्वात् । किञ्च, श्रोत्रादीनां वृत्तिलेभ्यो यद्यव्यतिरिक्ता तदा श्रोत्रादिकमेव
तच्च सुप्तमत्ताद्यवस्थास्यपि विद्यत इति तदाप्यध्यक्षप्रमाणप्रसक्तिरिति सुप्तादिव्यवहारोच्छेदः । अथ
व्यतिरिक्ता तेभ्यो वृत्तिस्तदा चकव्यम् किमसौ तेषां धर्ममाश्रम् आहोस्विदर्थान्तरम् ? यथायः पक्षः
५ स्तदा वृत्तैः सम्बन्धो घकव्यः यदि तादात्म्यं तदा श्रोत्रादिमात्रमेवासाविति पूर्वोक्तो दोषः । अथ
समवायस्तदाऽयुतसिद्धिप्रसक्तिरिति व्यापिश्रोत्रादिसद्भावे सति नियतदेशा वृत्तिरभिव्यज्यत इति
पुन्यते । अथ संयोगस्तदर्थान्तरप्रसक्तिरिति न तद्वर्गो वृत्तिर्भवेत् । अथार्थान्तरं वृत्तिस्तदा नासौ
वृत्तिः अर्थान्तरत्वात् पटादिवत् । अथार्थान्तरत्वेऽपि प्रतिनियतविशेषसद्भावात् तेषामसौ वृत्तिः
नान्यसौ विशेषो यदि श्रोत्रादिविषयप्राप्तिस्वरूपस्तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधानान्तरेण प्रतिपादितो
१० भवेत् । स च यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनकः प्रत्यक्षं प्रमाणमभिधीयते तदा
अस्त्यपक्ष एव समाधितो भवेत् । अथ तथाभूतोपलब्ध्यजनकः न तर्हि प्रमाणमसाधकतमत्वात् ।
अथार्थाकारपरिणतिः श्रोत्रादीनां वृत्तिस्तदात्रापि चकव्यम् किमसौ परिणतिः श्रोत्रादिसमाधा, उत
धर्मः, आहोस्विदर्थान्तरमिति ? पक्षत्रयेऽपि च पूर्ववदोपाभिधानं विधेयम् । न च श्रोत्रादीनां
विषयाकारपरिणतिः परपक्षे संभविनी परिणामस्य व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चासंभवादिति प्रति-
१५ पादितर्यात् । प्रतिनियताध्यवसायस्तु श्रोत्रादिसमुत्थोऽध्यक्षफलम् न पुनरध्यक्षं प्रमाणमसाधक-
तमत्वात् । विशिष्टोपलब्धिनिर्णेतकत्वेनाप्यक्षत्वेऽस्मन्मतमेव समाधितं भवेत् । तत्र सांख्यमताहुः
सारिपरिकल्पितमप्यध्यक्षलक्षणमुपपन्नम् ।

[नैयायिकैर्जमिनीयद्रोक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य निरासः]

जमिनीपरिकल्पितमपि प्रत्यक्षलक्षणम् "सत्सम्प्रयोगे पुरपत्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्"
२० [मीमांसाद० १-१-४] इति संशयादिषु समानत्वात् धार्तिकं

इतोऽप्यशार्थज्ञा न भवन्ति अशार्थसंनिपातवेलायां प्रथमत एव तेषामनुभूतेः यदि हि तदुद्भवास्तो
स्युः स्मृतिमन्तरेणानुभवत उत्पद्यन् । न चार्थोपयोगेऽपि तामन्तरेण उत्पद्यन्ते । तदुक्तम्—

“अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् ।

अशार्थोपयोगेऽपि ततोऽर्थो व्यपदिशते भवेत्” ॥ [

यो हि यजन्त्यः ॥ तदापात एव भवत्यविकल्पवत् न भवति च तदापातसमये विकल्पा इति नार्थं ५
जन्यत्वं तेषां स्मृतिव्यपदिशत्वात् । न चार्थस्य स्मृत्याऽव्यवधानं तस्यास्तत्सद्व्यवहारित्यादिति पाच्यम्
यतो यद्यर्थस्य ज्ञानजनकत्वं तदा तज्जनने किमित्यसौ स्मृत्यपेक्षः । न च तथा विना ज्ञानस्योपसि-
स्तार्थसंज्ञकः । न च तदपेक्षस्य तस्य तज्जनकत्वं तस्यास्तत्र व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारजनक-
त्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । तदुक्तम्—

“यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगादियोपेतः ।

त पश्चादपि तेन स्यादर्थोपायेऽपि नेत्रधीः” ॥ [

अपि च, जात्यादियोपेयविशिष्टार्थप्रादिविकल्पमानम् न च जात्यादीनां सङ्गायः तत्त्वेऽपि तद्वि-
शिष्टप्रदणं बहुप्रयत्नसाध्यमध्यक्षं न भवति । उक्तं च—

“विशेषणं विशेष्यं च सारगन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्या संकल्प्येतत् तथा प्रत्येति नान्यथा” ॥ [

“संकेतस्वरूपोपायं ह्यसङ्गलनात्मकम् ।

पूर्वोपपत्तयामसौदृश्यं तच्चाधुने कथम्” ॥ [

] इति ।

अतोऽर्थसंनिधानाभावेऽपि भाषाधार्म्यमया विकल्पाः । अथ मा भूयत् राज्यादिविकल्पा अर्थप्रभयाः
इदंताविकल्पास्त्यर्थमन्तरेणानुद्भवन्तः कथं नार्थप्रभयाः । तदुक्तम्—“नाम्ययेदंता” []
इति चेत्, न, इदंताविकल्पाभामपि यस्तुप्रतिभासितत्वासंभवात् न हि शब्दसंलग्नयोग्यार्थप्रतिभासितो २०
विकल्पा यस्तुनिश्चायका अन्यथा शब्दमत्ययस्याप्यश्रुतीति नुत्यता भवेत् । उक्तं च—

“शब्देनाध्यापृताशस्य बुद्धयप्रतिभासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देशस्य चेदकैम्” ॥ [

] इति ।

तत्प्राप्यार्थप्रभयायं व्यपसायत्येति प्रत्यक्षत्वमयुक्तम् ।

[नैयायिकैः सांगतायेपस्य प्रतिविधानम्]

२५

अथ नैयायिकाः प्रतिविद्मन्ति—किमिदं विकल्परथं परम्याभिप्रेतम् । किं शब्दसंलग्नयोग्यवस्तु-
प्रतिभासितम्, आदोलिङ्गविद्यमानार्थप्रादित्यम्, किं विशेषणविशिष्टार्थप्रभासितम्, उनाकापान्न-
वानुपकयस्वरूपभासकत्वम् । तत्र यथायः पक्षस्तदा पक्षव्यम् किमिदं शब्दसंलग्नयोग्यार्थप्रति-
भासितं विकल्परथं पारिभाषिकम् उत शास्त्रव्यम् । यदि पारिभाषिकम् तदा न युक्तम् परिभाषया

१ अष्टमः पृ० १११ पं० २ । तत्त्वोप० वि० पृ० ५१ पं० ११ । सिद्धिः टी० डि० पृ० ७६ पं० १६ ।

न्यायकः ता० टी० पृ० ११६ पं० ११ । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११ पं० ११ । अष्टमः पृ० १११ पं० १० ।

तत्त्वोप० डि० पृ० ५१ पं० १ । सिद्धिः टी० डि० पृ० १५ पं० ११ । न्यायकः ता० टी० पृ० ११७ पं० १ ।

न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११ पं० ११ ।

तत्त्वोप० टी० डि०—“अशार्थोपयोगेऽपि नेत्रधीः” इति पाञ्चमिह “अशब्दात्मनि रूपसात्कारप्रणः” इति अ-
र्थोपयोगे इत्येव ।

१ “उपपत्तिः”—पृ० ८० डि० १ । ४ सिद्धिः टी० डि० पृ० ११ पं० १ । न्यायकः ता० टी० पृ० ११०
पं० ५ । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११ पं० १ । पृ० ५१५ पं० १ डि० १ ।

५ “ह्येतदङ्गनात्मकम् । पूर्वोपपत्तयामसौदृश्यं तच्चान्न कथम्”—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११ पं० ७ । पृ०
५१५ पं० ५ ।

६ “तत्रैतत् स्मृत् । सिद्धिः विकल्पाः अत्रयनोरपि सिद्धिः इदंतावद्विषयं लौकिकमनः तत्र पूर्व मा भूय
प्रमर्शं करोमर्षनिरपेक्षमनुग्रहं प्रत्येऽभिप्रेतः । इदंतावद्विषयं लौकिकमनः तत्र पूर्व मा भूय
आ० २ पृ० ११ पं० ५ । ७ पृ० १६ पं० १७ डि० ११ ।

“संस्पृश्यं च संशब्दो दुष्प्रयोगनियारणः” । [३०० पा० सू० ४ प्रत्यहो ३०० ३८]
 इत्यादिना तद्वक्ष्यं ध्यात्वा तम् तेषामपि प्रयोगस्यातीन्द्रियत्वात् सम्भवत्येव न विशिष्टफलमन्तरेण
 ज्ञातुं शक्यम् फलविशेषणत्वेन च न किञ्चित् पदं भूयत इति न कार्यद्वारेणापि तत्सम्भवत्वाय गतिः ।
 बुद्धिजन्मनः प्रमाणत्वं तु न सम्भवत्येव बुद्धेर्मातृव्यापारद्वयभावाः पूर्णमेव प्रमाणत्वनिषेधात् । यैस्तु
 “नेदं प्रत्यक्षलक्षणविधानं किन्तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वविधानम्”^५
 [] इति व्याख्याते तैरपि याच्यम् कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं विधीयते ?

“तासंदेवयोगे पुरयस्तेऽश्वयो बुद्धिर्जन्म तत्र प्रलयश्च” इत्यादिना जयन्तकृतं जैमिनिप्रत्यशक्तशृणुमात्रलोचनमन्त्रज्ञा
 सर्वथा सर्वथा समानप्रायं भवते—न्यायमञ्ज० भा० १५-१०० पं० १७-५० १०८ पं० ३५।

तदेव च सरदार्योद्धर्तुः स्वादाहरणकर-प्रमाणमीमांसादिप्रति कृपेण समस्तमन्यम्-पृ० १८७ श्लो० १७।
पृ० १४१ पं० १९-पृ० १४२ पं० २५ भा० १-१-३० पृ० ३७ पं० १९-पृ० ३९ पं० ७।

१ श्रीरुचयिने "प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते"-इत्युक्तार्थम् ।

“सम्यग्मेव संशब्दो ह्युपयोगनिश्चयः । इष्टतत्त्वप्रसूक्तिसाधो गोचरानामनुशेषात्” — व्युत्पन्नः ७८. १ वृ. १०१ वं. ३ ।

“वार्धते रजतैश्चपात्”—श्यामादर. पृ० १४२ पं० ६ आ०, प्रमाणम्. पृ० १८ पं० ११।

२ पृ० २० पं० १ । प्रमेदह० पृ० ६ प्र० पं० १५—४० ७ द्वि० पं० १४ ।

३५-४८ वं १७-॥ "अवधैतेनैतत् सृष्टं दिवा कृता चार्धप्रयोगो ह्येकमादि तत् प्रयत्नमित्येवमर्गं प्रयत्नं न-
 ४९-॥ अविमिश्रितमादि च तत्तत् सृष्टं प्रयत्नमित्येवमर्गं प्रयत्नं न-॥ १०-॥ ११-॥ १२-॥ १३-॥ १४-॥ १५-॥ १६-॥ १७-॥ १८-॥ १९-॥ २०-॥ २१-॥ २२-॥ २३-॥ २४-॥ २५-॥ २६-॥ २७-॥ २८-॥ २९-॥ ३०-॥ ३१-॥ ३२-॥ ३३-॥ ३४-॥ ३५-॥ ३६-॥ ३७-॥ ३८-॥ ३९-॥ ४०-॥ ४१-॥ ४२-॥ ४३-॥ ४४-॥ ४५-॥ ४६-॥ ४७-॥ ४८-॥ ४९-॥ ५०-॥ ५१-॥ ५२-॥ ५३-॥ ५४-॥ ५५-॥ ५६-॥ ५७-॥ ५८-॥ ५९-॥ ६०-॥ ६१-॥ ६२-॥ ६३-॥ ६४-॥ ६५-॥ ६६-॥ ६७-॥ ६८-॥ ६९-॥ ७०-॥ ७१-॥ ७२-॥ ७३-॥ ७४-॥ ७५-॥ ७६-॥ ७७-॥ ७८-॥ ७९-॥ ८०-॥ ८१-॥ ८२-॥ ८३-॥ ८४-॥ ८५-॥ ८६-॥ ८७-॥ ८८-॥ ८९-॥ ९०-॥ ९१-॥ ९२-॥ ९३-॥ ९४-॥ ९५-॥ ९६-॥ ९७-॥ ९८-॥ ९९-॥ १००-॥

४ "कनस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्यते किमन्नादुप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य सा । तन्नादुप्रत्यक्षस्य
 तयाते शर्वेषामविज्ञाद एवेति किं तत्रैवमा धमेण । योगिप्रत्यक्षस्य नु भवत्तत्तिद्वयत् कस्य धर्मं प्रत्यक्षमिति तद्वद्वयम् ।

एवं च धर्मिणोऽभावाद्वाध्यापिदनां स्पृष्टेः । विद्यमानोपलब्धत्वप्रत्यक्षत्वादित्याचनम् ॥

परप्रतिष्ठाप्य तत्प्रतिष्ठितं चोदयेत् प्रणिहितैः । प्रमाणान् । तस्मिन्नीता वा । आये वक्षे प्रमाणान्तरादिनाम् । वार्येह
 ह्यपि तस्मिन्निर्दिष्टम् । अत्रमाणान्तरे तु न कस्यचिद्व्यतिः प्रणिहितः ।

योगिज्ञानं परेषां यत्तिष्ठत् तदनुभाषणे । अतिशयदोरेण व्युत्पाततो नान्यथे ॥

५०६ धर्मप्राप्ति योगिज्ञानमभ्युपगतम् अतन्मदनुभाषणे धर्मप्राप्तं न धर्मप्राप्तमिति उक्तं स्यात् ।

परमं हि सुखं न भवति नान्यथा । तर्हि भवति हि तदेव निरात्मकं नृणां ॥

शास्त्रविद्विर्षया नास्ति परमिदमे हेतुना । तमेव धर्मिष्ठित्वं परमिदमा न दुःखते ॥

सर्वज्ञानात् प्रवृत्त्यापन्नमिदं प्रवृत्त्यं नाम वरप्रविष्टेन वरदायिनिष्ठादानमुच्यते । वरदायि वरदायिनीवत्तमस्यैव वरदायिनी-
वर्त्यं च प्रवृत्त्यं प्रविष्टम् । अतस्तैवैव धर्मैव देवता धर्मादिभिर्जनैः वरदायिनीवत्तमस्यैव वरदायिनीवत्तमस्यैव । वरदायिनी ।

अथ ह्यथाप्यं नाम कान्यकुब्ज परमार्थिनः । तस्मिन् दुर्गं विना तत्र निवर्तयेत् तत्र गये ॥

तु दि नम इयमस्य धीरभातीरमविचारो दुःखः । अथपि किं न एतेन भवतिर्दं प्रगप्रमथनम् ।

तद्व्यापि न तु व्यतिरेकीतिह सादृश्यम् । न धर्ममपि सर्वेषां प्रत्यक्षमिति चेति च ॥

मात्रप्रत्ययसमर्थं भवितुमर्हति इति अत्रात्र आनीते सप्रत्ययसमर्थे न चरितुमर्हति नहं नहं अत्रात्र मात्रप्रत्ययसमर्थं भवितुमर्हति इति अत्रात्र आनीते सप्रत्ययसमर्थे न चरितुमर्हति नहं नहं

अथा त एदि गर्वेशं प्रत्यक्षं कथयतीत्यम् । तर्हि लक्ष्मण दोषीति दोषिनो हेदि नि एत

प्रायः विद्वद्भिर्निरूपितं यत्तु । अथवा । एतेषां त्रयोविधेषु कर्मण्येव

प्रमाणसिद्धे हतप्रसिद्धत्वे प्रमाणसिद्धेति वा ननुचर ।

निरस बोधव्यापनं तु ध्यायन्मन्त्रिन्द्रियैः बाह्यैः तत्पदं युक्तं ॥

४ वेद परंपरुक्तः सर्व कर्मोपयोगिः संपन्नः ।

ओमिनि प्रीतिमयं मे येन देव तस्य तू—सुदक्ष० अ० १५-१०१ ६. ८-

“ध्यान्तिसंवृत्तिसंज्ञानमनुमानानुमानिकम् ।

सार्ताभिलाषिकं चेति प्रत्यक्षायं सतैमिरम्” ॥ [

]

इत्यत्र ‘सार्ताभिलाषिकं चेति’ ‘इति’ शब्दपरिसमाधिताद् विकल्पवर्गात् पृथक् ‘सतैमिरम्’ इत्यनेना-
विकल्पस्यैवजातीयकस्य प्रत्यक्षोभासत्वे प्रतिपादितम् । कल्पनात्वे घात्याऽध्यान्तपदोपादानमेतद्व्य-
पच्छेदार्थं प्रत्यक्षलक्षणे न युक्तिः युक्तः स्यात् । तत्र चतुर्थपक्षाभ्युपगमोऽपि न्यायोपपन्न इति नार्थ- ५
सामर्थ्यानुवृत्तत्वादप्रत्यक्षता विकल्पानाम् । यद्य ‘अयौपयोपेऽपि’ इत्यादिदूषणमशङ्कते तेषां
प्रतिपादितम् तदप्यसङ्गतम् । यतो यथा निर्विकल्पोत्पादकसामर्थ्यन्तर्भूताश्चक्षुरादयः सहकारिणोऽ-
न्योन्यसम्यपेक्षा अपि कार्यात्पादनेनैव परस्परतो व्यवधीयन्ते-तज्जननसमावत्वात् तेषां-तथा
साविकल्पोत्पादका अपि । न चान्वयावस्थाप्राप्तं निर्विकल्पोत्पादकं चक्षुरादिकमन्यनिरपेक्षमेव स्वकार्य-
निर्यतकमन्यसन्निधित्तु तत्र सहेतुनिबन्धनो गोपालम्मविषय इति एकव्यम् “न वै किञ्चिदेकं १०
जनकम्” [] इत्यादीर्योरोधप्रसक्तः । अतश्चक्षुरादिवन्न स्मृत्याऽर्थस्य व्यवधानम् ।
न च क्षणिकत्वात् स्मृतिकाले अर्थस्यातीतत्वात् तथा तस्य व्यवधानं क्षणिकत्वस्यास्मान् प्रत्य-
सिद्धत्वात् स्फोटिकसूत्रे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । यदपि अर्थस्य स्मृतिसापेक्षत्वे दूषणमभ्यघायि-‘या
प्रागजनक’-इत्यादि, तदप्यसङ्गतम् । उपयोगाविशेषस्यासिद्धत्वात् । तथाहि-माधानां द्विविधा शक्तिः
प्रतिनियतकार्यजनने एका स्वरूपशक्तिरपरा सहकारिण्यभावा । तत्र प्राक्संरण्यात् स्वरूपशक्तिः १५
केयला न कार्यं जनयति, यदा तु समास्तादितसहकारिशक्तिः स्वरूपशक्तिर्ययति तदा कार्यमाविमोच-
यत्येव । न च स्वरूपशक्तिः सहकारिशक्त्या व्यतिरिक्तोऽप्यतिरिक्तो वा कश्चिदुपकारः क्रियते किन्तु
संभूय ताभ्यामेकं कार्यं निष्पाद्यते । तथाहि-अन्वयावस्थाप्राप्तक्षणयन् सहकर्तृत्वमेव सर्वत्र सह-
कार्यो न त्वतिशयाधानमिति क्षणभङ्गमङ्गे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । यदपि ‘विशेषणं विशेष्यं
च’ इत्यादि दूषणमभिहितम् तथा, ‘सद्वैतसरणोपायम्’ इत्यादि च तदपि प्रागेव निरस्तम् १०
यदपि ‘विकल्पाप्यक्षयोरैकविषयत्वे प्रतिभासमेदो न स्यात् उच्यते च तदुक्तम्-‘‘शब्देनाप्यायुताक्षर्य’
इत्यादि तदप्यसङ्गतम् । शब्दाक्षयप्रत्ययप्रतिपत्त्योर्विषयमेदस्य प्रसाधितत्वात् । शब्दजप्रतिपत्ती
शब्दाप्यच्छेदेन घाप्यस्य कैश्चित् प्रतिभासोपगमात् कारणभेदादेकविषयत्वेऽपि प्रतिभासभेदस्य च
कैश्चिदभ्युपगमाग्रीहान्तेन तयोर्मिथविषयता । तत्र व्यवसायार्थकं विकल्पकत्वात्प्रधानसामर्थ्यम् ।
व्यवसायस्य ज्ञानरूपत्वाद् ज्ञानप्रदणं न कार्यमिति चेत्, न; धर्मनिर्देशार्थं ज्ञानपदोपादानस्य २५
प्राप्तिरित्यात् । व्यवसायार्थकप्रदणं तु धर्मनिर्देशार्थमिति न पुनरुक्तम् ।

[केषांचित् न्यायध्वनीयप्रत्यक्षलक्षणे प्रतिषेधः]

मनु फल-स्वरूप-सामग्रीविशेषणत्वेनासंभवाच्चेदं लक्षणम् । तथाहि-प्रत्यक्षलक्षणेविशेषणत्वे
इन्द्रियार्थलक्षिकर्पजत्वादिषु ज्ञान-प्रत्यक्षशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः फलप्रमाणाभिधाय
कत्वेन; ज्ञानं हि फले प्रत्यक्षं तत्साधकतमत्वात् प्रमाणमिति कथं तपोः सामानाधिकरण्यात् ? न च १०
एवंभूतं फलं यतस्तत् प्रत्यक्षम्, ‘यतः’ इत्यस्याधुनत्वात् । तत्र फलविशेषणपरतः ।

अथैतद्वोपरिजिटीयया स्वरूपविशेषणपरतः समाधीयते सोऽप्ययुक्तः एतद्विशेषणविशिष्टस्य
प्रत्यक्षनिर्णयस्याकारकस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तः, न चाकारकस्यासाधकतमत्वात् प्रत्यक्षत्वं युक्तम् । अथ
कारकत्वं विशेषणमुपादीयते तयोपि संस्कारजनकः प्रसङ्गः । अपेयविशिष्टमुपलब्धिसाधनं यत् तन्
प्रत्यक्षम् । नन्वेवमप्यधुनपरिकल्पनाप्रसक्तिः । सामान्यलक्षणाणुपाद्वारेण विशेषलक्षणविधानाच्चा १५
धुनकल्पनेति चेत्, न; एवमपि द्वितीयलिङ्गदर्शनेऽविनाभावस्मृतिजनकः गोव्यवर्धदर्शने च रङ्गेत-

१-शामासित्यं वा० वा०-१-शायमासित्यं वा० वा० । २-“कल्पनादोपदेनेन अविष्टकवाः”-४०
स० डि० । ३-४० ५२५ व० ३ । ४-४० १२ व० ५ । ५-स्फुटि-वा० वा० वा० वा० वा० । “रश्मिरेड-
परापरेतते. लक्षिकत्वं व्यधीनमहेतुः”-व्यव० ३-२-१० । ६-४० ५२५ व० १० । ७-४० ५२५ व० १४ ।
८-४० ५२५ व० १६ । ९-“शब्दमिद्विष्टता”-४० स० डि० । १०-नू कर-वा० वा० वा० वा० वा० ।
११-४० ५२५ व० १० । १२-“हल”-४० स० डि० । १३-“अत्रेति स्वरमिद्विष्टता”-४० स० डि० ।
१४-“स हि संस्कारे जनकः कारक एवेति प्रतीतिः अस्ति प्रत्यक्षम्”-४० स० डि० ।

- स्मृतिजनके प्रसङ्गः । तन्निवृत्त्यर्थमयौ पलन्धिजनकत्वाध्याहारे विपर्ययज्ञानजनके प्रसङ्गः । निरन्तरं हि सात्त्विकज्ञानादुपजायते ययोकविशेषणविशेषितात् तस्य सार्थोपलन्धियमिन्द्रियार्थमभिप्रेक्ष्य प्रतिपादनात् सूत्रकारस्याभीष्टमेव । अथ तद्व्यावृत्तये अव्यभिचारिविशिष्टोपलन्धिजनकत्वात् हारस्तथापि संशयज्ञानजनके प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । अथ तन्निवृत्तये व्यवसायात्मकायां तद्व्यावृत्तये जनकत्वाध्याहारस्तथाप्यनुमाने प्रसङ्गः यस्मात् प्राक् प्रतिपादिताशेषविशेषणाध्यासितं सिद्धिं पलन्धिजनकं च परामर्शज्ञानमध्ययनादिभिरभ्युपगम्यत इति तस्यानुमितिफलजनकत्वाध्याहारप्रसक्तिः । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षजोपलन्धिजनकत्वेत्यध्याहारस्तथाप्यनुमानजनकस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः यस्मादिन्द्रियजस्वरूपज्ञानात् केनचिद् 'देवदत्तोऽयम्' इति शब्द उच्चारिते इन्द्रियजनकत्वापाराद् 'देवदत्तोऽयम्' इति सङ्केतग्रहणसमये ज्ञानमुत्पद्यते ययोकविशेषणविशिष्टमिति तत्र प्रसङ्गः । सवरूपज्ञानस्य प्रत्यक्षताप्रसक्तिः । तन्निवृत्त्यर्थमव्यपदेशपक्षाध्याहार इति चेत् तद्व्यावृत्तये द्वितीयसूत्रस्य कल्पनाप्रसक्तिः । सत्यामप्यभ्युत्पन्नकल्पनायामव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनिवृत्तिः तुला-सुवर्णादीनामयोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वभासः सन्निकर्षेन्द्रियादीनां च । न च सन्निकर्षस्य प्रामाण्यं सूत्रकृता नेष्टे "सन्निकर्षविशेषणात् तद्व्यवहणम्" [१५] इति वचनाद् ग्रहणहेतोरप्रामाण्यम् । न च कर्म-कर्तृरूपता तस्येति कर्म-कर्तृविलक्षणस्य ज्ञानजनकत्वाद् कथं न तस्य प्रामाण्यम् ? एवमिन्द्रियाणामपि प्रमाणत्वं सूत्रकृतोऽभिमतम् "इन्द्रियाणि मनीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलक्षणानि" [१५] इति वचनात् । न च प्रमाणसहकारित्वात् तेषां प्रामाण्यमप्यव्याप्त्येन्द्रियात् प्रागुपप्राहकस्योपप्राहिणोऽभावात् भावेऽप्यज्ञानरूपत्वात् तस्य न प्रमाणता भवेदित्यव्याप्तिस्तद्व्यस्यैव । प्रदीपादीनां चाज्ञानात्मकत्वेऽपि प्रमाणत्वं प्रसिद्धं लोके तथा सुवर्णादिः— "जमेरा च तुलाप्रामाण्यवत्" [व्याख्यं २-१-१६] इति-प्रामाण्यं प्रतिपादितं सूत्रकृता । सूत्रस्य सार्थः—
- २० यथा सुवर्णादि परिच्छिद्यते तदा तुला प्रमाणम् प्रमाणं चानुमानमागमपूर्वकम् दृशपलादिज्ञानत्वा निन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वात् तदभावाच्च यस्मादिव्यवहितेऽपि भावार्थं तथा प्रमेयं च यदा सुवर्णोऽसि तुलान्तरमितेनानुमीयते तदा सुवर्णादिद्रव्यं प्रत्यक्षं प्रमाणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानजनकत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं च पञ्चपलरेखादिज्ञानं तद्व्यावृत्तभावितात् अत इन्द्रियादिसहकारि तत् पञ्चपलरेखादिज्ञानमुत्पादयत् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । सुवर्णवदिन्द्रियार्थज्ञानमुत्पादयन्तः सर्वे एव साक्षात्
- २५ प्रत्यक्षप्रमाणतामाविभ्रति । स्मृति-संशय-विपर्ययादीनां चेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापारे निष्ठितफलजनकत्वेन प्रत्यक्षतोपेयते । तथाहि-संशय-विपर्यययोरपि बाह्य विषये स्मालम्बने स्वायच्छेदकत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापाराद्व्याप्त्यप्रत्यक्षत्वादिनां चात्मनो विशेषणत्वेन विशिष्टप्रतीतिजनकत्वेन प्रत्यक्षत्वात् । न च तयोः सूत्रोपास्तविशेषणयोगिता सन्दिग्धविपर्ययस्याभावत्वात् । अतिय्यातिरपि यवेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्विज्ञाद् गतिमदिन्द्रियं प्रतिपद्यते तदा सकलसूत्रोपास्तविशेषणयोगात् सन्निकर्षफलक्षणलिङ्गालम्बनस्य ज्ञानस्य तथाविधफलजनकस्य प्रत्यक्षताप्रसङ्गात् । यतश्च 'इन्द्रियसार्थः' इति समासोभ्रमणे रूपेण द्रष्टव्यमिति स्वरूपविशेषणपक्षे अनेकदोषावपत्तिः ।

अथ ज्ञानप्रामाण्ययादिभिर्निर्णयस्य प्रामाण्यमिष्यत एवेति नानिष्टरेणापकाराः । तथाहि-तत्सद्भावे विपर्ययाधिगतिरिति लोकस्याभिमानः यद्य तथाविधविपर्ययाधिगमे करणे तत् प्रमाणम् । निर्णये च सति तदधिगतिरिति स एव प्रमाणम् अत एव नाभ्युत्पन्नतरकल्पनादोषानुपपन्नोऽपि, १५ न तत् साध्यः । यतो निर्णये सति योऽयं विपर्ययाधिगत्यभिमानः स किं साधकतमव्यतिरेकस्य उत

१ "विपर्ययजनकः"—वृ० ल० टि० । २ "अनुमानजनके प्रसङ्ग इत्यर्थः"—वृ० ल० टि० । ३ "सन्निकर्षस्य"—वृ० ल० टि० । ४ "यदि हि इन्द्रियं शब्द विधिवदपि भवेत् तदा इन्द्रियं यस्य पदवति उत्पत्तिः । न च विधिरिति तदा तदुपपत्तिप्रसङ्गः"—वृ० ल० टि० । ५ "तुलान्तरादिमात्रज्ञानमात्रेण तुला प्रमाणत्वं भवेदिति तुल्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रमाणे तुल्यं प्रमाणम् दृष्टव्यं भवेदिति" इत्यादि—व्याख्यं भा० पृ० १११ पं० ८-११ । व्याख्यं पृ० १११ पं० ८-११ । ल० टि० पृ० १११ पं० ११-१२ । ६ "तथा भा० भा० । ७ "तुला"—वृ० ल० टि० । ८ भा० । ९-२ प्रमेयता—वृ० ल० टि० । १० "तद्व्यावृत्तये भवेदप्यम्"—वृ० ल० टि० । ११-तथापि तत् । १२-तानामप्य—वृ० ल० टि० । १३-तानामप्य—वृ० ल० टि० ।

असदेनत् । मनोविज्ञानम्यातीतानागतार्थग्रहणे व्याचानामायात् ननुगदिप्रमयप्रतिपत्तीनां नुबुद्ध
एव धर्तमानार्थग्रहणलक्षणो धर्मः न तु मानसस्य अन्यथा चोद्भाजनितस्यापि ॥ माद्विद्युक्तम् ।

नन्वेवेमपि भाविरूपता भावस्य सावधिः प्रागभायः न च भिन्नकालव्याद् वन्ववस्तुतोः
सम्यग्ध इति कथं तस्य भाविरूपता ? अत्र केचिदाहुः—न तयोर्ममस्यन्विता विमेषणविशेष्यता
प्रतिपत्तेः, नैतत् । न हि सम्यन्वपूर्वको विमेषणविशेष्यमायः किं तर्हि भाविता मायस्योच्यते ? वृत्तौ
प्रतिभासमानस्याकारस्य कुतश्चिन्मिमानान् प्रागभायविशेषणता तद्य निमित्तं भोजनादिकार्यं
भ्रातृकृतम् तद् भ्रातुरनागतस्य नोपपद्यत इत्यनागमनकाल एव कार्येण बुद्धगुणस्यापिनस्य भ्रातुः
श्वस्तनागमनविशिष्टतां प्रतिपद्यते । सत्त्ववहारनियन्धनं च सत्त्वम् तद्य विधिप्रतिभाम एव वना
विधिप्रतिभासस्यभावत्वात् निर्विणया प्रतिभा । मा भूतिर्विणयत्वं तस्याः तेन त्वयैत सह मन्त्रिकं
१० इन्द्रियस्य वाच्यः इन्द्रियार्थासन्निकर्षजस्य प्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः । अत्र केचिन् प्रतिभमादधति—‘श्वो
मे भ्राताऽत्र देशे भागन्ता’ इति प्रतिभोत्पादाद् देशादेशेन्द्रियेण संयोगान् तद्विशेषणस्याच श्वस्तना-
गमनविशिष्टस्य भ्रातुः संयुक्तविशेषणमायः सन्निकर्षः । एतत् परे नाऽनुमन्यन्ते विशेषणविशेष्यो-
देकमिषयत्वात् भ्रात्रा विशेषणेन चक्षुरादेः सन्निकर्षः तद्भावाद् विशेषणाग्रहणे कथं विशेष्यबुद्धिः ?
अपि च, श्वस्तनागमनविशिष्टभ्रातृत्वात् प्रतिभा न देशादिज्ञानम् न चेन्द्रियस्य तेन कश्चिन् सम्यग् ।
१५ अत एव आप्तमपि ज्ञानं न प्रतिभा । यतः—

“क्षणीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्” । [वाक्यप० प्र० का० खो० ३०]

धनेनोपायजत्वमार्थस्य दर्शयति उपायश्च सन्निकर्ष-लिङ्ग-शब्दस्वभावः आगमग्रहणस्य प्रार्थ-
नार्थत्वात् । नापि धर्मविशेषात् सन्निकर्षं विनापि प्रतिभायाः समुद्भवः यतो धर्माधर्मयोः फलजनकत्वं
साधनजनकत्वेनैव यथा सुखादौ जन्ये शरीरादेर्जननंम् एवं प्रतिभाया अपि धर्मविशेषजन्यत्वे
२० केनचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना साधनेन धर्मविशेषजनितेन भाव्यम् । अत एव सिद्धदर्शनमपि न
प्रतिभा रथ्यापुरुषस्यापि भावात् । अनियतनिमित्तप्रभयत्वेनाप्रमाणं प्रतिभेति यत् कैश्चिदप्युच्यते
तन्नैयायिकैर्निराक्रियत एव मनसस्तन्निमित्तत्वेन तत्र तत्र प्रतिपादनात् । नाप्यस्या लिङ्ग-शब्द-
प्रभवत्वम् तद्वर्भावेऽपि भावात् । उपमानजत्याद्वा दूरोत्सारिता अतः प्रत्यक्षं प्रतिभा । एवेवं
तदुत्पत्तायसं यत्कथ्यम् किमत्रोच्यते मनसः सन्निहितत्वात् तस्य विशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष-
२५ भायः सन्निकर्षः नियामकत्वेन पूर्वं प्रदर्शितः यथा प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तौ स्वयंमाणप्रतीयमानानुभवविशेष-
वस्तु तस्या विषयः न धैतायति बाह्येन्द्रियव्यापार इति मानसं प्रत्यभिज्ञानम् तद्वत् प्रातिभमपि ।

१ “वर्तमानावैता रूपः प्रत्यक्षधर्मः”—बृ० ल० टि० ।

२ “ननु भावितया ग्रहणमपटमानम् भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभायः अभावस्य च भावेन प्राप्ता एव च
सम्यग्ध । वस्तवस्तुनोर्विशेषात् । तदेतदसम्बद्धं । तद्वत्सम्बन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः । स हि विद्यते एव
प्रागभावतः । स च कुतश्चिद्भ्रान्तोत्पत्तादेः कारणत्वात् स्मरणपदवीमुपासद्धः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन प्रतिभावीति प्रतिभस्य
स एव जनक इति । तस्मादनवैयर्थ्याभावात् अगणं प्रातिभम्”—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०५ पं० १३— ।

३-पता ५० । ४-ते सिद्धव्यव-मां० मां० । ५ “सन्निकर्षाभावात्”—बृ० ल० टि० । ६-या वि-४-
बा० बा० । ७-यादवि-भा० हा० वि० । ८ “प्राप्ता”—बृ० ल० टि० ।

८ “न प्रागभावे धर्मस्वर्णेन व्यवसिष्टते । क्षणीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमहेतुकम्” ॥ वाक्यप० १ ।

न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०५ पं० ६ ।

९ “उपायस्य”—बृ० ल० टि० । १० “यथा सुखादेर्धर्मविशेषजन्यत्वे शरीरादेर्धर्मविशेषजनितस्य भावस्येति”—
बृ० ल० टि० । ११-यत्वेन प्र-भा० बा० । १२-भावे भा-बृ० भा० हा० वि० । १३ प्रत्यक्षपादकत्वे
तत्त्वप्रमद्विषयत्वात् च प्रातिभस्य वर्णनमित्यर्थं दृश्यते—

“आप्रायमिषान्नामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु मनोपनिषदेष्वनुपनिषदेषु व्यावमनो-
पयोगाद् धर्मविशेषश्च ननु प्रातिभं यथावन्निवेदनं ज्ञानमुपपद्यते तदार्थमित्याचक्षते । तत्तु प्रसारादेव देवकीणाम् वरणि-
देव छेदिकादीं वया कथ्यता वरीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति इदं मे कथयतीति” ।

ज्ञानपूर्वकज्ञानानुपगमान् विज्ञेयज्ञानादीनामेव विज्ञेयज्ञानादिपूर्वकं ज्ञानं प्रतिरूपयन्ति ।
 बोधरूपता प्रतिरूप इति चेत् न, अत्रोपपत्त्यादि बोधरूपताविशिष्टायां प्रतीतिरिति न प्रतीत्यः ।
 योऽर्थोऽपि न भवेत् । तस्य ज्ञानजननमात्रादयो इति चेत् न, ज्ञानस्याप्यस्य समानता ।
 तथाहि-अत्रोपपत्तिरिति काव्यस्यापि बोधजननमात्रायां न ज्ञानविशिष्टा न प्रतिरूपः ।
 ५ तस्मादत्रोपपत्तिरिति प्रमाणत्वमनुपगमनव्यभिचारात्कथं लक्षणद्वयः । तत्र व्यवहारिणोऽपि
 पक्षोऽपि युक्तिरसंगतः ।

नापि सामग्रीविशेषणपक्षः तत्राग्नौपादिकत्वात् । तथाहि-सामग्रीविशेषणपक्षे इन्द्रिया-
 रसिकरूपप्रमित्युपपत्तिरिति व्याख्येयम् तथायुक्तम् उपनिषदाभ्यां सारूप्यनिमित्तं प्रसिद्धम् ।
 तथा ज्ञानदायोऽपि सामग्रीविशेषणपक्षे ज्ञानजननत्वात् 'सामग्र्यं ज्ञानम्' इति व्याख्येयम् एत-
 १० व्यभिचारि व्यख्यायामकं च सामग्र्यम् तथाविधकलजननत्वात् अत्रपदेत्यपि तच्छब्देन सदा
 व्यापारम् । तदेव सूत्रोपासविशेषणयोगिनं सामग्र्यस्य तथाविधकलजननकथने न सत इति
 न युक्तत्वात्पक्षोऽपि ।

[नैपार्थिकः फलविशेषणपक्षश्च प्रतिषेधमुदस्य प्रत्ययप्रयोजकलक्षणस्य समर्थनम्] :

तद्वर्तमानं रूपम्, न, फलविशेषणपक्षोपपत्तेः । ननु तत्रापि 'यतः' इत्याद्याहोऽस्त्येव दोषः
 १५ न, तावन्मात्रेण सकलद्वयविकल्पाभिमितपक्षसिद्धिः । अतस्तथाविधं ज्ञानं यतो भवति तत् प्रत्यक्षमिति
 सकलद्वयविकल्पं प्रत्यक्षलक्षणं सिद्धम् । नन्येतस्मिन्पि पक्षे ज्ञानस्य प्रामाण्यं न लभ्यते इष्टं च तस्य
 प्रामाण्यम्—'यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादियुद्धयः फलम्' [१-१-३ वात्स्या० भा०] इति वचनात्,
 नैप दोषः । ज्ञानस्याप्येवंपि फलजनकत्वेन प्रमाणत्वात् । तथा व्यानुभवज्ञानपदाज्ञायाः स्मृत्यैः 'तत्

१ "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽर्थं ज्ञानमव्यभिचारिणोऽपि व्यवहारकं प्रत्यक्षम्—[न्याय० १-१-४]

प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरलक्षणम् । समानाधिकरणताव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । समानाधिकरणं प्रमाणतया इ-
 मानादि, विजातीयं प्रमेयादि ततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रेणोपायते ।

अत्र बोधयन्ति—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽर्थमिति विशेषणः स्वरूपं वा विशिष्टत्वं, सामग्री वा, फलं वा । तत्र स्वरूप-
 विशेषणपक्षे यद् एवंस्वरूपं ज्ञानं तद् प्रत्यक्षमिति तत्स्वरूपस्य विशेषितत्वात् फलविशेषणानुपादानाच्च लक्षणमव्याप्ति-अतिव्याप्ति-
 भ्यामुपहतं स्यात् । अव्याप्तिरित्याहुः अतथाविधस्वरूपस्य बोधस्य इन्द्रियादेव निर्मलफलजनकतया लक्षणप्रमाणमाहस्यापि
 प्रामाण्यं नोक्तं भवेत् । अतिव्याप्तिश्च तथाविधस्वरूपस्यापि ज्ञानसाधारण्यस्य वा संस्कारकारिणो वा स्मृतिं जनयतो वा संशय-
 माद्वानस्य वा विषयमुत्पादयतो वा प्रमाणत्वं प्राप्नोति फलस्याविशेषितत्वात् । तद्विशेषणाभिधाने पुनरुक्तद्वयान्तर्गताह-
 रप्रसक्तिः अव्याप्तिश्च तदवस्थेति न स्वरूपविशेषणपक्षः—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १५ पं० ४-१ । २ "नापि सामग्री-
 विशेषणपक्षः तत्र हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽर्थमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽर्थं सामग्र्यमिति व्याख्यातव्यम् । अव्यभिचारमव्यभिचा-
 रव्यवसायामकं ज्ञानमिति च तत्जनकतादुपचारेण तथा साकल्ये वषेनीयमिति सिद्धकल्पना" ।—न्यायमञ्ज० भा० १
 पृ० १५ पं० १७-१ । ३-न स्वरूप-वृ० तः ।

४ "फलविशेषणपक्षोऽपि न संगच्छते ज्ञान-प्रत्यक्षयोः फल-करणव्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । प्रमाणलक्षण-
 प्रस्तावात् प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते तच्च करणमिति कर्णितम् । ज्ञानं तु तदुपजनितं फलमिति कथमेकधिकरण्यं तस्मात्
 पक्षत्रयस्यापि अयुक्तियुक्तत्वात् पक्षान्तरस्यापि अवयववादयुक्तं सूत्रमिति । अत्रोच्यते—स्वरूप-सामग्रीविशेषणपक्षौ ताव-
 ५ यमोक्तदोषोपहतत्वाच्चाभ्युपगम्येते । फलविशेषणपक्षमेव संन्यास्यते । तत्र च यद् वैयधिकरण्यं चोदितं तद् 'यतः'-
 शब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः । यत एवं यद् विशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं फलं भवति तद् प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः । इत्थं च
 ॥ कश्चिद् अव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा न काचित् सिद्धकल्पना 'यतः' शब्दाध्याहारमात्रेण निरवयवतत्त्वोपपत्तिरसमर्थमुत्पदसंगति-
 संभवाद । ननु समानाधिकरण्ये एव ज्ञान-प्रत्यक्षपदे कथं न व्याख्यायते किं 'यतः' शब्दाध्याहारेण । उपपन्न करणस्य
 प्रमाणत्वाद् ज्ञानस्य च तत्फलत्वात् फल-करणयोश्च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् । तदत्र—

प्रमाणत्वाया सामग्र्यसङ्गज्ञानं फलमिष्यते । तस्य प्रमाणत्वाये तु फल(त्वं) हानादियुद्धयः ॥" इत्यादि—न्यायमञ्ज०
 भा० २ पृ० १५ पं० २१-१ । ५ ज्ञानं न य-वृ० ।

६ "यदा लक्षिकरूपं ज्ञानं प्रमिति-यदा ज्ञानम् तदा हानोपादानोपेक्षादुद्धयः फलम्"—वात्स्या० भा० पृ० १७ पं० २१ ।

"तत्त्वं च प्रमाण लक्षणवत् प्रति भावसाधनं प्रमितिः प्रमाणमिति । विषयान्तरं प्रति करणसाधनं प्रतीयते अनेनेति

असदेनत् । मनोयिज्ञानस्यातीतानागनार्थग्रहणे व्याघातानामावात् चक्षुरादिप्रमर्शप्रतिपत्तीनां तु बुद्धेः एव वर्तमानार्थग्रहणलक्षणो धर्मः न तु मानसस्य अन्यथा बोधनाजनितस्यापि सं स्यादित्युक्तम् ।

- नन्वेवंमपि भाविरूपता भावस्य सावधिः प्रागभावः न च भिन्नकालत्वाद् वस्तुवस्तुतोः सम्बन्ध इति कथं तस्य भाविरूपता ? अत्र केचिद्वाहुः—न तयोरेकस्यन्विता विशेषणविशेष्यतया । प्रतिपत्तेः, नैतत् । न हि सम्बन्धपूर्वको विशेषणविशेष्यमात्रः किं तर्हि भाविता भावमोच्यते । बुद्धेः प्रतिभासमानस्याकारस्य कुतश्चिन्निमित्तान् प्रागभावविशेषणता तच्च निमित्तं भोजनदिद्वैतं भ्रातृरुतम् तद् भ्रातुरनागतस्य नोपपद्यत इत्यागमनकाल एव कार्येण बुद्धगुणस्यापितस्य भ्रातृ-
 १५ भ्यस्तानागमनविशिष्टतां प्रतिपद्यते । सङ्ख्यवहारनिवन्धनं च सत्त्वम् तच्च विधिप्रतिभास एव अतो विधिप्रतिभाससम्भावत्वाच्च निर्विषया प्रतिमा । मा भूतिर्विषयत्वं तस्याः तेन त्वयेन सह सन्निकर्षः
 २० इन्द्रियस्य वाच्यः इन्द्रियार्थोसन्निकर्षजस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अत्र केचित् प्रतिस्मादर्थितं—‘नो मे आताऽत्र वेदो आगन्ता’ इति प्रतिभोत्पादाद् देशादेशेन्द्रियेण संयोगात् तद्विशेषणत्वाच्च प्रत्यक्ष-
 गमनविशिष्टस्य भ्रातृः संयुक्तविशेषणमात्रः सन्निकर्षः । एतत् परे नाऽनुमन्यन्ते विशेषणविशेष्यो-
 रैकविषयत्वाच्च भ्रात्रा विशेषणेन चक्षुरादेः सन्निकर्षः तदभावाद् विशेषणाग्रहणे कथं विशेष्यबुद्धिः ।
 अपि च, भ्यस्तानागमनविशिष्टभ्रातृत्वात् प्रतिमा न देशादिज्ञानम् न चेन्द्रियस्य तेन कश्चित् सम्बन्धः ।
 २५ अत एव आप्तमपि ज्ञानं न प्रतिमा । यतः—

“कृषीणामपि यद् ज्ञानं तदव्यागमपूर्वकम्” । [वाक्यप० प्र० का० सू० ३०]

- अनेनोपायजत्यभावेऽस्य दर्शयति उपायश्च सन्निकर्ष-लिङ्ग-शब्दसम्भावः आगमग्रहणस्य प्रारं-
 नार्थत्वात् । नापि धर्मेविशेषात् सन्निकर्षं विनापि प्रतिभायाः समुद्भवः यतो धर्माधर्मयोः कलत्रजननं
 साधनजनकत्वेनैव यथा भुजादौ जन्यं शरीरादेर्जननम् एवं प्रतिभाया अपि धर्मेविशेषजनने
 २० केनचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना साधनेन धर्मेविशेषजनितेन भाव्यम् । अत एव सिद्धदर्शनमपि
 प्रतिभा रथ्यापुरुषस्यापि भावात् । अनियतनिमित्तमभयत्वेनाप्रमाणं प्रतिमेति यत् कैश्चिद्व्यक्तं
 तन्नेत्यायिकैर्निराक्रियत एव मनसस्तन्निमित्तत्वेन तत्र तत्र प्रतिपादनात् । नाप्यस्या लिङ्ग-शब्द-
 प्रमथत्वम् तदभावेऽपि भावात् । उपमानजत्याशङ्का दूरोत्सारिता अतः प्रत्यक्षं प्रतिमा । एतेन
 तदुत्पत्ताधर्षं यक्तव्यम् किमत्रोच्यते मनसः सन्निकर्षितत्वात् तस्य विशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष-
 २५ भावः सन्निकर्षः नियामकत्वेन पूर्वं प्रदर्शितः यथा प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तौ स्वयंप्राप्तमतीत्यमानानुभवविशेष-
 यस्तु तस्या विषयः न चैतावति घातेन्द्रियव्यापार इति मानसं प्रत्यभिज्ञानम् तद्वत् प्रतिममपि

१ “वर्तमानार्थत्वरूपः प्रत्यक्षधर्मः”—बृ० ल० टि० ।

२ “ननु भाविताया प्रहणमपटमानम् भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभावस्य च भावेन भ्रान्ता इति सम्बन्धः । वस्तुवस्तुनोर्विशेषात् । तदेतदसम्बन्धः । तद्विशेषवन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः । ए हि विषये ए प्रागभाववः । न च इतश्चिद्भोजनोत्पत्त्यादेः कारणात् स्वरूपवद्बीजगुणादृक्तः स्वस्तानागमनविशिष्टत्वेन प्रतिभादीति प्रविष्टा । एव जनक इति । तस्मादनर्थक्यत्वाभावात् प्रमाणं प्राप्तिमम्”—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०६ पं० २१—।

३-पता ५० । ४-ते सिद्धव्यव-भा० मा० । ५ “सन्निकर्षाभावात्”—बृ० ल० टि० । ६-या वि-भा० बा० । ७-यादपि-भा० हा० वि० । ८ “आत्रा”—बृ० ल० टि० ।

९ “न चागमादते धर्मसंकेपं व्यवतिष्ठते । कृषीणामपि यद् ज्ञानं तदव्यागमहेतुकम्” ॥ वाक्यप० ।

न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०० पं० ६ ।

१० “उपायस्य”—बृ० ल० टि० । ११ “यथा भुजादेर्धर्मविशेषजन्यत्वे शरीरादेर्धर्मविशेषजनितस्य भावस्येति” २० ल० टि० । १२-यत्वेन प्र-भा० बा० । १३-भावे भा-बृ० भा० हा० वि० । १४ प्रत्यक्षव्यव-
 तत्त्वप्रमदप्रविष्टाया च प्राप्तिमस्य वर्तनमित्यं दृश्यते—

“अत्रापि विधानानुगुणं मतीतानागमनवर्तमानेऽप्यतीन्द्रियेष्वेव धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुनिबद्धेषु व्यवसरे
 संकेतस्य वर्तनविशेषः यद् अस्मिन् यथाविनिर्देयं कालमुपपद्यते तदार्थमित्यावधते । तद् तु प्रमादरेण वेदवैयर्थ्यं इति
 देव लोकादौ यथा कल्पया मतीति शो मे भगवाऽऽगतेति इदं मे व्यवतीति” ।

अथाप्यसौ साक्षात्पुनरपि भवति । ज्ञानकथेन पूर्वं निराकृतः । एवं मानसस्य प्रत्यक्षमात्रादिप्रमाणो-
पपन्नस्य सङ्गादात् प्रत्यक्षमात्रेण व्याप्तिरिति । तथा सर्वस्यैव अप्रमाणदेः त्रिरामाणस्युपपत्त्यं
प्रतीतिरिति । किञ्च, कथं जैमिनीयाः स्थिरग्रहणपादिभ्यो वर्तमानविशेषेण प्रत्यक्षं सर्वज्ञतेः ?
निग्रहत्वेन हि परतुल्यं त्वं भवति यदि वर्तमानविशिष्टस्यैवानीतानागतकालविशिष्टग्रहणम् अन्यथा
स्थिरग्रहाभावात् । तथा चोक्तम्—

“रजनं शुभमानं हि विरण्यानीनि वृत्तानि” []

ततः परस्परव्यावर्तनाभिधानात् यत्किञ्चिदेतत् । तदेवं न प्रत्यक्षमात्रादिद्रव्यार्थग्रहणनिषेधः
पूर्वोक्तनीत्या, सर्वमात्रेण व्याप्तिद्रव्यार्थग्रहणमप्यक्षम् । यथा तत् सर्वमपि तथा सर्वमपि प्रति-
पादितमिति न पुनरुच्यते ।

किञ्च, तत्सर्वयोगजत्वाद् यदि विद्यमानोपलब्धभनपमुच्यते तत्र ‘तत्ता तद्विज्ञा त्वाधुना तद्विषयं’ १०
इत्येताद् परात् स्तुत्याभिमतपक्षस्यापनं वृत्तम्—नति सप्रयोगे, प्रयोगश्च द्विधा प्रदर्शितः—
अर्थेन्द्रियद्रव्याणां व्यापारः कथ्यता या न ॥ नैवापि साधुपगत एव संयोगादिः । स द्विविधोऽप्य-
तीतागततादिलक्षणेऽपि भवतःकरणस्य चोदनाया इव कार्येऽर्थे न कार्यते । अथापि तस्मिन् कथं
करणव्यापारः ? कारणवेत्ताभ्युपगतायाचोदनाया अपि कथं कार्येऽर्थे ? ततो मानःकरणस्य पिशेयः
तत्प्रमेयस्य चित्तावच्छिन्नत्वात् आविर्भूतस्यापि वा तदुपपत्तेन ततो वर्तमानत्वापत्तिः । तथा १५
चोक्तं व्याख्येयम्—

“अपदं भाविनं मादं विद्धि सप्रत्युपस्थितम् ।

अथमेव हि मे कालः पूर्वमासीदनागतः” ॥ []

यत् पुनः कार्यं कालत्रयापरावृत्ते द्वावष्टकप्रत्ये तत्र कथं प्रेरणास्यकरणव्यापारः ? अथापि तत्-
प्रतीतिजनकत्वेन प्रेरणायास्तत्र व्यापारस्तरांन्तःकरणेऽप्येतत् तुल्यम् । ततोऽविद्यमानोपलब्धभनस्य २०
मानताप्यस्य सङ्गादात् प्रत्यक्षमात्रेण व्याप्तिरिति रिति न प्रथमा व्याख्या ।

द्वितीयव्याख्याने तत्सर्वतोर्व्येऽपि च न सर्वज्ञानस्तुदातः । तत्र त्वयमर्थो व्यपसिद्धने
चद्विषयं विज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां प्रत्यक्षम् अत्यक्षमात्रं त्वन्वसंस्प्रयोगजमिति । तत्र सर्वज्ञ-
ज्ञानं स्वव्यज्ञानयद् यत्प्रतिभाति तेनैव संयोगे भवति । ननु उभयालम्बनव्याधुभयप्रतिभाति
सर्वज्ञज्ञानम् न चोभयाप्रमेयैरेन्द्रियसम्बन्धः यद्यपि नोभयातमेन तेनेन्द्रियसम्बन्धस्तथापि तत्ततः २५
सामान्यत्वाद् पुरोऽप्यितौ धर्मा प्रतिभासमानामनरविशेषाभ्याः अतो यत् प्रतिभाति तेन सदे-
न्द्रियस्य संयोगे सर्वज्ञज्ञानमुदेति न चैतद्व्यच्छेदाय किञ्चित् पदमुपैतमिति नैतलक्षणात् तद्व्युदास
इति न जैमिनीयैरेषि प्रत्यक्षलक्षणमनवयम् । धार्यापैस्तु प्रत्यक्षमपि न तत्ततः प्रमाणमभ्युपगम्यत
इति न तद्विचारणप्रयासः सफल इत्यक्षपाद्विरचितमेव प्रत्यक्षलक्षणमनवयमिति नैवापि काः ।

“इन्द्रियविज्ञानादेव सर्वप्रतिभातं सा प्रतिभा प्रतिमेव शक्तिरभिव्युज्यते तत्र भवति । तस्योत्पत्तिरुपपत्ता
कारणाभावादिस्वरूपयोगे न हि इरमुक्तम् धर्मविशेषादिति । विधिष्यते इति विशेषो धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः निराकृतः
समाधिम् प्रकृत्य धर्मस्तस्मात् प्रतिभोदय । तत्तु प्रमाणेन बाहुल्येन वैश्यानां भवति कदाचिदेव लोकिज्ञानमपि यथा
कथञ्च ब्रवीति सो मे भ्राताऽऽगन्तेति इदं मे कथयतीति । न चेदं संस्रव उभयरोटिसंस्प्रयोगाभावात् न च विषयः
संसादात् । प्रमाणमेव” —प्रसक्तं- ५०- २५८ पं- १- ।

“शक्तिं तु ज्ञानमार्थं यथा सो मे भ्राताऽऽगमिष्यतीति” —सर्वस्य- पञ्च- ५०- ८० पं- २१ ।

१ “एतत्प्रादे”-५०- ८०- १० । २ “यथाह मा-रजनं शुभमानं हि विरण्यानीनि वृत्तानि इति”—न्यायमञ्ज-
भा- ५०- ४६२ पं- १० । ३ ५०- ५१-६५ । ४ यद्यपि-भा- ५०- ६५ । ५ अर्थेन्द्रि-भा- ५०- ६५ । ६-भा- ५०- ६५ । ७ “व्यापार इति योग”-५०- ८०- १० । ८ “वर्तमान”-५०- ८०- १० । ९-धर्मव्या-
भा- ५०- १०-स्तरतो-भा- ५०- ११-त्ययो-भा- ५०- १२-जैमिनीय-५०- ८०- १३ । ११ “संज्ञ-
ज्ञान”-५०- ८०- १४-यप्रत्यक्षलक्षणमप्यनय-भा- ५०- १५ ।

लक्षणायास्तदर्थक्रियायास्तदैव निरूप्यते । व्यापकत्वाच्च सामान्यस्य न प्रतिनियतदेशकालप्रसङ्गो
विषयतेति प्रवृत्त्यभावात् न तत्सामर्थ्यम् तद्वभावाच्च तद्वभासिनो ज्ञानस्याव्यभिचारितावगतिः । अथ
प्रतिभाततद्द्वैतार्थप्राप्त्या तदव्यभिचारित्वमिति पक्षः सोऽप्यसङ्गतः अवयवि-सामान्ययोरभावे तद्व
त्पक्षस्य दूरापास्तत्वात् । अथ प्रतिभातावयवप्राप्त्या तस्याव्यभिचारिता, न; अवयवानामपि दूरापा
१५ यावदवयवित्वात् परमाणूनां चार्वाकदर्शनेऽप्रतिभासनाच्च कथंचित्प्रतिभातार्थप्राप्त्या ज्ञानस्याव्यभि
चारितासंभयः । किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येनाव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य किं लिङ्गभूतेन शब्दे,
उताध्यक्षरूपेण? यथायः पक्षः स न युक्तः तेन सह सम्बन्धानवगतेः अवगतौ वा न प्रवृत्तिमात्रेण
प्रयोजनम् । अथ द्वितीयः सोऽपि न युक्तः च्यस्तेन पूर्वज्ञानेन सह इन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात् तद्विष
यज्ञानस्याध्यक्षफलतानुपपत्तेः केशोन्दुकादिज्ञानवत् तस्य निरालम्बनत्वाच्च कथमव्यभिचारितात्व
२० स्यापकत्वम्? न चाविद्यमानस्य कथञ्चिद्विषयभावः संभवति जनकत्वाकारार्पकत्वमहत्त्वादिवर्ग
पेतत्वसहोत्पादसत्त्वमात्रादीनां विषयत्वहेतुत्वेन परिकल्पितानामसति सर्वेषामभावात् । अथात्मा
स्तःकरणसम्बन्धेनाव्यभिचारिताविशिष्टज्ञानमुत्पन्नं गृह्यत इति तदव्यभिचारितावगमाः नन्वशब्द
व्यभिचारित्वं किं ज्ञानधर्मः उत तत्स्वरूपम्? यदि तद्वर्त्मस्तदा न नित्यः सामान्यदूषणेनोपेक्षितत्वात् ।
अनित्योऽपि यदि ज्ञानात् प्रागुत्पन्नस्तदा न तद्वर्त्मः धर्मिणमन्तरेण तस्य तद्वर्त्मत्वायोगात् ।
१५ सहोत्पादेऽपि तादात्म्य-तदुत्पत्ति-समवायादिसम्बन्धामावे 'तस्य धर्मः' इति व्यपदेशानुपपत्तिः ।
पश्चादुत्पादे पूर्वं व्यभिचारि तद् ज्ञानं स्यात् । किञ्च, अव्यभिचारितादिको धर्मो ज्ञानाद् व्यतिरिक्तः
अव्यतिरिक्तो वा? यदि व्यतिरिक्तस्तदा तस्य ज्ञानेन सह सम्बन्धो धाच्यः । स न समवायलक्षक
तस्यासिद्धेः सिद्धापि ज्ञानस्य धर्मतया अव्यभिचारितादिधर्माधिकरणताऽयोगात् धर्माणां धर्माभि
करणताऽनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तस्यापि धर्मिरूपताप्रसक्तिः । अथ समानधर्माधिकरणता
२० धर्माणां नाभ्युपगम्यते विजातीयधर्माधिकरणता विष्यत एव अन्यथा ज्ञाने 'अव्यभिचारि' इत्यादि
व्यपदेशानुपपत्तिर्भवेत् तद्व्यभिचारितादीनामपि धर्माणां सत्य-प्रमेयत्व-हेतुत्वाच्चेनकधर्माभि
करणतया धर्मिरूपतैव प्रसक्तैति कस्यचिद्वर्त्मस्यापरधर्मानधिकरणस्याभावाद् धर्माभायतो धर्मिणोऽ
व्यभावप्रसक्तिः । नापि विशेषणविशेष्यभावलक्षणोऽसौ तस्याप्यपरसम्बन्धकत्वनया सम्बन्ध(अ)

१ "पानादिरूपा सर्वक्रिया ततः कर्षं प्रादुष्यात्"-५० टि० । २ "जातिमदर्थप्राप्ता"-५० स० टि० ।

१ "किञ्च, प्रतिषामर्थेनाव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य शब्दपदे किं लिङ्गभूतेन शब्दो भव्यशरामकेन? तदपि लिङ्गभूतेन
तदुत्पन्नं तेन शब्दं संबन्धानवगतेः अवगता वा अने प्रवृत्तिसामर्थ्येन । अथाप्यशरामकेन तदुत्पन्नं पूर्वोदितप्रत्ययभूतेन
शब्दं सन्निकर्षाभावात् तद्विषयविज्ञानं न प्रत्यक्षपक्षे निरालम्बनत्वात् केशोन्दुकादिष्वेवेनवत् । न विज्ञानस्याभावोऽस्मादिति वा
भावस्तदभावात् । अविद्यमानस्य विषयाणो वक्ष्यः । किमाकारार्प(रे)कत्वेन वा महत्त्वादिवर्गोपेक्षितत्वेन वा तात्पर्येन वा
सहोत्पादेन वा सर्वस्य प्रत्यक्षमित्यत्र कथमसौ नियमस्तद्विषयत्वे केशोन्दुकादिविज्ञानस्यैव निष्पादये वीक्षमन्तरेणीयम्
आत्मसत्तामात्रेण निष्पादये सर्वस्य निष्पादयमात्रपदे तत्तत्परिणामवत् । इत्यत्र । अथाप्यस्याव्यभिचारित्वं दृष्टये आत्मनः
करणसंबन्धेनोत्पन्नं विज्ञानमव्यभिचारिताविशिष्टं प्रयोष्यते तदुत्पन्नं तदव्यभिचारित्वं तद्वर्त्मो वा तात्पर्यं वा । तदपि
तद्वर्त्मः स निश्चिन्तितो वा? यदि नित्यस्तदा जातिरूपेणोपेक्षितो(णायो)रितो वेदितव्यः । अथाभिज्ञः स पूर्वोत्पन्नः स
वभावा वा जातः? तदपि पूर्वोत्पन्नपक्षे कल्याणो धर्मः? न हि धर्मिणमन्तरेण धर्मो भविष्यदिति ततो ज्ञानस्य
५ कस्येति वक्ष्यम् । अथ सहोत्पन्नः कृत्योः संबन्ध इति वक्ष्यम् । तादात्म्य-तदुत्पत्ति-समवायलक्षकत्वात् तद्वि
५ तद्वर्त्मो वक्ष्यमस्याव्यभिचारितमिति । अथ दृष्टोपपत्तिर्हि पूर्वं व्यभिचारिता विज्ञानस्य प्रयोगेति न चाप्याभिज्ञे स्मि
चरितो धर्मोऽस्ति सुखदिव्यतिरिक्तव्यग्रणीसंभवेन स्वयमनभ्युपगमात् । यदि वाऽव्यभिचारितो धर्मो अपरानुप
अभ्युपगम्यन्ते तेरतिरिक्तं लिङ्गं सामान्या अवस्थाऽमुदुपपद्यते तत्तदुत्पन्नम्"-इत्यदि-तत्परो- ५० ११
५० १-५० ११ ५० ११ ।

४ "इदं च लिङ्गम्"-५० स० टि० । ५ "पूर्वज्ञानविषय"-५० स० टि० । ६-५० १-५० ११ ।
७-५० १-५० ११ । ८-५० ११ । ९-५० ११ । १०-५० ११ । ११-५० ११ । १२-५० ११ । १३-५० ११ । १४-५० ११ । १५-५० ११ । १६-५० ११ । १७-५० ११ । १८-५० ११ । १९-५० ११ । २०-५० ११ । २१-५० ११ । २२-५० ११ । २३-५० ११ । २४-५० ११ । २५-५० ११ । २६-५० ११ । २७-५० ११ । २८-५० ११ । २९-५० ११ । ३०-५० ११ । ३१-५० ११ । ३२-५० ११ । ३३-५० ११ । ३४-५० ११ । ३५-५० ११ । ३६-५० ११ । ३७-५० ११ । ३८-५० ११ । ३९-५० ११ । ४०-५० ११ । ४१-५० ११ । ४२-५० ११ । ४३-५० ११ । ४४-५० ११ । ४५-५० ११ । ४६-५० ११ । ४७-५० ११ । ४८-५० ११ । ४९-५० ११ । ५०-५० ११ । ५१-५० ११ । ५२-५० ११ । ५३-५० ११ । ५४-५० ११ । ५५-५० ११ । ५६-५० ११ । ५७-५० ११ । ५८-५० ११ । ५९-५० ११ । ६०-५० ११ । ६१-५० ११ । ६२-५० ११ । ६३-५० ११ । ६४-५० ११ । ६५-५० ११ । ६६-५० ११ । ६७-५० ११ । ६८-५० ११ । ६९-५० ११ । ७०-५० ११ । ७१-५० ११ । ७२-५० ११ । ७३-५० ११ । ७४-५० ११ । ७५-५० ११ । ७६-५० ११ । ७७-५० ११ । ७८-५० ११ । ७९-५० ११ । ८०-५० ११ । ८१-५० ११ । ८२-५० ११ । ८३-५० ११ । ८४-५० ११ । ८५-५० ११ । ८६-५० ११ । ८७-५० ११ । ८८-५० ११ । ८९-५० ११ । ९०-५० ११ । ९१-५० ११ । ९२-५० ११ । ९३-५० ११ । ९४-५० ११ । ९५-५० ११ । ९६-५० ११ । ९७-५० ११ । ९८-५० ११ । ९९-५० ११ । १००-५० ११ ।

किमिच्छाशोभाभावे रूपदर्शनं न भवति? भवत्येव कथमन्यथाभावमात्राकारकम्? हि चेति चेत् यदन्तर्गतयोग्यानाम् गीताशोकनिर्गन्तात्प्रकाशम् । प्रदीपोदात्तं धारयतेत्यर्थम् । अत एवान्यत्रोक्तम्—

१५ "तमोनिरोधे धीर्ज्ञाने तमगतादृशं (गुणं) यम् ।
गटारिकम्" [] इत्यादि ।

प्रदीपस्य च गटारिकाभावात्तमोऽपनेयुन्ते 'तैजसं यद्गुणं रूपदीनां मध्ये रूपैर्प्रदीपयत्' इति शासनविरुद्धात् दृष्टान्तस्य निरसं द्रष्टव्यम् ।

न चान्यत्र एव तस्य रसमयः निरुद्धः केवलप्रनेन प्रातार्यप्रकाशकत्वं तेषां साध्यम् ।

तत्सद्भाष्यप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याभावात् । अथ यद्यप्राप्त्यप्रकाशकं चक्षुः

१६ न, भाषाणां नियतप्रतिपत्त्यात् । यतो य एव यत्र योग्यः स एव तत् प्रकाशयति मन्वा समवायादिशोभाभ्युपेया कुल्यत्वरूपं प्रकाशयति तथा तद्व्यवसि प्रकाशयेत् तथा धीरूपम् । अथ योग्यताऽभावात् तत् तद्व्यवसयमामयति तर्हि योग्यताऽभावात् नातिव्ययदिनमतिस्मिहृष्टं वा तद्व्यव प्रकाशयतीति सर्वत्र योग्यनैवाश्रयणीया नापरं प्रकल्पनेन कृत्यम् 'रसमयो वा कुनो न लोकान्तमुपयान्ति' इति प्रेरणायां

१७ इत्यत्र तु योग्यता प्रतिविधानत्वेन यत्कथ्या । तथा, यस्य कारणाद् भिन्नमेव कार्यं तस्य सर्वं सर्वस्वात् कुतो नोत्पद्यते इति घोषे योग्यतानो नापरमुत्तरमिति सैवाश्रयस्युपगमनीया किञ्च, यदि प्रातार्यप्रकाशकं चक्षुः स्फटिकाद्यन्तरितयस्तुप्रकाशकं न स्यात् तद्दर्शनीयं विषयं गच्छतां स्फटिकादिना प्रतिपन्धात् । न च तैसास्यं ध्यस्तयाद्यमदोषः

१८ स्फटिकादेर्व्यवधायकस्यादर्शनप्रसङ्गात् तदुपरि व्यवस्थापितस्य चाधारविनाशात् पातप्रसक्तम् इति परमाणयो दृष्ट्याः कस्यचिदाधारभूता या अथयविरूपनार्थैर्यप्रसक्तेः । अन्यस्यावयविन भाषात् सेरदोषश्चेत्, न; तदा तद्व्यवहितस्यादर्शनप्रसक्तेः । तथा च यदा व्यवधायकदर्शनं न तदा व्यवहितदर्शनम् यदा च व्यवहितदर्शनं न तदा व्यवधायकदर्शनमिति प्रसज्येत । न चैवम् पुनरुक्तो दर्शनात् । अथाश्रयत्वेनिरन्तरं व्यवहितप्रतिपत्तिविधमस्तर्हि तदभावस्यापि आशुबुत्तेरभावप्रतिपत्तिविधमस्तथा किं न भवेत्? भाषयक्षस्य बलीयस्यादिति चेत्, न; भावाभावयोः परस्परं लक्षणं

२५ करणं प्रत्यदिशेपात् । किञ्च, कलुषजलाद्यावृत्तस्यार्थस्य किं न तत् प्रकाशकोः स्फटिकादेरिव जलादेरपि मेवे तेषां सामर्थ्याप्रतिपातात् । न च जलेन ते प्रतिहन्त्यन्ते स्वच्छजलेनापि तेषां प्रतिपातात् तत्र व्यवहितस्याप्यप्रकाशनप्रसङ्गात् । अथ तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यता तर्हि तत एव तेऽप्राप्तमप्यर्थं प्रकाशयिष्यन्तीति व्यर्थं संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षप्रकल्पनम् । अपि च, समवायसम्बन्धनिषेधे वृद्धां घटरूपेण संयुक्तसमवायप्रतियन्धस्याभावात् तद्रूपाप्रकाशकत्वात् कथं नासिद्धो हेतुः 'रूपदीनां

३० मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्' इति? अथ 'इह तन्तुपु पटः' इति बुद्धिः सम्बन्धनियन्धना तदुचित्यात् 'इह कुण्डे दधि' इति बुद्धिवत् 'इत्यतोऽनुमानात् समवायसिद्धेः न संयुक्तसमवायसम्बन्धभावात् न; 'इह'पुल्या सम्बन्धमात्रसाधने घट-तद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धान्मुपगमात् तत्र साध्यताप्रसङ्गात् । अथ कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धः तद्विनिमित्तत्वेन न प्रतिपन्न इति कथमतोऽसौ

साध्यस्तर्हि समवायेऽप्येतत् समानम् । तथापि ततस्तत्साधनेऽन्यत्र कः प्रवेष्टे? अथ घट-तद्रूपयोः सम्वादासम्बन्धः स्यात् तथा च अभावेनाक्षाणां सन्निकर्षाभावात्तत्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । विशेषणविशेष्यभावस्य भावाभावयोः सम्बन्धस्य भावाभावाय दोष इति चेत्, न, भावाभावयोः

१ "जना."-५० ल० टि० । २-पश्य व्य-भा० भा० । ३-क्षुः स्फुटि-त० वा० भा० । ४-तो स्फुटि-त० वा० भा० । ५ "प्रतिबन्धन"-५० ल० टि० । ६-मये स्फुटि-त० वा० भा० । ७-स्य वापा-५० ल० वा० भा० विना । ८-अत्र व्य-भा० भा० । "निरन्तरस्फटिकादिभिन्नम्."-प्रवेष्टे ५० ११ टि० १ । ९ "अथयति"-५० ल० टि० । १० "रूपस्य"-५० ल० टि० । ११-काः स्फुटि-वा० भा० । १२ "तदु-५० ल० टि० । १३ व्यर्थं समवा-५० भा० हा० नि० । १४ अत्र प्रथमं ६० भा० उपपन्नम् । १५-म प्र-वा० भा० ।

विनिर्मातोऽपि न भवति? भवत्येव कल्पमन्त्र-
विः नैति चेत् यदन्तर्गतमपि तान्तात्पर्यमिति
व्यपत्तेश्चार्थम् । अत एवाप्यत्रोक्तम्—

"तमोनिगेधे गीर्धने तमगानादृशं (गुणं) १
घटादिकम्" [] इत्या

प्रदीपस्य च घटरूपेण भाष्यकृतमोऽपनेतुने 'गीर्ध' चक्षुः रूपः
प्रदीपस्य इति साधननिष्पत्त्या इष्टान्नस्य निरन्तं द्रष्टव्यम् ।

न चान्यत्र एव तस्य रश्मयः सिद्धाः केवलमनेन प्राप्तायं
तन्मद्भाष्यप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याभावात् । अथ यद्यप्राप्त्यं प्रका-
१० ग. भाष्यानां नियतशक्तित्वात् । यतो य एव यत्र योग्यः स एव
समवायाविशेषाच्च शुभं वा कुशल्यरूपं प्रकाशयति तथा तद्वन्धम
धिकृत्यम् । अथ योग्यताऽभावात् तत् तद्वन्धमवभासयति ता-
मातिव्यपदिनमतिप्रचुरं वा तद्वत् प्रकाशयतीति सर्वत्र यं
प्रकल्पनेन कृत्यम् 'रश्मयो वा कुनो न लोकान्तमुपपान्ति' इति

१५ इतरेषु तु योग्यता प्रतिविधानेन यत्कथा । तथा, यस्य कारणाद्
सर्वं सर्वेसात् कुनो मोत्पद्यत इति घोषे योग्यतानो नापरमुक्त
किञ्च, यदि प्राप्तायं प्रकाशकं चक्षुः स्फटिकाद्यन्तरितवस्तुप्रकाशकं
गच्छन्ती स्फटिकादिना प्रतिपन्धात् । न च तेसां ध्वस्तत्वाद्यम
स्फटिकादेर्व्यवधायकस्यादर्शनप्रसङ्गात् तदुपरि व्यवस्थापितस्य चा-

२० परमाणवो हृदयाः कस्यचिदाधारभूता वा अवयविरूपनायेव ध्वस्त-
तेरदोषधेत्, न; तदा तद्व्यवहितस्यादर्शनप्रसक्तेः । तथा च यदा व्य-
दर्शनम् यदा च व्यवहितदर्शनं न तदा व्यवधायकदर्शनमिति प्रस-
दर्शनात् । अथाशूतपत्तिर्निरन्तरं व्यवहितप्रतिपत्तिभिन्नमस्तर्हि तदभा-
विभ्रमस्तथा किं न भवेत्? भावपक्षस्य बलीयस्यादिति चेत्, न;

२५ कर्णं प्रत्यविशेषात् । किञ्च, कलुषजलाद्याधृतस्यार्थस्य किं न ते प्रका-
मेवे तेषां सामर्थ्याप्रतिपातात् ? न च जलेन ते प्रतिहृत्यन्ते सच्छजं

वहितस्याप्यप्रकाशनप्रसङ्गात् । अथ तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यता तर्हि त-
पिप्यन्तीति व्यर्थं संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षप्रकल्पनम् । अपि च, त-

३० घटरूपेण संयुक्तसमवायाप्रतिबन्धस्याभावात् तदूपाप्रकाशकत्वात् क-
मये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् इति? अथ 'इह तन्नुप पटः' इति बुद्धिः स-

'इह कुण्डे दधि' इति बुद्धिवत् इत्यतोऽनुमानात् समवायसिद्धेः न सं-
न; 'इदं बुद्ध्या सम्यग्भाष्यसाधने घट-तदूपयोः कथञ्चिदादात्म्यसं-

साप्यताप्रसङ्गात् । अथ कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धः तद्विनिमित्तत्वेन न ।
साप्यस्तर्हि समवायेऽप्येव समानम् । तथापि ततस्तत्साधनेऽन्यत्र कः प्र-

३५ कथञ्चिदादात्म्यसम्बन्धो विरोधात्प्येते तर्हि भाष्याभाषयोः कथञ्चिदादा-
र्तभावात्सम्बन्धः स्यात् तथा च अभावेनाक्षाणां सन्निकर्षाभावात्साक्षात्
विशेषणविशेषभाष्यस्य भाष्याभाषयोः सम्यग्भाष्यस्य भाष्याभाष्यं दोष इति चेत्

१ 'अना'—२० ल. ३० टि. १ पश्य व्य-भा. मां. १-शु. स्फुटि-स. ५
२-ल. ४-५ वि. ५ 'प्रतिबन्धम्' ३० ल. ३० टि. १-मये स्फुटि-स. ५
३-ल. ४-५ वि. ५ 'निरन्तर' व्य-भा. मा. १ 'निरन्तरस्फटिकादिविभ्रम'—प्रत्येक-
४-ल. ४-५ वि. ५ 'रश्मयो'—२० ल. ३० टि. १ ११-का. स्फुटि-भा.
५-ल. ४-५ वि. ५ ११ व्यर्थं समवा-२० भा. ४० वि. १४ अत्र प्रमाणं ४
१२ व्य-२० ल. ३० टि. १ न प्र-भा. मां.

[प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः चार्वाकस्यानुमानप्रामाण्याशङ्का]

अत्राहुर्धार्वाकाः—अथेतु सांख्यवहारिकं विशदमध्यक्षम् अनुमानादिकं तूपचरितरूपत्वाद्विषया-
भावाच्च प्रमाणमनुपपन्नमिति कथं शब्दसंयोजनात् श्रुतं स्पृष्टाद्युपपत्तिमत्? तदुक्तम्—“प्रमाण-
स्यागौणत्वादनुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभः” [] तथा “अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः
५ प्रमाणम्” । [] न चानुमानमर्थपरिच्छित्तिसिद्धिमायम् तद्विषयामितस्य सामान्या-
देरर्थस्याभावात् । भावेऽपि यदि विशेषस्तद्विषयोऽभ्युपगम्यते तदा तत्र हेतोरनुगमाभावः अथ
सामान्यं तद्विषयस्तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः । तदुक्तम्—“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्ध-
साधनम्” । [] इति । किञ्च, व्याप्तिग्रहणे पक्षधर्मतायगमे च सत्यनुमानं
प्रवर्तते न च व्याप्तिग्रहणमप्यक्षतः संभवति तस्य सन्निहितमात्रार्थप्राद्वक्त्येन सकलपदार्थोपेय
१० व्याप्तिग्रहणेऽसामर्थ्यात् । नाप्यनुमानं तद्ग्रहणक्षमम् तस्यापि व्याप्तिग्रहणपुरःसरतया तत्र प्रवृत्तेः
अनुमानात् तद्ग्रहणेऽनवस्थेनरेतराध्यक्षोपप्रसक्तेः । प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तस्य च व्याप्तिप्राद्वक्त्या-
योगात् विशेषपरिच्छदानुमानविरोधयोश्च सर्वत्र सुलभमत्वात् कुतोऽनुमानस्य प्रामाण्यम्?

[सौगतैरनुमानप्रामाण्यसमर्थनेन चार्वाकाशङ्कायाः प्रतिविधानम्]

अत्र प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिनः सौगताः प्रतिविदधति—प्रमाणैतरसामान्यस्थितेः परबुद्धि-
१५ परिच्छित्तेः स्वर्गापूर्वदेयतादिप्रतिषेधस्य चाकृतलक्षणमिः स्वसंयित्तिभिः कर्तुमशक्तेः प्रमाणान्तर-
सङ्गायः सिद्धः । यच्च ‘प्रमाणस्यागौणत्वात्’ इत्युक्तम् तत्र यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमभिप्रेतं
तदानुमानमप्यनुपचरितमेव असललितबुद्धिरूपत्वात् अथ धर्मिधर्मसमुदायस्य साध्यत्वे हेतोः
पक्षधर्मत्वम् अन्ययो वाऽसंसर्गमिति धर्मिणः साध्यत्वं पक्षधर्मत्वप्रतिषेधार्थं धर्मस्य चान्ययसिद्ध्यर्थ-
मुपचरितमित्युपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरितम्, असदेतत् । यतो यत्र धर्मिणि धूममात्रमग्नि-
२० मात्रव्याप्तमुपलभ्यते तत्रैवाग्निप्रतिपत्तिर्भवन्ती लोके दृश्यत इति कस्यान्योपचारः? समुदायस्याप्येवं
साध्यत्वं सिध्यत्येव । यदाह “केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथैवसमुदायस्य सिद्धिः कृता भवति”
[] इति । पुनरप्युक्तम्—

“धर्मस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते ।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥” [] इति ।

२५ न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे अनुमानमुपचरितं नाम । न चागौणत्वादभ्रान्तत्वात् प्रमाण-
स्यानुमानस्य च भ्रान्तत्वादप्रामाण्यम् भ्रान्तस्याप्यनुमानस्य प्रतिबन्धकत्वादुपजायमानस्य प्रामाण्य-
सिद्धेः । तथाहि—प्रत्यक्षस्यापि अर्थस्यासंभवेऽभावे एवाव्यभिचारित्वलक्षणे प्रामाण्यम् तस्य साध्य-
प्रतिपक्षहेतुप्रमयस्यानुमानस्याप्यस्तीति कथं न प्रमाणम्? तदुक्तम्—

१ प्रत्यक्षैकप्रमाणसमर्थनप्रवर्णं चार्वाकमनं प्रमेयकमलमात्रेणैव दृष्टव्यम्—पृ० ४५ द्वि० पं० ५१ १ पृ० ७० पं० २७
द्वि० १ । “तथा बाहुः—प्रमाणस्यागौणत्वादानुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभः”—न्यायमञ्ज० भा० १ पृ० ११८ पं० २१ ।

२ “विशेषेऽनुगमाभावान् सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्ग्रहणेऽनुपपन्नत्वादानुमानकया कृताः” ॥—न्यायमञ्ज० भा० १
पृ० ११९ पं० ४-५ । “येऽपि मन्यन्ते—विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनात्”—१, ५ पात्रटीका पृ०
११ पं० १० ।

४ धर्मायै कारिकेयं वर्तते—“तदुक्तं धर्मिणीतिवा-

प्रमाणैतरसामान्यस्थितेरन्यथिवो गतेः । प्रमाणान्तरसङ्गायः प्रतिषेधोक्तस्यचित्” —प्रमाणप० पृ० ११ पं० ११-१८ ।
प्रमेयक० पृ० ४६ द्वि० पं० २ । “तथा चोक्तं सौगते.” इति इतोदुतोऽयं श्लोकः प्रमाणान्तरकदम्बम्—पृ० २५५
पं० १०-११ । “मर्मेदीर्घिण्येनदह” इति निर्दिशोदुतोऽयं श्लोकः प्रमाणपीमाशायम्—१-१-११ पृ० १४ पं० १४ ।
५-धर्म्याह—अ० ६० द्वि० १ ६ प्र० पृ० पं० ४ । ७ धर्मित्यं प्र-भा० भा० ६० द्वि० १ ८ “साध्य-
धर्म”—पृ० ६० द्वि० १ ।

“प्रत्यक्षस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते । तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥”—न्यायमञ्ज० भा० टी० पृ०
१८० पं० १ ।

“अपेक्षांभवे भाषात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।

प्रतिषेधनभाषणं तदेतन्त्रये समं द्वयम्” ॥ [

] इति ।

तेन ‘अपेक्षांभवे भाषात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता’ इत्यादि यदुक्तम् तदुपपत्तयाम् । यतः सर्वे एष प्रेक्षायां प्रयुक्तियाम् प्रमाणमन्वेष्टेने प्रयुक्तियुक्त्याप्रदर्शकम् । अपेक्षितानामर्थार्थः प्रयुक्तियुक्त्या । अनागतं च प्रयुक्तियाप्यमर्थत्रिपदात्ताप्रत्यक्षमर्थस्य नाप्यप्रमाणमनुत्तरं समर्थम् भाषिणि प्रमाणव्यापारांभ-
 ५ पात् तत् कथमर्थार्थपरिच्छेदमात्रात् प्रामाण्यं भुजम् । अतः स्वयमेव अपेक्षां तदुत्तराया ‘यत् पूर्वं मेवा प्रपञ्चेनार्थत्रिपदात्तात् प्रतिपद्यते यत् तदेवेदम्’ इति निश्चयं कृत्वा प्रत्यक्षत्वात् प्रमाणम् अनुमानेऽपि यत्नम् नमानम् एतेऽपेक्षितकारित्वेन निश्चितार्थात् पारम्पर्येणोत्पत्तिरेवाप्यभिचारित्वेनार्थं प्रामाण्यमनुमानेऽप्युत्तराय कथं वाविप्रतिपत्तिविषयः । प्रतिपद्यत एव चाप्यनुमानस्य तदुत्तराया दारायदुपपत्तयामनेन लोकोऽप्युत्तराय प्रामाण्यम् । अथाप्यहमपि प्रमाणं नेप्यते तर्हि १०
 लोकप्रतीतिवादा अप्यनुमानागति अप्यहानुमानयोः प्रमाणतया लोके प्रतीतिपात् । न च नाप्य-
 हानुमानयोः प्रामाण्यमन्ताभिनिविष्यते किन्तु चित्तद्वयं यत्नद्वयं वा किञ्च न केनचित् प्रमाणेन मयतः प्रतिपद्यति पर्यनुयोगे यद्यनुमानं साधकमभिधीयते तत्तत्तत्रापि स एव पर्यनुयोग इत्यर्थं सर्वत्र पर्यनुयोगपरत्वेयं दृढवस्तेः सूत्रादीनि धत्तव्यम् यतः पराधर्मात् तद्वशात्पाताम् प्रमाणतोऽप-
 १५ गताम् साध्यप्रतिपत्तिरनुमानम् पराधर्मनानिधयस्य कश्चित् अपरात् कश्चिदनुमानान् यत्राप्यनु-
 मानात् तद्विषयकतत्रापि नानपस्यादिदूषणम् अप्यहानुमाने कश्चित् तद्विषयाद्वगपस्यादिदोषव्यापुते। तद्वशात्प्रतीतिद्वयस्य कार्यदेतोः कस्याचित् स्वभावेनोद्य विशिष्टप्रत्यक्षादेव । स्वभावेनोत्पत्ति-
 २० र्वाप्यस्याप्येतेषां प्रतिपत्तेस्तद्विषयस्य एव तद्विषयः । अप्यहानुमानेऽपि च क्षणिकत्वे तद्व्यपहार-
 साधनाय प्रयत्नमानमनुमानं न वैषम्यमनुभवैत् सिद्धापात्तं पुराणानुमानयत् । न च सत्यक्षणिक-
 त्वयोक्तादात्म्ये सत्यनिश्चये क्षणिकत्वस्यापि निश्चयात् तद्विषये वा सत्यस्याप्यनिश्चयात्—अन्यथा २०
 तत्साक्षात्प्रायोगात्—क्षणिकत्वानुमानपर्यप्यम् यतो निश्चयपेक्षो हि गम्यगमकभावः निश्चयस्यानु-
 भाविदोषेऽपि तस्य एव न क्षणिकत्वे सदागतापरोपस्यादेभ्योऽन्तिनिमित्तस्य सद्भावात् विषयस्य
 साधकप्रमाणवृत्त्या तस्य क्षणिकत्वयोलोकादात्म्यप्रतिषेधोपपत्तयाम् च प्रतिपद्यप्रतिपत्तिरप्युत्तर इति
 नानपस्यादिदोषः । न च निर्विकल्पकं व्याख्या प्रतिपद्यप्रमाणमप्यहानुमाने तस्य तत्र
 सामर्थ्याभ्युपगमात् । न चाप्रमाणकैः परः पर्यनुपपत्तेर्याद्विप्रतिपादिनोः पर्यनुयोगस्य प्रमाणत्वे-
 २५ नातिदेः । अथ यथा यथानामकमनुमानं न यत्तुः प्रमाणम् अथ वाऽनेन यत्ता परान् प्रतिपादयति
 तयाऽप्रमाणकैः पर्यनुयोगः प्रियत इत्युक्तमेतत् यतो यथानाद् द्वयोःप्यर्थप्रतीतिः प्रमाणभूतयो-
 ३० चनेऽप्यपिच्छेदकायात् वैपलं यत्तुःप्रमाणस्य निष्पत्तया प्रमाणं सोप्यते न पुनरप्रमाणं मयति
 अप्रामाण्ये वा द्वयोःप्यप्रमाणमिति कथं तथार्थप्रतीतिः । यद्यपि ‘परप्रतिपत्तिरनुमानेन तदेव निवि-
 ३५ ष्यते’ इत्युच्यते तदप्येतेनैव निरस्तम् । यद्य ‘तद्विषयस्य सामान्यावेरमाधानुमानमप्रमाणम्’ इत्यु-
 ४० क्तम् तदप्यतदुपपत्तयामनुमानाप्रमाणकत्वेनानुमानस्य प्रतिपादनात् प्रतिविदितम् यथोक्तस्य च
 सामान्यस्यायोग्यव्यच्छेदेन प्रतिनियतदेशादिसम्बन्धितयाऽनुमानेन प्रसाधनात् । ‘विशेषेऽनुगमा-
 ४५ भायः सामान्ये सिद्धसाधनम्’ इत्यपि प्रतिविदितमेव । अयगततादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिपद्यस्य च
 सिद्धस्य साध्यगमकत्वे विशेषविद्वानुमानविरोधयोः सदभावदर्शनमात्रप्रतिपत्तिरपिनाभायलिङ्गम-

१ “प्रमाणहेतुर्ब”-इ- १० । २ १० १० १० १ । तत्तत्तत् १० १० १० १० १० । ३ १० १० १० १० १० । ४ १० १० १० १० १० ।

११ १-१-११ प्रमाणता- १० १० १० १० १० । २ १० १० १० १० १० । ३ “प्रत्यक्षम्”-इ- १० । ४-पत्तिवि-

५० । ५-य पा-२० १० १० १० १० । ६ लोकेऽ-२० १० १० । ७ दिङ्के के-२० १० १० १० १० ।

८ १० १० १० १० १० । ९ पर्यनुयायस्य हि दृढवस्ते- १० १० १० १० १० । १० १० १० १० १० ।

११ “प्रत्यक्षनिश्चय- १० १० १० १० १० । १२ न य-भा-भा- १० १० १० १० १० । १३ “यत्तद्वद्व- १० १० १० १० १० ।

१४ अनुमान परार्थ- १० १० १० १० १० । १५ न य- १० १० १० १० १० । १६ १० १० १० १० १० ।

१७ नित्योत्तर- १० १० १० १० १० । १८ कथ- १० १० १० १० १० । १९ १० १० १० १० १० । २० १० १० १० १० १० ।

- प्रक्रियोरन्यमिवा साऽपि प्रमाणप्राधित्वाद्बुद्धेऽप्या । यथा च क्रियाविभागादीनां प्रमाण-
प्राधित्वं तथा प्राह प्रतिसादितम् प्रतिसादयिष्यते च यथावसरम् । यदपि 'मेधायां भविष्यति-
कार्यविशेषनिर्दिष्टत्वनुप्राप्तत्वादिना धर्मेण तद्वत्तेन साध्यते' इत्युक्तेम् तद्व्यसंगतम् अस्मत्परिचित-
विशताऽभ्युपगमवादिनां प्रदर्शिनव्यापेन धर्माद्यसिद्धेरप्यविसंयोगविशेषनिरोधप्रमाणादीनां च
५ पराभ्युपगमनानिर्दिष्टेनोपाधय-सारूप-दृष्टान्तसिद्धिद्वये वाच्याः । न च कार्याभावात् कारण-
मात्रस्यानानिर्दिष्टरिति सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुः अत्रतिष्ठत्सामर्थ्यस्य कारणविशेषस्याभावापेक्षायां
नानिर्दिष्टमानस्यैवं कारणसोभनत्वादिधर्मविशिष्टस्य शत्रुं शक्यम् अती या कार्यस्यैव तदा
प्रत्यक्षेण युक्तं प्रत्य । यदपि 'यो हि भविष्यदृष्टव्यमिवादिमुपपत्त्यादिनिरोधप्रमाणं तमपेः त-
दा तस्मात् तानमुमिनेति' इत्युक्तेम् तद्व्यसङ्गतम् तदनुमितेः प्रागेव कार्यस्य प्रमाणत्वात् तदनु-
१० निरोधेऽप्यन्येति न्युक्तव्याह । यदपि 'गर्भीरप्यानवपे सति' इत्यागृह्यतावतीरितोक्तानाम् तदपे-
क्षे निरस्तम् अनुतेनप्रतिपत्तौ तस्यानुपयोगित्वात् अपश्यन् एव तत्प्रतिसादयस्यार्थेन शिष्टेः । यदपि
हेतुत्वं उदाहरणे प्रतिसादितम् तत्र नदीविशेषो धर्मी अथपरिकर्योऽपिः उभयपक्षगणितगणित-
संयोगविशेषत्वात् साधनधर्मोऽपिः संयोगस्याभावेन प्रतिसादयम् । यदपि वृद्धिकार्येण साधक-
धर्मस्य दातृत्वात् प्रक्रियोरन्यमेवेन प्रतिसादितम् तदपि प्रतिसादय अतिव्याप्तिरस्तम् । 'अकार्येकारण-
१५ मतेन शिष्टेन च प्रक्रियोऽन्यमेवेन सामान्योदृष्टम्' इति यदभिप्रायम् तद्व्यसङ्गतम् अकार्य-
कारणद्वयसमकालीनत्वस्य च शिष्टस्य समकालेऽपिनाभावाभिहितस्य तादात्म्य-अनुप्राप्तत्वात्
प्रक्रियोदृष्टत्वादेरिति समकालाभ्युपगमात् सार्थस्य सार्थं प्रति समकालोपपत्तेः । न चाप्यपि
उपपत्त्युदरे तदाप्ये वा लघावेनैव शिष्टगणितगणितो लघ्येनेत्यत्र दण्डुलमात्रेस्तां वाच्ये च
संज्ञेऽप्येव प्रमाणत्वे हेतुः प्रमाण इति वक्तव्यम् एव एवमभ्युपगमे वाच्यमित्यत्र एव वक्तव्यं न
२० लघ्येनैव हेतुः तदा च न कर्तव्यमपि न ज्ञानं न शब्देनोक्तत्वात्प्रतिपत्तौ युक्तम् । तदि किञ्चित्
हृदयस्य सति च न ज्ञानं किञ्चित् वचाप्यन्यमात्रे वा अनाद्येवदेशकालप्रमाणत्वादेशादिभावा-
त्तत्र कालेन शिष्टगणितगणितं तयो वैशाऽपिनाभ्युपे नत्, दृश्यते तेन तदा तदापिनिर्दिष्टानिवा-
दिप्रमाणे वक्तव्यं न ज्ञानं वक्तव्यमपि किञ्चित् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
२५ न च ज्ञानं एव प्रमाणं अनाद्यत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
३० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
३५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
४० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
४५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
५० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
५५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
६० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
६५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
७० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
७५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
८० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
८५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
९० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
९५ ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।
१०० ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् । तच्च वक्तव्योक्तत्वात्प्रमाणत्वात्प्रतिपत्तौ लोपात्तम् ।

[अथपादीयानुमानस्य विविधा व्याख्याप्रपञ्चस्य तदीयानुमानलक्षणस्य त्रैलोक्या नित्यत्वम्]

अत्र च सूत्रे "तत्पूर्वकमनुमानम्" इत्येतावदनुमानलक्षणमित्येते । "तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम्" इति चान्ये । "तत्पूर्व त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यनोदष्टं चानुमानम्" इत्यपरे । आद्ये सूत्रे लक्ष्यलक्षणविभागमुपदर्शयन्ति—अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः तत्पूर्वकमिति लक्षणम् अत्र वैकल्यं ५ पूर्वकशब्दस्य समानधृत्या "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ—" [न्यायद० १-२-१] सूत्रयन् साधनशब्दस्य लुप्तनिर्देशो मन्यन्ते । "तत्पूर्वकम्" इत्यत्र तच्छब्देन प्रत्यक्षं प्रमाणमभिप्रेक्ष्यते । तत्पूर्वकं तत्कालं तत्कालपूर्वकं तत्पूर्वकं तदनुमानं ज्यैष्ठ्येच्छितं तत्तत्तुल्यमाने संस्कारे अतिप्रसङ्गः तस्य तत्काल-पूर्वकत्वेऽप्यव्योचरूपत्वात्तानुमानव्यवच्छेदकत्वमिति तत्रिभूतये ज्ञानप्रद्वयं कार्यम् अथ प्रत्यक्षस्य ज्ञानप्रद्वयं प्रमाणं तदिहापि सम्बध्यते । नन्वेवमपि ज्ञानरूपं तत्पूर्वकं यतो भवति तदनुमानमित्यु- १० च्यमाने स्मृत्यातिप्रसङ्गः द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया अविनाभावसम्बन्धस्तुतेस्तत्पूर्वकत्वात् तज्ज्ञ-

पूर्ववदायनुमानविषयावुदाहरणानि अस्यन्तं विविधानि वर्तन्ते । उक्तकारिकाव्याख्यायां साङ्ख्यनारदोमुपां वाचसतिमिप्रसू पूर्ववदादित्रिकारमेव तद् बीतावीतमेवेन संयुहीतवान् तत्सकृत् च संवित्तरं विदुवान् ।

जैनागमसंग्रहेषु भगवती- [सं० ५, उ० ४] अनुयोगद्वार [पृ० २१२-२१५ सं०] प्रपठितु पूर्ववदादिनेदेनानुमा-
नविभागः कृतो दृश्यते परन्तु तत्र सामान्यदृष्ट-विशेषदृष्टमयमेदमिदं सूचीयमानं दृष्टावर्ण्यवज्ञाता ज्ञापितमिति ।
'प्रत्यक्षं च परोक्षं च' इति सूचयन्तः भीषिद्वेन-समन्तमद्रादयो जैनातिष्ठान् इवभागमिदमनुमानविभागं न वर्णितवन्तः ।
चरकचरित्यायां श्रीकृष्णादेः अनुमानद्वैविध्यमित्यर्थं प्रदर्शितम्—

"प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते । तद्विनिर्गुणं भूमेन मैत्रुणं तर्कदर्शनम् ॥

एवं व्यवस्थान्यतीतं बीजात् फलमनागतम् । दृष्ट्वा बीजात् फले जातमित्येव सर्वं युषाः" ॥

भा० ११ श्लो० २८-२९ पृ० २६१ ।

प्रवास्तपादभाष्ये "तत् त्वं द्विविधम् दृष्टं सामान्यनोदष्टं च" [पृ० २०५] इत्यादिनाऽनुमानद्वैविध्यं प्रदर्शितम् ।

मीमांसादर्शने शाबरभाष्ये "तत् त्वं द्विविधम्—प्रत्यक्षनोदष्टसंबन्धं सामान्यनोदष्टसंबन्धं च" [पृ० ८ पं० ९]

इत्येवमनुमानद्वैविध्यं प्ररूपितम् ।

इदमेव मीमांसकसमतमनुमानद्वैविध्यं तत्त्वसंग्रहे इत्ये निरूपितम्—

"द्वैविध्यमनुमानस्य केचिदेवं प्रचक्षते । विशेषदृष्ट-सामान्यपरिदृष्टमेतत्" ॥—तत्त्वसंग्रहं का० १४४३ पृ० ४३३ ।

"केचिदिति कुमारिलादयः" । तत्त्वसंग्रहं पश्चि० । अत्रार्थे सविशेषमवबुधुस्त्रिभिः श्लोकमार्तिकगतोऽनुमानपरिच्छेदोऽन-
धारणीयः । जैनागमे सामान्यदृष्ट-विशेषदृष्टे अनुमानस्य अमेदौ मीमांसकनये तु ते एवावतुमानस्य मेदाविति बोध्यम् ।

१ "अथ हि प्रथमं लिङ्गदर्शनं ततः प्रतिबन्धस्मरणम् ततः केषांविन्यते परामर्शज्ञानं ततः साम्प्रार्थप्रतीतिः ततः
प्रत्यक्षलक्षणवसरवर्णितेन क्रमेण हेयादिज्ञानमितीयति प्रतीतिकलाये ययोपपत्ति कार्यकारणभावो बह्व्य इत्येवं तत्पूर्वकत्वेन
केवलमनुमानलक्षणक्षममिति शुरुषो वर्णयाचकुः ।

अन्ये पुनः उपमानाद्यतिव्याप्तिव्युदासाय त्रिविधप्रद्वयं व्याख्यातवन्तः । तत्पूर्वकमनुमानमित्युच्यमाने सति उपमानादौ
प्रसङ्ग इति त्रिविधमहमम्" ।—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १२६ पं० २१—पृ० १२७ पं० २ ।

"तदेवं लक्षणे कश्चिद् सर्वं सूत्रमवबोधम् । एवं तु व्यापितं न स्यात् सूत्रकारस्य कोशलम्" ॥—न्यायमञ्ज० भा०
१ पृ० १२७ पं० १५ ।

२ "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविहङ्गः पयावचयोगसङ्गः पञ्चतृतिपञ्चपरिग्रहो वादः" इति सर्वेरे सूत्रम् ।

३ "तानि ये तत् पूर्व यस्य तदिदं तत्पूर्वकम्" इत्यादिना 'तत्पूर्वक'पदस्य मूल्यतिविचारणा न्यायवार्तिके वर्तते—
पृ० ४३ पं० १५-१ । एवैव विचारणा न्यायवार्तिकतात्पर्यवैदीक्यामपि चर्चिताऽस्ति—पृ० १५६ पं० २१-१ न्यायमञ्जरी तु
मेव भङ्ग्यन्तरेण विशेषविशदतया मुल्लिखिततया च निरूपिताऽस्ति—भा० २, पृ० १२६ पं० ७-१

४ तत्कालपूर्वकं तत्पूर्वकपूर्वकं सं० मा० वि० । तत्कालपूर्वकं तत्पूर्वकपूर्वकपूर्वकं सा० सा० ।
तत्कालपूर्वकं तत्पूर्वकं पूर्वकं पृ० । तत्कालपूर्वकपूर्वकं हा० ।

५ "विशिष्टं"—पृ० ल० रि० । "यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति । प्रत्यक्षपूर्वको भावनात्मकः
स्मृतिहेतुः संस्कार निर्णयश्च प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानं प्रमथ्यत इति । नैव दोषः विज्ञानस्याविहतत्वात् । इतिप्रार्थयमिकर्तृ-
त्वेन ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो भवेत् इति तेन न संस्कारोऽतिप्रसङ्गः । निर्णये तु उभयथा" इत्यादि—न्यायशा० पृ० ४५ पं०
१५-१ व्याख्या० ता० टी० पृ० १७० पं० २०-१

६ मध्येपमिहापि भा० मा० ।

पुष्टानुमानं मान्यस्य व्यभिचारान्न तस्य च तत्सम्बन्धित्यनिश्चये गमकत्वं मान्यथा अनैकान्तिक-
प्रतीतिः एवं च कार्यं न पराधर्मतानिश्चयो हेतुर्हम् । तन्मात्रापरिग्रहमात्रमप्यस्यापि पक्षधर्मत्वं
तत्तिष्ठत्यस्य समस्येष्टान्यध्यागमकताऽयोगाच्चाप्यपि हेतुशेन पक्षधर्मत्वकल्पना ।

अथवा व्यभिचारनिमित्तस्य एव धर्मो हेतुर्गुणो धूमस्यातिव्याप्यत्वान्न प्राप्तव्यमात्रापरिग्रहजन्यत्वं च ।
प्राप्तव्यनिमित्तं शिरोरिति तदेष हेतुर्गुणोऽन्यस्य तत्कल्पनायां हेतुः स्यादेव । एवं धर्मोदयात् ५
रामुदयानुमानं किमिति तदेष हेतुर्गुणोऽन्यस्य तत्कल्पनायां हेतुः स्यादेव । एवं धर्मोदयात् ५
रापनयोस्तत्कालसम्बन्धित्यमेवेति स एव कालो धर्मो तत्सम्बन्धित्यान्नोदयात् तत्रैव साध्यानु-
मानमिति कथमप्यपक्षधर्मत्वम् । कालानुमाने च नैतदनुमानं व्यभिचारात् । न च शीघ्रतः ।
कालानुमानमप्यपक्षधर्मत्वम् । एवं विदित्यपि पीलिकोत्सर्पणादेरपि पक्षधर्मता योज्या । नन्वेवमपि तदंश- १०
प्राप्तव्यजननेनैव गतव्यात् पराधर्म इति पूष्य लक्षणे न कल्प्यम्, वा अपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य
हेतुन्यनिराकरत्वात्तथात् तस्य अन्यथा महानसोपलब्धधूमत् महार्थे वायुकागुमानं प्रत्ययेत । अथ
महानसस्यो धूमो न तस्येन पाषण्डेन व्यातः एवमेतत् किन्तु 'साध्यव्याप्तो हेतुः' इत्येतावन्मात्रे
रक्षणे यत्रैव सापक्षधर्मत्वमेव साध्याधर्मांनुमानमिति न प्राप्येत इत्यन्यथापि साध्यानुमानादङ्ग- १५
अवेत् तत्तत्साध्याप्यत्वं पूष्य पक्षधर्मत्वमेव । यदा च भूतलादेरपलब्धिविजननयोग्यताऽनुपलब्धि- २५
स्तदाऽस्मै भूतलादिरभावेति कथमनुपलब्धेरपक्षधर्मत्वम् । पुष्पधर्मरूपापासपुष्पलब्धेरन्यभूत-
हारीकार्यत्वमेव तदभ्यन्तरं परमार्थतत्त्वस्यास्तत्त्वज्ञापकत्वात् । एतत्कत्वादेस्तु शब्दादिधर्मत्वम् परमार्थ-
एतत्कत्वादेऽपि मेदान्तरप्रतिरोधात्तदभ्यन्तरं मेदव्यवस्थापनात् । धूमादेरपि कार्यस्य प्रवेष्टादिधर्मत्वम् तत्कार्य-
तथा तद्वापकत्वात् । तेषां च विकल्पेन तत्सम्बन्धित्यस्यैव 'पक्षधर्मत्वं धर्मः' इति व्यष्टस्याप्येत ।
प्रास्तव्यमेतत् साध्यापक्षधर्मत्वे व्यतिरिक्तत्वेऽनुमानानुत्पन्नम् । नापि हेतोः पक्षधर्मत्वाभिधानं व्यर्थम् २०
या च पक्षधर्मतानिश्चयो व्यतिरिक्तत्वस्य यतश्च प्रमापतः संभवति तथा प्रवृत्तितमेव प्रमाण-
तिकादीं प्रत्ययोरप्यभ्याप्रेक्ष्य प्रवृत्तितं विलसतः ।

यदपि विषयानुत्पत्तया क्रियागुत्सायं यतोः प्रयोगनिबन्धनमभ्यर्थापि तदपि प्रतिभासमेदस्य
यमेदमन्तरेणानुपपन्नमन्यप्रतिपादनात् प्रतिज्ञात् । तत्र पूर्ववदिति 'यति प्रयोगाभ्यनेनापि
ज्ञानं युक्तिसङ्गतम् । यदपि 'पूर्वपक्षः शेषपक्षानुमानस्य मेदप्रतिपादनाय दोषव्यापार परिदोषः' २५
प्रतिधानम्, तदपि स्वप्रतियोगपर्यवर्तनमात्रम् । यत् इच्छादीनां गुणत्वयसिद्धौ शारतक्यसिद्धेः
अथति तत्र समयायामागतोऽयुक्तमिति प्रतिपादितम् । यदपि 'सामान्यवयवे सति अयाद्यु-
पक्षधर्मत्वं समयः' इत्यादि इच्छादीनां गुणत्वयसिद्धौ शारतक्यसिद्धेः । न च तेषामपि गुणत्वयसिद्धौ इच्छान्तरात्मसिद्धौ
शारीनां तदुच्छान्तत्वे इतरेतराध्यवसायप्रसक्तं । यदपि 'इच्छाद्वयो गुणाः प्रतिविध्यमानकर्मण्ये
सादितम्-घटाद्यनेकद्रव्यं द्रव्यम् शब्दस्य चाकाशादिः । सादस्तु प्रतिविध्यमानकर्मण्ये
द्रुपादिपदं गुण इत्येव शब्दस्य गुणत्वयसिद्धौ इच्छान्तसिद्धिर्भवेत् । न चैतत् शब्दगुणत्वयसिद्धौ
मुपपत्तिमात्रं शब्दस्य हि गुणत्वयसिद्धौ निग्राह्यस्य गुणस्यासंभवादाद्यधर्मेण गुणिता भवितव्यम् ३५
तदेष तद्व्यवस्थित्यर्थे शब्दस्य निग्राह्यस्य गुणस्यासंभवादाद्यधर्मेण गुणिता भवितव्यम् ३५
तथाच ततो गुणत्वयसिद्धौ शब्दस्य निग्राह्यस्य गुणस्यासंभवादाद्यधर्मेण गुणिता भवितव्यम् ३५
अथवाच शब्दस्य इच्छान्तसिद्धिर्भवेत् । अथ नानेन प्रकारेण शब्दस्य सादस्तु साध्यत्वे किन्तु
साध्यत्वात् कार्यस्य कार्यस्य च धर्मिजन्यनिषेधे साध्याधर्मात्प्रमाणं समसापेक्षत्वेन
साद- ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

रूपादिभिः सहोत्पादस्तदधिकरणानाम् रूपादीनां तत्कार्यत्वात् कार्यकारणयोश्च सहोत्पादे निर्दोष-
कत्वप्रसक्तैः । न चान्यतन्तुक्रिया अन्तराले प्रतिबन्धसंभवात् त्रिचतुरक्षणाव्यवधानाभावात्
विचक्षितकार्योत्पादिकेति यत्कथ्यम् यतोऽनुत्पन्नावयवक्रिये तन्ताविति विशेषणोपादानं कृतमिति
नाधारविनाशात् क्रियाविनाशः क्रिया चाविनष्टा स्वकार्यं विभागमवश्यमुत्पादयति स च सप्रति-
५ बन्धकभावे साध्यसंयोगे नियमतो निर्वर्तयति अन्यथा क्रियायाः स्वैर्यप्रसक्तिर्निस्वाधारयोश्च
नित्यत्वप्रसक्तिर्मवेत् स च क्रियाप्रमेवः संयोगो नियतो द्रव्याविर्भावकः सति तस्मिन् द्रव्यप्रमवो-
पलम्भात् । ततोऽन्यतन्तुक्रियातोऽन्यतन्तोर्विभागविशिष्टस्योपलम्भात् कार्यानुमाने न कार्य-
प्रत्यक्षतादोषः । येषां तु परामर्शज्ञानं न संभवति तेषां कार्यप्रत्यक्षता दूरापास्यैव । यत् पुनः 'सममात्
कारणात् स्वात्मभूतस्य योग्यताव्यधर्मस्यानुमानं न कार्यस्य तेन समाप्यहेतुप्रमवमेतदनुमानम्' इति,
१० तद्वसङ्गतम् । अमेदे गम्यगमकर्मभावस्यासंभवात् । अथ यत्रापि साध्यसाधनयोर्वास्तव्योऽमेदस्यत्रापि
स्वलक्षणेन व्यवहारायोगात् लिङ्गसाध्यधर्मिसाध्यधर्मनानात्वप्रतिपत्तिरूपो व्यवहारो बुद्ध्याकृत एव ।
तदुक्तम् "सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याकृतेन धर्मधर्मिभेदेन" [] इत्यादि ।
असदेतत्, यतो यदि बुद्धिकल्पितो धर्मधर्मिव्यवहारस्तर्हि कल्पितहेतोः साध्यसिद्धिर्भवेत् । तत्र
याथावत् हेतुदोषः स सर्वो भवत्ययुक्ते साधने प्रसज्येत । तदुक्तं कुमारिलेन—

१५ "यदि चाविद्यमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।
साध्यसाधनधर्मादेर्व्यवहाराय कल्पते ॥
ततो मयत्प्रयुक्तेऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।
सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥"

[उक्तो या० निरा० सूत्रो १७१-१७२] इति ।

२० अथ धर्मधर्मितया मेद् ऐव बुद्धिपरिकल्पितो नाथोऽपि लिङ्गलक्षणः विकल्पभेदानामिच्छामात्रानुरो-
धिन्वेन स्वतन्त्राणामर्थप्रतिपक्षत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् विकल्पकल्पितादेतोरर्थप्रतिपक्षभ्युपगमे
अर्थप्रतिलम्भ एव न भवेत् ततोऽर्थ एवार्थ गमयति, असदेतत्, यतो यदि कृतकन्यादिलक्षणोऽर्थो-
ऽनित्यत्वादेरर्थस्य गमकलक्ष तयोस्तादात्म्याद् गम्यगमकभावोऽयुक्त इत्यसदुदाघेदितम् । अथ विक-
ल्पप्रतिभामां कृतकत्वादिकः सामान्यलक्षणोऽर्थोऽभ्युपगम्यते तदा तस्यायन्तुत्वेन साध्यप्रतिपक्षत्वा-
२५ भावाद् यस्तुत्वेनाप्यवसितस्यापि कुतो गमकत्वम् ? यथोर्हि प्रतिबन्धो न तयोर्भेद इति न गम्यगम-
कभावः यथोक्त भेदाध्यवसायो न तयोः प्रतिबन्धः । न च हृदय-विकल्पयोरेकत्वाध्यवसायादनुमाना-
नुमेयव्यवहाराददोषः तथाभ्युपगमे तदेष कल्पनाविरचितलिङ्गमभ्यव्यमनुमेयप्रतिपक्षः संघोऽपिरोधि
समापातमिति कुतः परोक्षदूषणभ्युदासः ॥ न च समारोपव्यपच्छेदः स्वमापहेतोः फलं संमरीति
प्रतिपादितममरुदिति न पुनः प्रतत्यने ततोऽप्रतिपक्षसामर्थ्यकारणदूरातात् कार्यस्यैवानुमानं न पुनः
३० सममेव्यः सामर्थ्यानुमानं युक्तम् । न च समर्थकारणस्य धर्मिभूतस्यानन्तरभाषिकार्येयिषिष्ट्येऽनु-
मीयमाने समर्थत्वेन तन्त्रेण साधनधर्मेण हेतुरपि व्यधिकरणः । अतः 'हेतुना यः सममेव' इत्येवमु-
क्तमेव । अत्र च पूर्वे कारणमस्यास्तीति पूर्वयन् कार्यं नाभिधीयते किन्तु कारणधर्म उभयत्वादि-
तेन कारणधर्मस्य वृष्ट्युत्पादकत्वस्यानुमानम् न तु पूर्वयन्—कार्यान् कारणानुमानम् नेन 'पूर्वयन्
कार्यं कारणानुमानं प्राप्नोति' इति यद् गोणाचार्येण प्रतिमम् तद्विराडन द्रष्टव्यम् ।

१ "यदिति"-५० टि० । २ "नारायण"-५० टि० । ३-वे आद्य-भा० भा० । निर्वर्त-५०
टि० । ४ "यदिति"-५० टि० । ५ टि०-५११ पं० १ । ६-मान का वा० व० । मान कार्य-५० ।
७-वृत्तता-५० व० । ८ "हेतु" "सर्व एव भवत्यनुमानमुपेयमिति बुद्धि-५० व० । ९-वृत्तता-५० ।
१०-वृत्तता-५० । ११-वृत्तता-५० । १२-वृत्तता-५० । १३-वृत्तता-५० । १४-वृत्तता-५० ।
१५-वृत्तता-५० । १६ "यदिति"-५० टि० । १७ टि०-५११ पं० १ । १८ नारायण-५० ।
१९-५११ पं० १ । २० यद् दिग्भाषाया-५० । २१ दिग्भाषाया-५० । २२ दिग्भाषाया-५० ।

शेषादित्यत्रापि कारण-कार्ययोर्लिङ्गत्वेनोपशेषे अनुपपन्नं कार्यं शेषः तद् दृष्ट्यास्ति तच्छेष-
पदिति तदत एव साधनधर्मः कश्चिदुक्तः न तु कारणम् तेन हि कार्यगतेन धर्मान्तरमप्रत्यक्षं
दृष्टिमदेनागम्येन्द्रियादिकं कार्यगतमेवागुमीयते । अत एव कारणगमकृत्यपशोक्तदोषप्रसक्त्य-
भापोऽत्रापि द्रष्टव्यः । तथाहि-नदीशब्दवाच्यो गतविशेषो धर्मी तस्योपरिदृष्टिमदेशसमन्वितं
साधनो धर्मः उभयतटज्यापित्यादिकस्तु साधनधर्मः अनेकफल-वेनसमूहप्रत्य-शीघ्रतरामनत्य-कस्तु-
पत्यादिकश्च तस्य विशेषः साध्याज्यभिचारी यद्वा निश्चितो भवति तदा गमकत्वम् नोभयतटज्यापित्य-
मात्रं तोयम् । अत एव न प्रतिमार्थकदेशताऽपि दोषः । न चोभयतटज्यापित्यमुदकस्य
कायमपामधःपतलक्षणाया दृष्टेः कार्यमिति वक्तव्यम् पारम्पर्येण तस्य सत्कार्यत्वात् । तथाहि-
द्रव्यादायः भूतंरूपैः स्पन्दन्ते स्पन्दमानाश्च संयुक्ताः परस्परं महत्कार्यमारभन्ते तदपि स्पन्दमानं
भ्यामनि वेगमारभते क्रियाकारणापेक्षं तच्च तथाप्युक्तं नदीशब्दवाच्यं गतं विदधाति । तत्र पूर्वोदक-
निलक्षणाद्योदकस्योभयतटसंयोगः पारम्पर्येण दृष्टिकार्यं इति कार्यान् कारणात्तुमानं शेषवत् । शेषमत्र
पूर्वपदनुमान एव चिन्तितम् । सामान्यतोदकम् अकार्यकारणभूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गोऽयमगमः ।
अविनाभावित्वं त्रयाणामप्यविशिष्टम् । विपक्षितसाध्यसाधनापेक्षयाऽकार्यकारणभूतत्वादिकस्तस्य
विशेषः । अन्यत्रदृष्ट्यान्यत्रदर्शनं यज्यापूर्वकं देयदत्तादेः तथा चादित्यस्यान्यदृष्टोपरिस्तस्यन्धितया
निर्दिष्टमानस्यान्यपर्यंतोर्धर्मागस्यन्धितया निर्दिष्टो दृष्टः तेन च गत्यविनाभावित्वा भाव्यम् । अन्यत्र-
दर्शनस्य च न गतिकार्यत्वम् गतेः संयोगादिकार्यत्वात् । अन्यत्रदर्शनं धर्मि गत्यविनाभूतमिति
साधो धर्मः अन्यत्रदर्शनदाह्याप्यत्वाद् देयदत्तान्यत्रदर्शनवत् । अन्यत्रदर्शनस्य शेषपत्यन्तर्भापो
गतित्यन्यत्वात् । अथान्यत्रदर्शनं न साक्षाद् गतिकार्यमपि तु पारम्पर्येणेति न शेषपत्यन्तर्भापस्तर्जु-
भयतटज्यापित्यमपि न साक्षाद् दृष्टिकार्यमिति न शेषपदुदाहरणं भवेत् । अथ नान्यत्रदर्शनं हेतुः
किन्तु तच्छब्दवाच्यत्वम् अन्यत्रापि पक्षव्यम् किं तद् अन्यत्रदर्शनमेव, उत तच्छक्तिः । पूर्वोक्त-
विशेषे शेषपत्यन्तर्भावा । उत्तरस्तिप्रति 'अन्यत्रदर्शनम्' इत्येवंविधः शब्दो विशिष्टप्रत्ययजनने अन्यत्र-
दर्शनस्वरूपस्य सहकारी हेतुः स च पारम्पर्येण गतेः कार्यत्वात् शेषवान्, असदेतत् । अत्र ह्यन्यत्र-
दर्शनत्वं हेतुः न तच्छब्दवाच्यत्वम् तच्च स्वरूपसदकारिभेदेन द्विरूपा शक्तिः अन्यत्रदर्शनं
स्वरूपगतिस्तद्दर्शनत्वं सहकारिगतिः सा पात्रमनःसंयोगोऽदृष्टादि च । तत्र केवांचितित्यत्वे
केवांचिदित्यन्वयेऽपि न गतिकार्यतेति कुतः शेषपत्यन्तर्भावाः ।

२५

यत्नदपरे दृष्टयन्ति-अन्यत्रदर्शनमित्यनेन स्पष्टितुः किमप्यधिकरणं निर्दिष्टम् । न च निरुन्मयानं
सत् संभवेति तद्दर्शनमात्रमेवावशिष्यते न 'अन्यत्र' इतिशब्दवाच्यम् । अथोदयसमयेऽन्यत्रदर्शनं
ततोऽन्यत्रदर्शनं स्पष्टितुस्तत्रसमये न च दृष्ट्यापन्नापो मुक्तिपुक्तः सत्यम् अस्त्ययं प्रतिभासः ॥ तु
'अन्यत्र' इत्यधिकारणस्य निर्दिष्टमशक्तिर्युक्तः । न च तत्सद्भावेऽप्यन्यत्रदर्शनतत्त्वमनुपलभ्यमानं हेतुः ।
न च तस्योपलब्धः क्षमयति भागमनःसंयोगादृष्टादेः सर्वस्यास्तीन्द्रियत्वात् संयोगस्यैन्द्रियकत्वेऽप्य-
प्रत्यक्षद्वयवृत्तः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षद्वयवृत्तेश्च तस्यातीन्द्रियत्वात् । अतोऽसिद्धत्वाभ्यान्यत्रदर्शनत्वं गत्य-
नुमापकमिति न सामान्यतोदकानुमानोदाहरणमेतद् युक्तं किन्तु समानधैतलस्य स्पर्शस्य रूपाद्-
कार्यकारणभूतात् प्रतिपक्षः सामान्यतोदकानुमानप्रभया । न च रूप-स्पर्शयोः कार्यकारणभापो
नैयायिकदृष्ट्या प्रतिषेधः अविनाभावस्तु तमन्तरेणापि तयोदयपक्ष एव । न च सौगतमक्रियया

१ "पूर्वप्रतिपादितम्"-वृ० टि० । २ "अनुपपन्नकार्य"-वृ० टि० । ३ "तेन योगाचार्यदोषो नहि कारण-
मभिधानात्"-वृ० टि० । ४-उपपन्नत्वा-ल० बा० बा० । ५ व्यासमन्त्र० भा० २ पृ० ११० पं० १२-
६-तसाधना-बा० बा० हा० वि० । ७-नं प्रश्न-भा० हा० वि० । ८ "गमनपूर्वकम्"-वृ० टि० । ९-वि-
श्राव्य-बा० बा० । १० "संयोगादि कार्यं नस्य तद्व्याप्त"-वृ० टि० । ११ "लक्षणादिकृत्यमन संयोगः सहकारि-
शक्तिरदृष्टादि भवते"-वृ० टि० । १२ "अन्यत्रदर्शनस्य पारम्पर्येण गतिकार्यत्वात्"-वृ० टि० । १३ अत्र बा० बा०
भा० हा० वि० । १४ "अन्यत्रदर्शनम्"-वृ० टि० । १५-दर्शनस्य-वृ० । १६-अपीति वृ० । १७ "अवि-
करणसद्भावे"-वृ० टि० । १८ "अन्यत्रदर्शनस्य तत्त्वस्य बा"-वृ० टि० । १९-कालस्य-बा० बा० भा० वि० ।
-कार्यस्य स्प-भा० भा० । २० "स्प-स्पर्शयोर्विभिन्नगुणत्वात् ततो रूपं रूपसंसारमकम् न सर्वस्य एवं
सर्वाऽपि"-वृ० टि० ।

रूपस्य स्पर्शकार्यता तत्कार्यतया लोके तस्याप्रसिद्धेः । न चाप्रसिद्धमपि तत्कार्यत्वं गमकत्वान्यथा-
नुपपत्त्या तस्य परिरूपणीयम् प्रतिबन्धस्य सौगताभ्युपगमेन तादात्म्यतदुत्पत्तिरक्षणस्यासंभवात्
संभवेऽपि तद्भाह्वकप्रमाणायोगात् क्षणविशारदत्वे भाधानां सर्वस्याभ्यस्याघटमानत्वेन प्रतिपादि-
तत्वात् । ततो रूपेण स्पर्शानुमानं सामान्यतोदृष्टमनुमानम् ।

- ५ अथवा पूर्वेण तुल्यं यतते इति पूर्ववदिति यतेः प्रयोगः । न च क्रियातुल्यत्वे वैतिप्रयोगस्य
वैयाकरणैरिष्टेभ्य च सम्बन्धप्रतिपत्तेः स्पष्टत्वादनुमेयप्रतिपत्तेश्चाविशदेतया तदभावतो विषय-
तुल्यत्वस्य च तन्निमित्तत्वेनानिष्टेर्वैतिप्रयोगोऽनुपपन्न इति वक्तव्यम् यतो यद्यपि प्रत्यक्षानुमान-
प्रतीत्योर्मेदस्तथापि विषयतुल्यत्वात् कथंचित् क्रियाया अपि तुल्यता समस्तीति न वनेः प्रयोगोऽनु-
पपन्नः तेन पूर्वेप्रतिपत्त्या तुल्या प्रतिपत्तिर्यतो भवति तत् पूर्ववदनुमानम् नन्वेवं शेषयत्-सामान्यतो-
१० दृष्टयोरपि पूर्ववत्प्रसक्तिः । तथाहि-साध्यसाधनयोः प्रत्यक्षेण दृष्टान्तधर्मिणि सामान्यरूपतया
प्रतिबन्धग्रहणम् अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्रवृत्तिरिति तत्रितयस्यापि पूर्वेण तुल्यत्वात्
पूर्ववत्त्वम् । न हि यादृग्भूतेन साध्यसामान्येन लिङ्गसामान्यस्य दृष्टान्ते अद्यक्षनोऽपिनामाद्यग्रहस्ता-
दृग्भूतस्यैवान्वयक्षस्य साध्यस्य कचिद्धर्मिणि हेतुसामान्यात् शेषयत्-सामान्यतोदृष्टयोः प्रतिपत्तिः ।
अतो विषयतुल्यतया क्रियातुल्यत्वाद् यतेः सर्वत्रैव संभवात् कुतः शेषयत्-सामान्यतोदृष्टयोः पूर्वयतो
१५ मेदसिद्धिः ? असदेतत्, प्रत्यक्षेणागृहीतान्वयं केवलव्यतिरेक्यत्वात् प्रमां निर्वर्तयत् शेषयदनुमान-
मित्यभ्युपगमात् । तथाहि-शेषयत्तम परिशेषः यथा गुणत्वाद् इच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरे-
न्द्रियादिसु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न भवन्ति तद्गुणैर्धर्म्यात् तच्च रूपादीनां
स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेऽपीच्छादीनां स्वात्मप्रत्यक्षत्वमेव नापीन्द्रियाणाम् इच्छाद्युत्पत्तौ तेषां समवैय्यादि-
कारणत्वायोगात् नापि विषयाणाम् उपहतेष्वनुसरणदर्शनात् न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति अतः परि-
२० शेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र-योऽसौ परः स आत्मा इच्छायाच्चात्वात् ये विच्छायाच्चात्ता न
भवन्ति ते आत्मशब्दाच्चा अपि न भवन्ति यथा शरीरादयः आत्मशब्दश्च आत्मत्वसम्बन्धिनि
दृष्टव्यः । न चैवं पूर्वेण तुल्यं पूर्ववदिति धतिष्य संभवति सपक्षे महदृत्त्यात् । न चैवं सामान्यतो-
दृष्टात् पूर्वयतोऽग्निशेषः यतो यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाऽप्रत्यक्षः साध्यते
तत् सामान्यतोदृष्टं यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपवत् उपलब्धिर्धां करणसाध्या क्रियात्वात्
२५ छिदिक्रियायत् असाधारणकारणपूर्वकं जगद्देचिष्यं चित्रत्वात् चित्रादिष्वेचिष्यवदित्यादि सामान्य-
तोदृष्टस्यानेकमुदाहरणम् । उक्तं च ईश्वररूपेण-“सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतिक्षिरनुमा-
नात्” [साङ्ख्यका० ६] इत्यादि । ननु साध्यधर्मस्य सर्वदाऽप्रत्यक्षत्वे तेन हेतोर्व्याप्तिग्रहणासंभवात्
कथं तत्प्रतिपादकलिङ्गप्रवृत्तिः ? नैष क्षेपः केनचिदर्थेन सामान्यात् । ननु लिङ्गं गुणत्वं कार्यत्वं
याऽत्र सामान्यस्वभावम् न च तस्य सामान्यं केनचिदर्थेन संभवति “निःसामान्यानि सामान्यानि”
३० [] इति घटनात् ।

अत्र कैश्चित् प्रतिप्रमाधानम्-इच्छादय एवात्र लिङ्गत्वेनोक्ता इच्छादेव रूपादिना सामान्यं
गुणत्वं कार्यत्वं घोषपद्यत एव । अपरे तु लिङ्गाधिकरणत्वादिच्छादयो लिङ्गत्वेनोक्ता इति
व्याचक्षते । तेषां च पूर्ववत् सामान्ययोगः प्रतिपत्तव्यः ततोऽप्रत्यक्षस्य पारतन्त्र्यस्य प्रतिपत्ति-
सामान्यतोदृष्टम् । अत्रापि च धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपत्तत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य

१-सिद्धिः वा० बा० । २-न या ता-मां मां । ३ “अथवा पूर्ववदिति भाष्यम् । तस्यार्थः पूर्वेण तुल्यं
वर्तते इति पूर्ववत् । क्रियातुल्यत्वायां च वतिरिति क्रियातुल्यता दर्शिता-”आयवा० ता० टी० ५० १०५ पं० १० ।
४ “तेन तुल्यं क्रिया चेद वतिः”-भाषि० ५-१-११५ । “सादेरिवे”-हेम० ७-१-५२ । ५ “पूर्वप्रतिपत्तिर्देवैष-
यतुमेवप्रतिपत्तेषु ग्राहीति”-बृ० छ० टि० । ६ “क्रियातुल्यताभावः”-बृ० टि० । “क्रियातुल्यताभावात्”-स० टि० ।
७ “वतिप्रत्ययनिमित्तत्वेन”-बृ० छ० टि० । ८-हीत्वान्व-वृ० । ९-देकात् प्र-बृ० आ० ६० वि० ।
१० “शेषयत्तम परिशेषः स च प्रत्यक्षप्रतिषेधेऽन्यथाऽप्रत्यक्षविशेषमार्गे संश्लेषः” इत्यादि-१-१-५ भाष्य०
मा० ५० २३ पं० १६-१ व्याचक्ष० ५० ५१ पं० १६ । व्याचक्ष० ता० टी० ५० १०२ पं० १३ । ११-५
राहुतावधेः ५० १० पं० ७-१ ।

“न प्रत्यक्षपरोक्षान्ध्यां मेयस्यान्यस्य संभवः ।

तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते” ॥ [] इति ।

[सौगतसंमतं प्रमाणद्वित्ववादं प्रतिवदितुं सीमांसकेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वसाधनम्]

अत्राह सीमांसकः—“शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽप्ये बुद्धिः शब्दम्” [१-१-५ शाबरभा०] इति
५ धयनात् ।

“शब्दादुदेति यद् ज्ञानमप्रत्यक्षेऽपि वेत्सुति ।

शब्दे तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरत्वादिनः” ॥ []

इतिदृक्षणलक्षितस्य प्रमाणान्तरस्य सद्भावात् कथं द्वे एव प्रमाणे? न चार्थं प्रत्यक्षप्रमाणता
साधिकरूपकत्वात् । नाप्यनुमानता त्रिरूपलिङ्गाप्रभवत्वात् अनुमानयोचरायिपयत्वाच्च । तदुक्तम्—

१०

“तस्मादनुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षपदं भवेत् ।

त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात्” ॥ [स्तो० या० शब्दप० १८]

तथाहि—न शब्दस्य पक्षधर्मत्वम् धर्मिणोऽयोगात् । न चार्थस्य धर्मित्वम् तेन तस्य सम्बन्धप्रतिषेधः ।

न चाप्रतीतेऽप्ये तद्वर्मेतया शब्दस्य प्रतीतिः स्वमयिनी प्रतीते चार्थे न तद्वर्मेताप्रतिपत्तिः शब्दस्योप-

योगिनी तस्मिन्तरेणाप्यर्थस्य प्रागेव प्रतीतेरन्यथा तस्य तद्वर्मेतया प्रतीत्ययोगात् । मयतु यार्थो धर्मो

१५ तथापि किं तत्र साध्यमिति यत्कथ्यम्? सामान्यमिति चेत्, न, तस्य धर्मिपरिच्छेदकाल एव

सिद्धत्वात् तदपरिच्छेदे धर्मिपरिच्छेदायोगात् “नायुदीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” []

इति न्यायात् । न च सामान्यं धर्मि अर्थविशेषस्तत्र साध्यो धर्मः उक्तशेषानतिक्रमात् विशेषस्य

यान्वयत्वात् । अथ शब्दो धर्मो अर्थयानिति साध्यो धर्मः शब्द एव च हेतुः, न, प्रतिषाधैकदेशस्य-

प्राप्तेः । अथ शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिषाधैकदेशात्वं दोषः, न, शब्दत्वेत्यागमकत्वाद् गोशब्दत्वस्य

२० च निवैक्यसामान्येनातिशयात् । अत एवानुमानमुत्पत्तिपयताऽपि न शब्दे होभवति । तदुक्तम्—

१ शब्दोपपत्तिः प्रमेयधर्मिणं पूर्वाधर्मिता जगतमग्नौ प्रयुक्तम् तच्च—

“ते हि प्रमेयधर्मिणः प्रमाणं द्विविधं जगुः । नाग्न्यः प्रमाणमेतत्तद् हेतुर्विचरमेतत्” ॥

इति

इत्युक्तमित्यतः हेतुवत्त्वमेतन्मयीतिदं धर्म एव निश्चयः ।

तत्र च हेतुवत्त्वमनु विचार्यता भवति प्रमेयविषयविशिष्टताः” ॥

इत्यन्तं शब्दवत्त्वमितिदं तदुक्तम्—१० १८-१९ ।

१ शब्दः प्रमाणान्तरविषयः प्रमाणः शब्दोपपत्तिः प्रमाणमिति तद्

“तद्वदुपपत्तिः हेतुर्विचरमेतत्” ॥

इति

तथादि-धीनो देयस्तो दिया न भुङ्गे' इत्येवञ्चाक्यं स्वार्थप्रत्यायनद्वारेण रात्रिमोजनयाक्यान्तर-
मुपकल्पयतीत्यभ्युपगतम् । न च स्वार्थमेतन् प्रतिपादयति बहिरर्थे दृष्टान्तं प्रतिबन्धाभावात् ।
प्रमाणानुपपत्तेः । अथ वृत्तिभिरु प्रमाणाद् दियामोजनप्रतिषेधे मोजनकार्यस्य धीनतापिदोषस्य
प्रतिपत्तिर्न तर्हि भुताद्योपनिर्धयेन कार्यतो रात्रिमोजनकारणप्रतिषेधोऽनुमानेऽन्तर्भावात् । पाक्याद्
पाक्यान्तरप्रतिपत्तिरूपयुक्तस्य तेन सद्यः पाक्यस्य प्रतिबन्धासंभवात् न हि दियामोजनप्रतिषेध-
पाक्यस्य रात्रिमोजनपाक्येन कश्चिन् कार्यकारणभावादिकतः सम्बन्धः संभवतीत्युक्तम् । तेषांपापत्तिः
प्रमाणात्तरम् ।

अभोपाख्यं तु प्रमाणं विप्रकारम्—'प्रमाणपञ्चकाभावाः तद्व्यञ्ज ज्ञानम् भात्मा वा ज्ञानविनि-
र्मुक्तः' इत्युक्तम् । तत्राप्यत्र तावत् पक्षस्यासंभवं एव यतः प्रमाणपञ्चकाभावा निरुपाख्यत्वात्
किञ्चिद् । न चार्थं प्रमेयाभावे परिच्छिद्यत्वात् परिच्छिद्योर्जनधर्मत्वात् । अथ प्रमाणपञ्चकाभावा १०
परुषभावापिपक्षान्नं प्रमाणं जनयधुपचारार्थभावाख्यं प्रमाणमुच्यते । नन्वेवमपि प्रमाणपञ्चका-
भावात्प्रत्युपात्तं अभावाज्जनकत्वायोगात् प्रमाणत्वमनुपपन्नम् । तथादि-परुषेव कार्यमुत्पाद-
यति तावत्सु तस्य सकलसामर्थ्यविकलत्वात् सामर्थ्यं वा तस्य भावरूपताप्रसक्तैः तथा वाभावाद्
भयति ज्ञानमिति 'भावात् भयति' इति हेतुप्रतिषेध एव तस्य कृतः स्यात् एवैव देशकालादि-
प्रतिनिधयो न स्यात् । अपि च—

"हाष्यस्य धृतेः स्वयं पञ्चानामपि न कश्चित् ।

प्रमाणानामभावेऽतो भार्याभावाविनिर्धयः ॥

अगृहीताप्र वाभावात् प्रमेयाभावाविनिर्धयः ।

तद्गतेऽप्यन्यतो भावादनपस्या दुष्टतरा ॥

मेवाभावात् प्रमाभावाविनिर्धयेऽन्योन्यसंभयः ।

मेवाभावात् प्रमाणस्य तस्मात् तस्य विनिर्णयात् ॥

अज्ञातस्यापि चाक्षस्य प्रमाहेतोः प्रमाणात् ।

प्रमाभावात्प्रसामर्थ्याप्राज्ञातोऽभावावेदकः" ॥ [

द्वितीयपक्षे तु यत् तदन्वयज्ञानं प्रत्यक्षमेव तत् प्रमाणम् पर्युदासपृष्ट्या च तदेवाभावात्प्रमाणशब्द-
वाच्यत्वात्तनुमयति । तथापिधेन च तेन तदन्वयभावलक्षणो भावः परिच्छिद्यत एव । यत् पुनः 'इदं २५
घटो नास्ति' इति ज्ञानं तत् प्रत्यक्षसामर्थ्यप्रभवत्वात् स्मृतिरूपतामासादयन्न प्रमाणम् । तयो हि
सकलवैलोक्यव्यावृत्तपदार्थसामर्थ्याज्जनतद्वाकारदर्शनानन्तरं विकल्पद्वयम् 'इदमस्ति' 'इदं नास्ति'
इति दर्शनसामर्थ्यमापि तद्गृहीतमेवार्थमुत्तिष्ठदुपजायते । तत्र दर्शनमेव भावाभावायोः प्रतिपाद-
कत्वात् प्रमाणं न तु विधिप्रतिषेधविकल्पो गृहीतमादिरयात् अन्यभावलक्षणस्य भावाभावात्प्रत्यक्षेणैव
तिष्ठत्वात् । व्यवहार एवान्योपलभ्याऽपि साध्यते स्वयमेव वा 'मास्तीद घटः' इति विकल्पयति ॥ ३०
च तावता प्रमाणान्तरस्य यथादृष्ट्यैव विकल्पनात् । सकलवैलोक्यव्यावृत्तस्वरूपस्याव्यक्षेण
प्रद्वेजेऽपि च एव निराकर्तुमिष्टो घटादिकोऽर्थः स एव व्यापिच्छियते भाव्यः तेन 'न प्रत्यक्षेण घटादी-

१ "धीनो दिया न भुङ्गे" चेतिमिष्ये न निधयः । द्वेयोदासिमिषोपाख्यस्याऽपि बह्वे पुमात् ॥

अर्थमोजनपक्षेण यदि काचान्तरे पुनः । कार्यमाक्षिप्यते तेन स्यादाक्षेते बचोन्तरे ॥

अधोगममपेक्ष तत्रार्थमिच्छियते । प्रमाणान्तरतो यद्वा अवलम्बयतिस्ततः" ॥

—तावत् ० का० ११२०-११२२ पृ० ४१४ ।

२ "धीनतापिदोषहात्"—पृ० ६० । ३-स्थाभावा-मा० मा० । ४ अर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणानां प्रतिविधाना
अनुमाने च तस्मा अन्तर्भाव समर्थव्यमाना सतिस्तत्र चर्चा प्रमेयकमतमार्तके स्यादादृष्टादरे च १२२०-पृ० ५० प्र० ५०
१०-पृ० ५४ । पृ० १८१ प० २२-पृ० १०९ प० २२ आ० ।

५ अभावस्य प्रमाणस्य प्रतिषिधयन्ती मिलरयुता चर्चा तत्त्वसंग्रहे मार्तके व्यत्ययचर्चा रजादरे . .

का० १११०-११११ पृ० ८०४-४८९ । प्रमेयक-पृ० ५४ प्र० ५० ८-पृ० ५० ६० प० १४ .

पृ० ५१ प० १०-पृ० ५४ प० ३ । सजादरे-पृ० ११० प० १-पृ० १११ प० १० आ० .

'प्रतिज्ञाभाष्योन्' इत्याममूर्तिना प्रतिज्ञातिज्ञाना । अतस्तत् 'यथा सोमना गतः' इत्येव
प्रतिज्ञेन साधनं प्रतिज्ञं या साधनमिति साधनमितिः संज्ञात्तत्तु पुनः प्रतिज्ञात्तु
अतः सामान्यं यदा यदपि तदा तत्तानासाधनमिति साधनमितिः तयः इतिः 'मोमदो
गतः' इत्येवंपुनः स्मृतिगतायेति साधनमितिः 'मोमदो गतः' इति साधनमितिः तयः इतिः
५ साधनमितिः साधनं प्रत्यक्षकृतम् अदेवागतेत्यादिनातिज्ञानमिति साधनमितिः साधनमितिः
साधनमुपमानम् । न न तदेव तिर्यगे हेतुमितिज्ञानेत्यादिनातिज्ञानमितिः साधनमितिः
साधनमितिः साधनं तद्वन्नकृतेनाम् प्रत्यक्षप्रमाणमितिः । न न तदेव साधनं यथासाधनम्
यदेतच्छब्दं प्रमाण्यते यथापदेत्यपनासाधनम् । अत्राभिनायादिप्रमाणं तु पूर्वम् यद्विज्ञे
द्रष्टव्यम् । नन्वेवमनुमाने प्रमाणः तस्य यथोक्तकृतजनकस्यान्, नः मतिनामासम्भन्मृति-
१० पूर्वकम् परामर्शज्ञानस्य विशिष्टकृतजनकतेनानुमानस्यात् । न चातिज्ञानमितिनामासम्भन्मृति-
स्मृतिपूर्वकम् गोतदनाम् साधनमितिः साधनमितिः साधनमितिः । 'मोमदो गतः' इति
इति साधनम् प्रतीतिरिति चेत्, न। तस्य साधनमितिनामासम्भन्मृति-
ज्ञान्यया साधनमितिपरकम् न च तद्विज्ञेयमानात् गोतदनापिज्ञात् व्यतिरिक्तगोतदनामिति-
निश्चायकं प्रमाणमिति । ॥ यत्र व्यतिरेक्यपि हेतुः समलि साधनमितिप्रमाणमितिः
१५ अतो नातिनामापत्तमनुमानस्युत्पत्तिः । व्यतिरिक्तगोतदनापिज्ञात् व्यतिरेकगोतदनामिति-
उत्तरकाले गोतदनापिज्ञात् व्यतिरेकगोतदनापिज्ञात् व्यतिरेकगोतदनामिति-
संज्ञासंज्ञितसम्बन्धज्ञाने त्यागमितिः न भवत्येव साधनं तद्वन्नकृतम् तदाऽभावात् साधनमितिः च साधनं
प्रमाणमिति व्यपत्त्यतम् । आह साधनमतीतस्यात् साधनमिति चेत्, नन्वेवमानस्याप्येवमभाष्यमितिः
अतिसामान्यस्य प्राक् प्रत्यक्षेण प्रतीतस्यात् न हासनीये मदानसाधनमितिनामासम्भन्मृति-
२० अप्रतीतायांप्रतिपादकत्वादनुमानं न प्रमाणं भवेत् । न च विशिष्टेसाधनमितिः साधनमितिः
प्रामाण्यम् इतरथापि समानत्वात् । तथाहि-सन्निधीयमानपिण्डविषयत्वेन स्वप्रतिपाद्यमितिः प्रती-
पाद्यसि आगमस्यसन्निहितपिण्डविषयत्वेन । न चागमसाधनं संज्ञासंज्ञितसम्बन्धः प्रतीयते ततः
सारूप्यमात्रप्रतीतिः । यत्र च साधनस्य साधनकृतमत्वं तदेव साधनफलम् न च विप्रतिपत्त्यधिकरणे
संज्ञासंज्ञितसम्बन्धज्ञाने यत्तत् समलि । प्रत्यक्षफलं तु न भवत्येव साधनं संज्ञासंज्ञितसम्बन्धस्येन्द्रियेणा-
२५ साधनमितिः तद्वन्नकृतम् साधनमितिः साधनमितिः । तदेव संज्ञासंज्ञितसम्बन्धमितिः साधनमितिः फलं यतः
समुपजायते तदुपमानम् आह च सूत्रकारः—'साधनसाधनम्' [न्यायद० १-१-६] इति । साधनं
विशिष्टं फलम् तस्य साधनं जनकं यत् तदुपमानम् । एवं साधनसाधनम् सारूप्यस्यानुपमानत्वं
न पुनः संज्ञासंज्ञितसम्बन्धज्ञानस्य फलमाभावात् । न च हेयादिज्ञानमस्य फलं प्रत्यक्षादिकलत्वात् ।
तथाहि-हेयादिज्ञानं पिण्डविषयं तथेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते यथा प्रत्यक्षफलमनुमानं विशिष्ट-
३० फलजनकत्वात् । एवं प्रमाणान्तरानिष्पाद्यविशिष्टफलजनकत्वात् प्रमाणान्तरमुपमानम् ।
[मीमांसकेन अर्थापत्तेः स्वरूपव्यावर्णनपूर्वकं प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम्]
अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् यतस्तस्या लक्षणम्—'अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो याऽर्थोऽन्यथा
नोपपद्यत इत्यद्वैतार्थकल्पनो' [१-१-५ शावरभा०] । कुमारिलोऽप्येतदेव भाष्यवचनं विभज्याह—
"प्रमाणपद्धतिज्ञातो यथैषो नान्यथा भवेत् ।
अदृष्टं कल्पेयत्यन्तं" साऽर्थोपत्तिरुदाहृता ॥
दृष्टः पञ्चमिष्यसाद् भेदेनोक्ता श्रुतोभ्रया ।
प्रमाणप्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणम् ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० १-२]

१ "गवयकृत्"—वृ० ल० टि० । २ तथेन्द्रि—वृ० । ३-ज्ञानत्वविशि-भा० हा० वि० । ४-ज्ञानविशि-
ल० । ५-ज्ञानविशि-वृ० । ६-रितः गो-वा० वा० । ७-साधन-उ० । ८-सत्तेः भा० हा० वि० । ९-न प्रति-
भा० वा० मा० मा० विना । १०-विधिप्र-भा० मा० । विधि प्र-वृ० । ११-५०५ पं० ११ । १२-रूप्यं सा-वृ० ।
१३-तत्त्व-पञ्चि० पृ० ४५६ पं० २३-२४ । १४-"यथापिऽन्यथा भवत्"—ल० टि० । १५-यथापि नान्यथा भवत्
आदौ कल्पयेत्यम्-पाठान्तरम्—वृ० ल० टि० । १६-रूप्यव्यत्यन्तं वृ० वा० हा० । १७-"एवेत्यन्तं"—श्लो० वा० ।
१८-"अर्थम्"—वृ० ल० टि० ।

प्रत्यक्षादिभिः प्रतिः प्रमाणीः प्रतिज्ञो योऽर्थः स येन विना गोपयते तन्मार्थस्य प्रकल्पनमर्था-
पत्तिः यथाशौचं कल्पयाम् । तत्र प्रत्यक्षपूर्विकायापत्तिः यथाशौः प्रत्यक्षोपपत्त्यसंभवात् तत्र दाहकशक्तिः

गोपयत्ययोमात् ।
रसिपूर्विकायापत्तिः
सम्यग्धायोमात् ।
अभापपूर्विकायापत्तिः यथा जीयतो देयस्तस्य दृष्टे अर्शनादर्थोद् यदिर्भापः । अत्र चतस्रभिरर्थाप-
त्तिभिः शक्तिः स्थापयते, पशुभ्यां नित्यता, यस्यां दृष्टाद् यदिर्भूतो देयस्तस्य साध्यत इत्येवं पटम्-१०
कारा अर्थापत्तिः । अन्ये तु धुनार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति 'पीनो देयस्तो रिपा न भुङ्के' इति वाक्यध-
रणाद् रात्रिभोजनपात्रयप्रतिपत्तिः धुनार्थापत्तिः । तद्यथोपमितस्य गोस्तन्ज्ञानप्राप्तशक्तिरूपमान-
पूर्विकायापत्तिः । तदुक्तम्—

"तत्र प्रत्यक्षतो घातात् दाहाद्हनशक्तिता ।
घटानुमितात् शूरे यानात् तच्छक्तिर्योगिता" ॥ [३३०० या० अर्थाप० ३० ३] १५
"पीनो रिपा न भुङ्के इत्येवमारिपचःधुनौ ।
रात्रिभोजनपिधानं धुनार्थापत्तिरुच्यते" ॥ [३३०० या० अर्थाप० ३३० ५१]
"गोपयोपमिताया गोस्तन्ज्ञानप्राप्तशक्तिता" ॥ [३३०० या० अर्थाप० ३३० ४]
"अभिधानप्रतिपत्त्यर्थमर्थापत्त्ययोपधितात् ।
घात्रे पात्रकसामर्थ्यात् तत्प्रित्यप्रमेयता" ॥ [३३०० या० अर्थाप० ३३० ५] २०
"प्रमाणभापनिर्णयिष्येन्नाभापयिष्येतितात् ।
गोदाधैवदिर्भापतिस्त्रिधा त्रिदृ दृशिता" ॥
"तामभापोत्पितामम्यामर्थापत्तिगुदादरेत्" ।

[३३०० या० अर्थाप० ३३० ८-९] इत्यादि ।

इयं च पटप्रकाराण्यर्थापत्तिर्नाशयाम् घातीन्द्रियवत्तयाचयविपर्ययात् । अत एव नानुमानम् प्रत्यक्षा-२५
यगतप्रतिपत्तिरिति मन्मथयेन तन्मोपयर्णनाम् अर्थापत्तिगोचरस्यार्थस्य कदाचिदप्यप्यस्तविपर्ययात्
तेन सदाधोपयुक्त्यापकम्यार्थस्य सम्यग्धाप्रतिपत्तिस्तद्विधायापत्त्या तत्तत्साध्य प्रकल्पनात् प्रमाणान्तर-
सिपार्थापत्तिः ।

[मीमांसकेन अभावस्य प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम्]

"अर्थस्यासन्निरुद्धस्य प्रतिरूपं प्रमान्तरम् ।

प्रमाभापमभापार्थं वर्णयन्ति तथाऽपरे" ॥ [

३०

प्रमाणान्तरपरिभाषासमर्थापत्तिविचारे पूर्वपक्षप्रगते शान्तराक्षित इत्येव अर्थापत्तिरूपे तद्वेदाद्य निरूपितवान् तत्रात्र
हकारिकाहेरेव निर्दिश्यते—तत्त्वच० बा० १५८०-१६०१ पृ० ४५९-४६१ ।

प्रमेयकर्ममार्तकञ्जु प्रलुनटीकदा अक्षरस्य साम्य विमर्ति-पृ० ४८ ३३० ० ५-४० ४६ प्र० ० ८ ।

धीपरोऽपि तामनुमानेऽन्तर्भावस्य व्याख्यातवान्—प्रसक्त० कं० पृ० १११-११५ ।

धीपरातुगरी अयन्तस्य अर्थापत्ति व्याख्यानस्य भोगितवान् प्रलुनटीकसाम्यम्—न्यायमञ्ज० भा० १ पृ० १६ ० ८-४० ४६ ० ४ ।

१-स्तदा-भा० हा० वि० विना । २ तत्त्वच०प्रमे हेररी एव धारिका-१५८८ । "ज्ञानाद् दाहाद्हनशक्तिता । ३ हे-
रनुमिता शूरे यानात्तच्छक्तिर्योगिता"—श्लो० बा० । ३ "गोपयोपमिता या गोस्तन्ज्ञानप्राप्तशक्तिता" —श्लो० बा० । "गोपयो-
पमिता या गोस्तन्ज्ञानप्राप्तशक्तिता"—तत्त्वच० बा० १५९९ । ४ "घात्रे पात्रकसामर्थ्यात् तत्प्रित्यप्रमेयता"—श्लो० बा० ।

५ अर्थापत्तिचर्चाविमर अत्र अभावचर्चावामपि समानप्रायानि श्लोकाति०-तत्त्वच०प्रमे-प्रमेयकर्ममार्तक-कन्दरी-
म्यायमञ्जरीमभावनिरुक्तानि तत्त्वचर्चास्वामि अवधारणीयानि—श्लो० १-५८ पृ० ४०३-४११ ।

१५९९ पृ० ४७०-४७१ । पृ० ४६ प्र० ० ९-४० ५० प्र० ० ४ । पृ० १२५-१३० ।

कश्चिदप्यसिद्धेः । वस्तुनः सर्वस्य सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वात् सामान्येन तात्साधने केनो-
क्तुकादिभिरनेकान्तः प्रतियन्धाभायतः सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकस्य हेतुः कल्पनासमावृत्तित्वस्य च
वस्तुत्वसाधनेऽभ्युपगमसाधः । 'प्रमेयत्वाच्च' इत्येवं पुनरनेकान्तिकी हेतुः प्रत्यक्षरूपेणाभावेन
तस्यापि प्रमाणतः कथञ्चिद्विषयीकरणत्वात् । न च तुच्छरूपस्याभावस्याभावाभावां दोषः यतो यदि
प्रमाणतस्तस्याभावाद्यतीये कथं न तस्य प्रमेयत्वं तस्याभावकृततया प्रमाणेन विषयीकरणत्वात् ।
अथ न प्रमाणतस्तस्य विषयीकरणं कथमप्रमाणकं कथं उच्यमानं शोभेत ? तुच्छरूपस्य चाभावस्यान-
भ्युपगमे प्रागभावादयोऽपि वस्तुरूपा अभ्युपगता न सिध्यन्ति पर्युदात्त एवेको न प्रथमस्य स्यात्
सोऽपि वा न भवेत् कस्यचिदनियतेनादिर्युक्तं प्राक् । क्षीरादिस्वरूपस्य यदि दध्यादीनां प्रागभावादि-
स्तदा सिद्धसाध्यता । अथ ततो मिश्रोऽस्यावयवसंज्ञान्ताऽनपस्यादिदोषतोऽयुक्त इति 'क्षीरे दध्यादि
यस्मात्ति' इत्यादि प्रागभावादिरूपप्रतिषेधोदनमयुक्तम् । यदपि 'क्षीरे दधि भवेदेव' इत्याद्यभिधा- १०
नेम् तदप्यनङ्गतम् यतो यदि नाम ताप्रतिपादकं प्रमाणं न प्रवृत्तं तथापि कथं क्षीरादिषु दध्यादिस-
ङ्गात्वा तद्व्यापस्य कारणावच्छेदत्वात् । तद्व्यवसायकप्रमाणाभावादि तद्व्यवसायकारनिवृत्तिमात्रकमेव
स्यात् तत्र दध्यादिरसङ्गात्वाः । निर्दोषकभावपरत्वे च पदार्थस्य 'स्वरूप-परकत्वात्' नित्यम्' इत्यादि
सर्वं निरस्तम् । यथा 'यस्य यत्र यदोद्भूतिः' इत्यादि 'उद्भवाभिमतशान्त्यात्' इति च तत्र नन्दर्श-
नायोः सत्येऽपि स्वन एव यद्युद्भवाभिमतौ तदा अपरनिमित्तानपेक्षणात् सर्वदेव व्याप्तार्थं न तानि- १५
मित्तस्य कस्यचित् कदाचिदुद्भयोऽपरस्य चाभिमतो युक्तः । न वैकाभिमतनिमित्तोऽपरस्योद्भवावच्छे-
दकनिमित्तो वा परस्याभिमतः इत्येतत्प्राधान्यप्रसङ्गः । अभिमतस्य स्वरूपसङ्गदन्तं न च विनाशः न
बाहेरुक्त इति नोद्भवनिमित्तोऽभिमतः विनाशाच्च च सर्वसामर्थ्यविकलतया कथमभिमतनिमित्तोऽ-
परस्योद्भवाः । न चाभिमतवापस्यायामनुपलब्धस्य तन्मोक्षोद्भवापस्यायामुपलब्धः सिद्धो येनोद्भवाभि-
मतव्यवसाय भवेत् । न च प्रत्यभिज्ञानादिकल्पसिद्धान्त्यां दोषः अवश्यं प्रादितया तस्य ध्वान्तव्याप्ता । न २०
च धर्मिणा सर्वदाऽप्यव्याप्तात् तद्वादिनया प्राप्यभिज्ञानस्य कार्ये शोकाः तस्याप्यापदोनेनोद्भूतस्वभावात्-
योपलभ्यमानस्य पुनरुपलभ्यमानस्येकमुपलब्धस्यानुपलभ्यमानस्येऽन्ताः—अथवा तद्वात्युपलभ्यमान-
स्यान्तः—यन् प्राप्यभिज्ञानं तस्यान्तर्द्विषयतया ध्वान्तव्याप्तिप्रमाणात् । न चाप्यव्याप्तिरित्योऽवस्थाना
तिष्ठः उपलब्धिपक्षज्ञानप्राप्तस्य तस्यानुपलब्धमान् अनुपलब्धव्यवसायपक्षे वा नुत्तमस्य प्राप्यभिज्ञानम् ।
अव्यतिरिक्तध्वन्यव्याप्तिनातो तस्यापि विनाशप्रसङ्गः अविनाशो विरुद्धधर्मसंज्ञाव्याप्यव्याप्यस्य २५
वेदः अन्यत्रापि तस्य तन्मात्रनियन्धमाणात् । यथा न प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं तथा प्रतिपादितमेव न
पुनरुच्यते । तदेवमव्यापस्य प्रमेयत्वमव्याप्यं सर्वत्रेऽपि तन्मार्थविश्रुतासामर्थ्यविकलतया विज्ञानजन-
नायोगात् तद्वादकमभावात्वं प्रमाणं सर्वप्रवर्तनीति स्थितम् ।

यत्नेन संयुक्तविशेषणभावाद्भावाभावादीन्द्रियार्थसञ्चिकर्तृजन्यपरः विषयविश्वप्रचिन्तनमपि द्यु-
क्तम् । तथाहि—तन्मात्रावयवमिति न भवति कदाचित्कस्यात् । भावावयवमिति तन्मात्रजनकस्यात् । ३०
जनकत्रयेऽपि तन्मात्रावयवविशेषणतया तद्व्यवसायपक्षेऽयोग्यात् सर्वदा तन्मात्रजनकमनेन तन्मात्रजनक-
सङ्गातो भवेत् । तद्व्यवसायपक्षेऽपि तन्मात्रावयवमात्रकतया तदेव विशेषनित्यमव्याप्यव्याप्य-
भाषणम् । पर्युदात्तकृतस्य तस्याभ्युपगमाददोषादम्, न, स्वसिद्धात्मविरोधात् तथापि तस्याभूतस्य
तस्याभ्युपगमे प्रतिषेधविविक्तप्रदेशादिरूपस्य तस्याभ्युपगमात् भवेत् प्रदेशादिषु तस्याव्याप्यव्याप्य-
भावपरमप्रतिषेध एवेति पृथगप्रादितया कथं तद्व्यवसायविश्वः स्वव्यवसायपरतात्पर्यस्य दृष्ट- ३५
व्याप्य भावावयवतया वा भवेत् ? तन्मात्रं प्रत्ययप्रतिषेधरूपसंज्ञाभावात्तस्याभ्युपगमात् तस्य च तदा
भूतस्य घटादिना स्वव्यवसायभावात् 'घटस्याभावः' इति कथं घटविशेषणम् ? घटेनविशेषणे च 'घटो
नास्ति' इति न प्रतीतिर्भवेत् अपि तु 'अभावास्ति' इत्येवं प्रतिपत्तिरिति वा न च घटस्याविवर्तनात्
विशिष्टं हन्ते स्यात् । न चाभावः प्रदेशादिविशेषण सर्वप्रवर्तनीति भावाभावात् तद्व्यवसायभावात् । ४०
तावत् तद्व्यवसायजनको स्वव्यवसायः अव्यवसायव्यवसायव्यवसायान् उपवाच्यव्यवसायभावात् । न ४५

१३० १५० १६० १७० १८० १९० २०० २१० २२० २३० २४० २५० २६० २७० २८० २९० ३०० ३१० ३२० ३३० ३४० ३५० ३६० ३७० ३८० ३९० ४०० ४१० ४२० ४३० ४४० ४५० ४६० ४७० ४८० ४९० ५०० ५१० ५२० ५३० ५४० ५५० ५६० ५७० ५८० ५९० ६०० ६१० ६२० ६३० ६४० ६५० ६६० ६७० ६८० ६९० ७०० ७१० ७२० ७३० ७४० ७५० ७६० ७७० ७८० ७९० ८०० ८१० ८२० ८३० ८४० ८५० ८६० ८७० ८८० ८९० ९०० ९१० ९२० ९३० ९४० ९५० ९६० ९७० ९८० ९९० १०००

“अभावोऽपि प्रमाणाभावः नास्ति इत्यर्थम्यामप्रियुष्टम्” [१-१-५ नाश्वरमा०] इति वचनात् । अन्ये पुनरभाधार्ये प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति-प्रमाणपञ्चकभावनलक्षणोऽनन्तरोक्तोऽभावः, प्रतिविष्यमानाद् वा तदन्यज्ञानम् आत्मा वा विषयरूपेणानेमिनिवृत्तिरित्यस्यमाय इति अनेन चामावप्रमाणेन प्रवेशादौ घटादीनामभावो गम्यते । तदुक्तम्—

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

यस्तुल्यताययोधार्थं तत्रामावप्रमाणता” ॥ [स्तो० वा० अभावप० स्तो० १]

“प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनोऽपरिणामो वा विनाशनं वान्यवस्तुनि” ॥

[स्तो० वा० अभावप० स्तो० १] इति ।

१० न च प्रत्यक्षेणैवाभावोऽवसीयते तस्याभावविषयत्वविरोधात् भावांशेनैवेन्द्रियाणां संयोगाद् । तदुक्तम्—

“न तावदिन्द्रियेणैवा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि” ॥

[स्तो० वा० अभावप० स्तो० १८] इति ।

१५ नाप्यनुमानेनासौ साध्यते हेत्यभावात् । न च प्रवेश एव हेतुः तस्य साध्यधर्मित्वेनाभ्युपगमात् । न चैवमपि हेतुः प्रतिक्षार्थकप्रवेशतामतेः न च प्रवेशविरोधो धर्मी तत्सामान्यं हेतुः तस्य घटाभावव्यभिचारात् न हि सर्वत्र प्रवेशे घटाभावः शक्यः साध्ययितुं सघटस्यापि प्रवेशस्य संभवात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रवेशे धर्मिणि घटाभावः साध्यते, असदेतत् । साध्यसाधनयोः कस्यचित् सम्बन्धस्याभावात् । तस्मादभावोऽपि प्रमाणान्तरमेव । न चाभावस्य तद्विषयस्याभावाद्भावप्रमाणान्तरवैषम्यम् । २० प्रागभावादिमेवेन चतुर्विधस्य वस्तुरूपस्याभावस्य भावोद् अन्यथा कारणादिविभागतो व्यवहारस्य लोकप्रतीतस्याभावप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

“न च स्याद् व्ययहारोऽयं कारणादिविभक्तः ।

प्रागभावादिमेवेन नौभावो यदि भिद्यते” ॥ [स्तो० वा० अभावप० स्तो० ७]

अभावस्य च प्रागभावादिमेदान्यधानुपपत्तेरर्थापत्त्या वस्तुरूपताऽवसीयते । तदुक्तम्—

२५

“न चायस्तुन एते स्युर्मैदास्तेनास्य वस्तुना ।

कार्याद्रीनामभावः को भावो यः कारणादि न” ॥

[स्तो० वा० अभावप० स्तो० ८] इति ।

अनुमानप्रमाणावसेया वाऽभावस्य वस्तुरूपता । यद्वाह—

“यद्वाऽनुवृत्तिव्यापृतिर्बुद्धिप्राप्तौ भवत्यस्यम् ।

तस्माद् गत्यादियद् वस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम्” ॥

[स्तो० वा० अभावप० स्तो० ९] इति ।

१ “तत्र कुमारिडेन त्रिविधोऽभावो वर्णितः—आत्मनोऽपरिणाम एकः पदान्तरविशेषज्ञानं द्वितीयः XXX प्रमायः निश्चितिप्राप्तमवस्तुतीयः”—तत्पक्षं पक्षि० ५० ४७१ पं० ११-१३ ।

२-नभिनिवृत्त-भा० । नभिवृत्त-स० वा० वा० । “अपरिणत-” ५० टि० ।

“आत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनीति ।

धा-प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः निषेधामिमतपटादिपदार्थज्ञानरूपेणपरिणतं साम्यावस्थमात्रद्वयमुच्यते पटारिषिकभूतलक्षणं वा”

—तत्पक्षं पक्षि० ५० ४७१ पं० १०-१३ ।

३-ज्ञानं वान्य-भा० मा० । “आत्मनः परिणामो वा”—स्तो० वा० । तत्पक्षं वा० ११४१ ५० ४७१ । ४ “न

सावदिन्द्रियैरेव नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः”—स्तो० वा० । ५० १५१ पं० ११ । ५ “प्रवेशतया”—५० स० टि० । ६-भावा

५० । ७ “नाभावो भिद्यते यदि”—तत्पक्षं वा० ११५४ ५० ४७१ । श्लोकार्थिकेऽपि “नाभावो भिद्यते यदि”—इति

वाच्यम् । ८-एणादित इ-हा० सि० । ९-एणादित इ-भा० । “योऽभावः कारणादि-”-स्तो० वा० । “यो

भावः एतद्विना”—तत्पक्षं वा० ११५५ ५० ४७१ । १०-“बुद्धयोर्मैदा वतः नवम्”—तत्पक्षं वा० ११५६ ५० ४७१ ।

तदुत्पत्तिरक्षणः । न चापरसम्बन्धमन्तरेण तयोर्विरोधविरोधभावः सम्भवत्यतिप्रसङ्गात् ।
 चैतत्प्रतीतिसामर्थ्यादेवाभिप्रेतसम्बन्धप्रकल्पना प्रतीतेरन्यथापि सिद्धेः । तत्राक्षस्य
 भावादेतत्प्रतिपत्तिजनकत्वं युक्तम् । किञ्च, 'इह घटस्याभावः' इति स्वतन्त्रो यद्यप्यक्षप्रत्ययः
 दर्शनानन्तरं भवेत् । न च मानसाध्यक्षवत् स्वातन्त्र्येऽप्यानन्तर्यं भविष्यति तत्र स्वयियानन्तर्येण
 ५ यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात् अत्र च तस्यासंभवात् । तदेवं घटविरिकप्रदेशना
 मर्थ्याद्भूतेनाध्यक्षेण तत्स्वरूपग्रहणे 'सघटात् प्रदेशाद्यमन्यः प्रदेशः' 'नायं घटवान्' 'इह घटो नास्ति'
 इत्यादयः प्रतिपेधविकल्पाः प्रवर्तमाना गृहीतग्राहितया स्मृतिरूपतां विधाणा न ततः पृथक् प्रत्यय
 तामासादयन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा शुक्लभावदर्शनानन्तरं 'शुक्लोऽयं भावः न नीलः' इति प्रत्ययो
 दर्शनात् पृथक् प्रमाणं भवेत् । एवमन्येषामपि युक्ति-संभवात्पुलङ्गप्यादीनां प्रमाणान्तरत्वेन परम्भः
 १० लिपितानां यथालक्षणं प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावो निराकरणं वा विधेयम् । तदेवं शब्दादीनां केनाधिक्य
 प्रामाण्यमेव न सम्भवति अपरेषां स्थनयोरन्तर्भाव इत्यालोच्य न्यायविशोकम्—'प्रमाणस्य सतोऽपि
 यान्तर्भावाद् द्वे एव प्रमाणे' [इति ।

[संगतकृतां मीमांसकादिसम्मतप्रमाणान्तरप्रतिविधानप्रक्रियां यथासिद्धान्तं स्वीकृत्याऽप्याह
 च सिद्धान्तिना प्रत्यक्ष-परोक्षतया प्रमाणद्वयव्यवस्थापनम्]

१५ यत्र प्रतिविधीयते-येत् सायत् पक्षधर्मत्यादिश्रितक्षणयोगितो हेतोः साध्यप्रतिपत्तिरनुमान-
 ममिहितम् तत्र श्रितक्षणस्य हेतोरविनाभावित्वं नावश्यंभावि तत्प्राप्ताद्वैलक्षण्येऽपि गमकस्या
 दर्शनात् । अथ यत्राविनाभावित्वं तत्र वैलक्षण्यमवश्यंभावीति हेतोस्तद्विषयमुच्यते, अतरेण
 'मयमेनेकान्तात्मकं क्षणिकं वा सत्यात्' इति साध्यतः क्वचिद्व्ययभावादेऽपि सत्यस्यनेकान्तात्म-
 कायेन क्षणिकत्वेन वा विनाऽनुपपत्त्या गमकत्वं दर्शनात् । तथा, 'परिणामी ध्वनिः क्षणिको वा धावण-
 २० ग्यान्' इत्यत्रापि न क्वचिद्व्ययसद्भावाः । न चानित्यत्वमन्तरेण धावणार्थं सम्भवति नित्यस्य प्रत्यय-
 प्रानजनकत्वादिमयात् यस्मिन् शक्यं यद् भवति सैवमात्रे यैत् भवत्येव कथं न तत् तत्रात्मकं
 भवेत् । तथा गतोऽपि धूमोऽग्निमन्तरेण न कदाचित् प्रभवतीति ध्यातिमाधने नाप्ययः होमयति
 तद्विज्ञो य कुतोऽग्निमनप्रदेशो धूमाद् अग्निनिधयः । अतश्चिद्विषयपरिकल्पनायां ध्यातिनिधयण
 गर्ववार्तामयात् कार्य-व्यप्राप्तेरनुपपत्त्यापि गमकत्वं न स्यात् । तथा 'नास्तीह घटाः उपपत्तिजनक-
 २५ प्राप्तास्तनुपपत्तयेः' इत्यत्रापि दृष्टान्तामात्राभावात् सिद्धः । न च शशशङ्खादिभिरुद्वाह्यः नास्तीति
 वक्तव्यम् तत्रापि दृष्टान्तात्तरकल्पनायाप्रत्ययप्रसङ्गे । अथ शशशङ्खाद्यनुपपत्त्यमात्रं प्रतीति-
 भावव्यवहारोऽपि भूदः अनुपपत्त्यमानेऽपि प्रदेशादिशब्दे घटादी यस्मिन् न प्रयत्नंयति स विप्रित
 दर्शनात् तत्र प्रयत्नं इति मयत्येव शशशङ्खादिमाधयवदारे गाधेऽनवप्राप्तेरविकृतो दृष्टान्तः
 तत्रानुपपत्त्येनामाप्रत्ययवदाम्य प्रयत्नामजयवदाम्यशशशङ्खादिदृष्टान्तवत्यान् प्रमापयन् प्रदेशादिशब्दे
 ३० घटाभावस्य त्वद्विज्ञान्यान्, अमदेतन् । यतो घटाभावनिमित्तवैदाम्यनिर्णय उपपत्ते न वेत्
 सिद्धः अमाधयवदारेऽपि सिद्ध एव अमाधनिर्णयनिर्णयेनामाधयवदारायोगान् । न च प्रदेशो
 घटाभावस्य विधिन्यातोऽपि तच्छब्दादिकं कश्चिन् प्रयत्नेऽपि नुपपत्त्येन प्रयत्नं इति वाच्यम् यत्
 न कथं विधिन्यातोऽपि कश्चिन् शब्दं बोधायनेदिनि तत्प्रयत्नेनाय दृष्टान्तो ग्राह्यं स्यात् ततो
 घटाद्विज्ञान्यान् शब्दं न दृष्टान्तान्तेवमेव तत्राव्ययभावादि दृष्टान्तान्तरान् गिरज्ज्वा विमानयता ।

१-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

२-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

३-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

४-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

५-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

६-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

७-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

८-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

९-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

१०-यत्सहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात्

अभाष्यः अनुषां उपस्थितः प्रायभाषः अर्थगमाभाषः इत्येतस्याभाषः अत्यन्ताभाष्येति । तत्र—

‘देहि दद्यादि यस्मात् प्रायभाषः स उच्यते ॥
माग्निना पयसो दधि अर्थगमाभाषान्तराणाम् ।
नदि योऽभाषमापनु सौऽन्योन्याभाष उच्यते ॥
दिरगोऽप्यपवा गिरा वृद्धिकाटिन्यवर्जिताः ।
दादादृष्टादिकेण सौऽत्यन्ताभाष उच्यते” ॥

५

[३३० या० अभाष्यप० ३३० २-३-४]

यदि सैतद्व्यवस्थाकमभाषाख्यं प्रमाणं न भवेत् तदा प्रतिनियतपक्षगुण्यपक्षा दूरोत्पत्तिरपि
स्यात् । तदुक्तम्—

‘‘देहि दद्यादि यस्मात् प्रायभाषः स उच्यते ॥
माग्निना पयसो दधि अर्थगमाभाषान्तराणाम् ।
नदि योऽभाषमापनु सौऽन्योन्याभाष उच्यते ॥
दिरगोऽप्यपवा गिरा वृद्धिकाटिन्यवर्जिताः ।
दादादृष्टादिकेण सौऽत्यन्ताभाष उच्यते” ॥

१०

[३३० या० अभाष्यप० ३३० ५-६] इति ।

न च निरन्तराभाषैककृतायाद् वस्तुनस्तत्त्वकृपमादिनाऽप्यधेन तस्य सर्वात्मना ग्रहणादपुद्गीतस्य १५
आपारम्भ्यामर्द्धाख्य तन्नाभाषायां कथं तद्व्यवस्थापनाय प्रयत्नमानमभाषाख्यं प्रमाणं प्रामाण्यमस्तु
इति यत्तद्व्यम् यतः स्वस्वशास्त्रके वस्तुनि प्रायश्चादिना तत्र शब्दाग्रहणेऽप्यपुद्गीतस्यासर्वशस्य
व्यवस्थापनाय प्रमाणाभाषस्य प्रयत्नमानस्य न प्रामाण्यव्यावृत्तिः । तदुक्तम्—

‘‘स्वरूप-पदकशाख्यो नित्यं स्वस्वशास्त्रके ।
‘‘देहि दद्यादि यस्मात् प्रायभाषः स उच्यते ॥
माग्निना पयसो दधि अर्थगमाभाषान्तराणाम् ।
नदि योऽभाषमापनु सौऽन्योन्याभाष उच्यते ॥
दिरगोऽप्यपवा गिरा वृद्धिकाटिन्यवर्जिताः ।
दादादृष्टादिकेण सौऽत्यन्ताभाष उच्यते” ॥

२०

उभयोपपि स्वविशेषोक्तमपानुगमोऽस्ति तु ॥
स्वस्वशास्त्रयत्तारस्य भाषांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्वरूपानुषंगेऽभाषांशे निष्पृथितः” ॥

२५

[३३० या० अभाष्यप० ३३० १२-१३-१४, १७] इति ।

न च भाषांशादभिप्रायादभाषांशस्य तद्वहणे नस्यापि ग्रह इति, स्वस्वशास्त्रयोर्पर्यन्तेऽपि भेदाभ्युप-
गमात् । उक्तं च—

‘‘देहि दद्यादि यस्मात् प्रायभाषः स उच्यते ॥
माग्निना पयसो दधि अर्थगमाभाषान्तराणाम् ।
नदि योऽभाषमापनु सौऽन्योन्याभाष उच्यते ॥
दिरगोऽप्यपवा गिरा वृद्धिकाटिन्यवर्जिताः ।
दादादृष्टादिकेण सौऽत्यन्ताभाष उच्यते” ॥

३०

‘‘देहि दद्यादि यस्मात् प्रायभाषः स उच्यते ॥ [३३० या० अभाष्यप० १०-२०] इत्यादि ।

१. ३३० १८१ १० २२ टि० ११ । २. तत्त्वसं- पत्रि० ३३० ४०१ १० १४-१५ । ३. “नो गन्ध-रसो”-हृ०
३० टि० । ४. स्वस्वशास्त्रा भा० भा० दिवा । “स्वस्वशास्त्रा”-श्लो० का० । ५. “स्वस्वशास्त्रा”-तत्त्वसं- पत्रि० ३३० ४०१
१० १६ । ६. “गन्ध-रस-रसा”-हृ० ३३० टि० । ७. तत्त्वसं- ३३० ११०२ । ८. “स्वस्वशास्त्रा”-श्लो० का० ।
९. तत्त्वसं- ३३० ११०३ । १०. “अभाष्यप्रमाणस्य”-हृ० ३३० टि० । “व्यापारस्वरूपानुषंगि”-श्लो० का० । “तदनुपपत्तिः
प्रत्यक्षप्राप्त इति-प्राप्तं व्या- ३३० ४०८ । “व्यापारस्वरूपानुषंगि”-तत्त्वसं- ३३० । तदनुपपत्तेरन्यथा-देहा प्रत्यक्षप्राप्त-
तदनुपपत्तिरभाषस्योक्तिः यावत्- तत्त्वसं- पत्रि० ३३० ४०० ५० ७ । ११. त्रिमिश्रण इति का० भा० । “त्रिपुष्टिदे”-
श्लो० का० । तत्त्वसं- ३३० । “अभाषांशे गृहीतमिदं”-तत्त्वसं- पत्रि० ३३० ४०० ५० ६ । १२. “अभाषांशे”-हृ० ३३०
टि० । १३-पि न स्थिते हा० सि० ।-पि नः स्थिते, भा० भा० । १४. “तदनुपपत्तिः स्वस्वशास्त्रा”-हृ० टि० ।

अथ तत्र साध्याभिप्रायानुपपत्त्यादेर्निष्ठाया एवागन्तरमन्तरेणाप्यभाषनिर्णयः शब्दादिवाच-
कस्य कश्चिदतिरिक्तानुपपत्त्याद्यप्यगन्तरमन्तरेणापि गमकस्यमविनाभाषमात्रात् कर्तुं भाग्युपगतं भवेत् ।
एतेन 'व्यतिरेकस्यान्येन विनाभाषादगमकाङ्क्षा' इत्यपत्त्यात् तेन मेव निरात्मकं जीवच्छरीरम्
अभाषादिमयप्रगल्भादिति व्यतिरेकयपि हेतुर्गमकः सिद्धः । अथ गप्यथा परोक्षस्यागमनोऽनुपपत्त्या-
दभाषादिहेतुनामप्यथा घटादीनां मन्वेदाद् व्यतिरेकमिदित्येव हेतोरनेकान्तिकस्यम् । नन्वेवं
कथं सत्त्वादेः क्षणिकत्वव्याप्तिरित्येतत् । क्षणरायी एषः सिध्येत् । अथात्र विपर्यये बाधकप्रमाण-
बलात् मन्वेदस्य क्षणिकस्यैवेन व्याप्तिरिति नार्हत्वापि बाधकप्रमाणबलादेव निरात्मकाद् घटादेरपि-
बन्धितव्यत्वादागमनार्थं प्राणादीनां निवृत्तेः स्वात्मकत्वेन तेषां व्याप्तिरिति किं भाग्युपगम्यते ?
अपेक्षमपि मन्वेदस्य निरन्तरस्य विना मन्वेदस्य निरन्तरस्य व्याप्तिरिति नानेन व्याप्तिप्रसक्तिः, असदेतत् ।
बुद्धिरक्षणस्य अपाव्य स्वकार्यकाले निवृत्तेरपरबुद्धिरक्षणस्य तत् उत्पत्तेरसंभवात् सत्यानव्याप्तेः ।
तुलनात् प्राणादेर्बुद्धिः । सत्यानव्याप्तेः निरन्तराभाषस्य क्षतिना नानात्म्यमन्तरेण कार्यनानात्वा-
संभवात् बुद्धिरक्षणस्य निरन्तराभाषजनकः सन् प्राणादेरपकारकः स्यात् । अथ कारणगति-
भेदाभावेऽपि कार्यव्यपेक्ष भिद्यते कथं तदर्थक्षणिकतायामर्थनियमितोद्यः सिध्येत् त्रययोगपथा-
भ्यामर्थक्रियाभावात् तदभाषो वा युक्तिवद्भवः स्यात् । नित्यस्य व्याप्त्यनोऽसंभवे कथं तेन सात्मकत्वं
घटादिषु सन्निधेयं येन निरात्मकाद् घटादेः प्राणादिर्मन्वादेः सन्निधौ व्यतिरेको भवेत् । तस्मात् १५
परिणाम्यात्मव्यतिरेकेण जीवच्छरीरस्य प्राणादिमयमनुपपन्नम् निरन्तराक्षरकपरमायुष्यत् तदुपकारा-
संभवाच्च बृहत्स्येन निरन्तराक्षरकविमानपरमाणुसन्नतिरूपेण धारमना सात्मकत्वसाधने तत्त्वद्विधा-
तद्वि विरुद्धः प्राणादिमन्वादिहेतुः प्रसज्यते ।

अथ साध्याभावे सर्वत्र साधनाभाषो व्यतिरेकः साधनसत्त्वादेऽपि साध्यसद्भावाभावे व्यति-
रेक एव न भवेत् साधनाभावेन साध्याभाषस्याव्याप्तत्वात् य एव च साध्यसद्भावे एव साधनसत्त्व-
ज्ञायाः स एवाव्ययः स च दृष्टान्तधर्मिणमन्तरेणापि साध्यधर्मिण्यपि विपर्यये बाधकप्रमाणबलादि-
वीचमानः कथमसन् । न चैवं पक्षध्वेनेष्टाव्यपक्षितलक्षणेन तत्र पारमार्थिकस्य पक्षध्वेन्य बाधा-
सन्ध्या साध्यधर्मिण्येव हेतुः अविद्यमानसाध्यधर्मं धर्मान्नो विदुः स्यात् इति तर्कं तद्युक्त एव
परमं मानः कथं न स पक्षध्वेनः । इति यत्र व्यतिरेकसद्भावात्तत्रावदवमन्वयः यत्र घासी तत्रावदव-
भाषी व्यतिरेक इति नैकसद्भावे द्वितीयस्याभावात् नन्वेवमपि 'अथ उदेष्यति सविता अद्यतमादित्यो' २५
दृष्ट्या 'जाता समुद्रपृष्ठिः दाराद्रोदयदर्शनात्' इत्यादिप्रयोगेषु हेतोः पक्षधर्मत्वाभावेऽपि गमक-
रूपोपलब्धेन पक्षधर्मत्वं तल्लक्षणम् अथात्रापि कालस्य देवस्य वा तापसः पक्षधर्मस्य पक्षधर्मता, न
कालस्याकारस्य च पक्षध्वेन सौगन्धस्यानिष्टः । अथापि भूतसंज्ञोभादिलक्षणः कालः भाषोऽं वा
पक्षध्वेनाभ्युपगम्यत एवेति तापसधर्मता, न, लोकस्य साध्याव्यपक्षानुपपन्नहेतुप्रदर्शनमात्रादेव पक्ष-
धर्मत्वाद्यनुसारणमन्तरेणापि साध्यप्रतिपक्षिदर्शनात् श्रेष्ठस्यस्य तत्र सत्योऽप्यतिशक्तिरप्यात् ३०
न च क्षीणताभ्युपगमेन हेतोः पक्षधर्मता सम्भवति सामान्यस्यापस्तुतयाभ्युपगमस्य हेतुत्वे
द्वारादृष्टेति पक्षधर्मताऽसम्भवात् स्वलक्षणस्य च हेतुत्वे पक्ष एव हेतुमिति नैकदर्शो हेतुः ममेदे-
धर्मिणमप्यनुपपत्तेः स्वलक्षणस्य साध्यत्राननुगमाधानव्यतिदिः अतदुपपत्त्यात् तस्य हेतु-
त्वेऽपि स्वलक्षणपक्षभाषी दोषस्तदप्यस्य एव अतदुपपत्त्यात् तस्य स्वलक्षणादव्यतिरेकात् व्यतिरेकेऽनुप-
तत्वे वादमार्थिकत्वे च सामान्यस्य अज्ञान्तरेण हेतुत्वमभ्युपगतं भवेत् कल्पनाविरचितस्य हेतुत्वे ३५

१-अ प्रमाणादी-स. भा. हा. सि. । २ "प्राणादीनाम्"-इ. स. डि. । ३ "लोकाह"-इ. स. डि. ।
४-रसंनिर्-इ. । १-१ इत्येव एतेषां एव एव भा. । ५ तत् उ-भा. मां. सि. । ६-तद्विच्छि-
णात्-इ. स. भा. मां. सि. । ७ घटादेः सोत्साह प्राणादि-भा. हा. सि. । अथ "लोकाह" इति
शुद्धीरहित्यनर्कः पाठे श्रुतिं भा. । घटादेः इ. । अथ पक्षध्वेनमन्वयको बोधयौ । ८-मन्वादेः इ. ।
कष्टे पक्षध्वेनमन्वयको बोधयौ । ९-घनाऽस-भा. मां. । घनास-भा. मां. । १०-ये वा वा-इ. स. भा.
सि. । ११ "साध्याव्यपक्षिण्यप्यौ"-इ. डि. । १२ "हेतु"-इ. डि. । १३ "अत्येवमन्वय"-इ. स.
डि. । १४-न्यस्य घ-भा. मां. । १५-देवेण भां. मां. ।

कृतः पक्षधर्मता ? कल्पनायाः परमार्थतो वस्त्यसंस्थादित्युक्तं प्राक् । न च
संभवति पक्षलक्षणस्यैवासंभवात् । "जिज्ञासितविशेषो धर्मो पक्षः" [न्यायवि० २
चेत् नैतत् यतो न तावत् शब्दे यादी अनित्यत्वं जिज्ञासितुमर्हति स्मिन्धेयवदन्येप
तेन साधनप्रयोगात् । नापि प्रतियोगि, प्रतिपक्षप्रमाधनाय चायुक्तसाधनप्रतियाता
नापि प्राज्ञिकाः तेषां विदितवेद्यतया तत्र जिज्ञासनात् । एतेन "प्रतिषिपादविपिनविशेषो धर्मो पक्षः"
चित् तद्युक्तितः स्वयमेव तत्र जिज्ञासनात् । एतेन "प्रतिषिपादविपिनविशेषो धर्मो पक्षः"
इत्यपि लक्षणं प्रतिविहितम् यदर्थमनुमानमुपन्यासं तेन तत्र जिज्ञासविशेषो धर्मो पक्षः
हेतावपि समर्थनात् प्राक् जिज्ञासनीयविशेषत्वात् । साध्यविशेषो धर्मो पक्षः इति चेत् तथापि
पक्ष इति चेत्, न; युमुत्तितप्रहणस्यानर्थकत्वात् । साध्यविशेषो धर्मो पक्षः इति चेत् तथापि
१० प्रहणेन धर्मिप्रहणेन वा प्रयोजनमिति न पक्षलक्षणं परोदितमनवयम् । तस्माद् यद्वत्
पद्यते तत् साधनमितरथ साध्यमित्येतावदेव पक्षादिलक्षणमनवयम् । "स्वरूपेण

[इत्यादिकमपि पक्षलक्षणमेकान्तपादिनोऽसङ्गतम् धर्मिधर्मभाष्ये
कथंचिदप्यनुपपत्तेरित्यसङ्गतं प्रतिपादनात् । तदेवं ब्रह्मलक्षणस्यासंभवात् संभवेऽपि सति
नाभावित्यमात्रेणैव हेतोर्गमकत्वाच्च किञ्चित् पक्षधर्मत्वादिना रूपान्तरेणेति । तथाहि—
१५ धूमसत्ताग्निविनाभाविनीति सिद्धमविनाभावित्यम् तस्मिन् च सत्यपि पक्षधर्मोदिवचने त
कथम् न हि वास्तव्यं रूपं साध्याविनाभावित्यलक्षणं हेतोर्गमकत्वाच्च पक्षधर्मत्वादिवचनेऽ
स्वसाध्यं न साधयति न हि वस्तुबलायातां स्वसाध्यप्रतिपादनशक्तिं लिङ्गं
नाह वा मुञ्चति वस्तुशक्तीनां घटनादव्यावृत्तेः । अथ ब्रह्मलक्षणमपि हेतोः संभवतीति तदपि
त्वेन प्रकल्प्यते सत्यं संभवति किन्तु अविनाभावित्येनैव हेतोः गमकत्वं सिद्धं न किञ्चित्
२० नेन । तथाहि—यद्वापुषायादेन हेतोः स्वरूपं लक्ष्यते तदेव
पापुषावमात्रेण हेतुलक्षणस्य परिसमाप्तेन पक्षधर्मत्वादि विधेयमनुवदितव्यं वा लक्षणत्वेन ।
तत् तत्र संभवतीति लक्षणत्वेन वाच्यम् तथाभ्युपगमे अवाधितविषयत्वमपि तादृगपि हेतो
वतीति लक्षणान्तरत्वेन घटनीयं स्यात् । अवाधितभाषित्वं सदापि २५ पक्षधर्मत्वादि
व्याहृतत्वात् । तथाहि—अविनाभावित्वं स्वसाध्येन विना तस्यासंभव उच्यते अगमकत्वं तु
२५ साध्यं संभवस्तस्यैवेति कथं नान्योन्यविरुद्धयोर्व्याहृतिः ? अथ धर्मिणोऽन्यभाविनाभावित्वे
पुनरपिवाधिकाधिकरणे धर्मिणीति न पक्षधर्मत्वाद्यभावे तस्य गमकत्वं तत् किमर्थं तपस्वी
करणो(णं) धर्मो नाण्डमुदाहृतं पुत्रं भूयते । तथाहि—अन्यत्र तदविनाभावित्वम्
तस्मात्तीति कथमन्यस्तदाप्युच्यते ? न च धर्मः केवलो यदा हेतुस्तदा स केवलो न
ताप्यन्मात्रस्याविनाभावित्वमिति यतो धर्ममात्रवचनेऽपि साधारण्येयाविनाभावित्वम्
३० अनित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानं एतकत्वयमस्वेव भावेपु व्यपतिगते न अन्यत्र तादृगत
भावीति एतकत्वस्याविनाभावित्वमाश्लिष्यधर्मिण्यरूपप्रवेति सामर्थ्यसिद्धम् । तेन ना
वचनेन विधानात् धर्मोपरकधर्मिणि पृथक्पक्षधर्मव्यवचनमन्तरेणाप्यनुपपन्नं
स्वरूपं ज्ञानानस्तनुपपन्नं एव तदविनाभावित्वमपरं स्वभावं शक्तिव्यवच्छति पतो न
पानुपपत्तिरुपनिधायकमप्यन्यत्र व्यवस्थितो धूमोऽन्यत्र व्यवस्थितेन यद्विना

१ अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मः इति व्याख्येयानुपपत्त्यादयः वचनमेतद् बोध्यम् ।
२ 'स्वसाध्यवदन्य' इत्येवात्राह नृप । परार्थं मनमकल्पनं कथं ननुपपन्नम् ॥
३ अत्र जिज्ञासितुमर्हति इति सूत्रमप्युच्यते । ४-५ भाष्ये ५० ।
६ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । ७-८ भाष्ये ५० ।
९ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । १०-११ भाष्ये ५० ।
१२ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । १३-१४ भाष्ये ५० ।
१५ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । १६-१७ भाष्ये ५० ।
१८ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । १९-२० भाष्ये ५० ।
२१ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । २२-२३ भाष्ये ५० ।
२४ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । २५-२६ भाष्ये ५० ।
२७ 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । २८-२९ भाष्ये ५० ।
३० 'न्यायवि० २-१४-६-१३' इति सूत्रमप्युच्यते । ३१-३२ भाष्ये ५० ।

भेदात् प्रतीतः नाऽपि तथोक्तमप्यादिचः प्रतिषेधः न च प्रवेदाद्यवशित्वं धूममुपलभमानोऽपदयंतया
 'यश्च यश्च धूमस्तश्च तत्राऽस्ति' इति 'तथा चेद् धूमः' इति परामृश्य 'यस्मिन्मानः' इति प्रत्येति किन्तु
 परिहृतानिनाभायो 'धूमयदन्तानागन्तं प्रवेदोऽस्तिरश्च' इति प्राचनानुभवशार्दंग् सरति 'अगत्यश्च
 पक्षो धूम एव न गन्तु' इति निरूपकानुवचरणं प्रवृत्तसरणस्य तथ्याभायमन्तरेणाभायप्रदर्शनार्थम् ।

अथाथोऽप्यन्यथानुपपत्तं न रूपं हेतोः कचिदनेन निश्चेतव्यम् यत्र च तसिधीयते त्व सपक्षः ५
पुनस्तथापि धरूपवेदिनां यमातो हेतुगन्धेय ततो हेतोर्लक्ष्म्यप्रतिपत्तिरिति पक्षधर्माण्यव्यतिरेक्य-
रादेय हेतुगमक इति, नैगत् न्यायम् । यतोऽपिनाभाधित्यरूपेणैय सपक्षे सत्यमत्राक्षितमिति न रूपा-
न्यम् । तथाहि—अपिनाभाधित्यं रूपं ज्ञानं सद् गमकमिति तत् कचिद् ज्ञातव्यम् तेन तद्वपुपरिहा-
मोपायन्यात् तद्वरूपं सद्दिनाभाधित्यमेवैकं हेतो रूपं विधीयमानं स्वात्मन्वन्तर्भाषयति ज्ञेयसत्ताया
ज्ञानगत्तानिधन्यन्तयान् ज्ञानं यथा न वृषधूपं तथा कचित् सपक्षे सत्यमप्यवद्यतः तद्विनाभाधिरूपः १
एवमपिनाभाध इति तदेषैकं रूपं विधीयमानमन्यात् सर्वमाक्षिपतीति न तस्याहेतोरेक्यद्वयं युक्तम् । अथ
तद्विना तदेषैकं रूपं हेतोर्न दायत इति रूपान्तरं केचन्ये तर्हि न केचनं सपक्षे सत्यं विना तद्वपुं न
दायते किन्तु वृद्धीन्द्रियादिकमपि विना तत्र दायते इति तेषामपि तद्वपुताप्रसक्तिः । अत एव “अप-
क्षधर्मस्यापि हेतोर्गमकताये चाधुपत्यमपि दाम्ने नित्यत्वस्य गमकं स्यात्” [] इति
परोक्तमप्यात्मम् यतश्चाधुपत्यमित्यप्यापिनाभाधि शब्दश्चाधुपे न भवतीति कुतोऽत्र दोषायकाः ? १५
यदपि “यदि धूमोऽप्यपिनाभाधित्वमात्रादपि गमयेत् महद्भयुरातो किं न गमयेत्” इति घोषम्
तदप्यस्तद्वपुं धूमो नान्यदेतत् धूमोऽग्नौ निधायकापिनाभाधी तिष्ठः तदेदासाध्यापिनाभाधित्वात्
तद्वपु । अत एव यद्यप्यन्यदेदास्य हेतुर्नान्यदेदास्यमाध्यापिनाभाधी तथाप्यपक्षधर्मोऽस्ती गमको न
मयतीत्यस्यार्थस्य आपनार्थं वृषधूपं परपक्षमेत्यवचनं लक्षणे विधेयमिति न यत्तव्यम् साध्यान्यथानुपप-
त्त्यैकरूपप्रतिपत्तेरैय तद्वपुस्य लक्ष्यत्वात् । एतेन ‘न स त्रिविधाहेतोरन्यत्रास्तीति अभेय नियत २०
उच्यते’ इत्यपि निरस्तम् यथोक्तप्रकारेण साध्यापिनाभाधिरवश्येय त्रित्यव्यापकत्वात् तद्विकलस्य
तस्य विधर्मेनस्याप्यकिञ्चित्कारणत्वात् किञ्चित्कारयेऽप्यपिनाभाधित्वैकरूपनिर्णयनिमित्ततया दृष्टान्ता-
दियद् हेतुपक्षत्वात् । स्वभावकार्यानुपलम्भकरूपनामन्तरेणाप्यन्यथानुपपत्तिमात्राहेतोर्गमकयोप-
पत्तेर्नपिनाभाधयः त्रिसंख्येन हेतुना व्यक्तः । तथाहि—वृक्षच्छायायानुमानं लोके प्रतिष्ठम् न च वृक्षस्त-
च्छायाकार्यं सद्भावित्वं, नापि स्वभावः स्वभावमेदोपलभ्ये । एतेन नुलादेर्नमनाद् उभाभापनुमानं २५
चिन्तितम् परमाणयान् इत्युः अर्थाभागपरत्वात् यटादियत् इत्यत्रापि न तादात्म्यं तदुत्पत्तिाय
पराधुपगमेन सर्वमिति लक्ष्यमागत्यामैवोभागयत्तां च परमाणूनां स्वभावमेदात् सद्भाषाया । एक-
शामप्यधीनताप्रतिबन्धकरूपनार्थं रूपादे रमादेरियानुमानं कारणात् कार्यानुमानं प्रसक्तम् । तथाहि—
स्वमानकालमायितो रूपादेर्यद् रसतोऽनुमानं तत् तत्कारणाद् रूपजनकादनुमितादनुमानम् । न च-
स्वमानकालमायि रूपजनकत्वानुमानं रसहेतोरेतदिति हेतुधर्मानुमानम् कारणात् कार्यानुमानेऽप्येव ३०
दोषमाभावात् । न चात्रैव लोकप्रतीत्यभावात् हेतुधर्मानुमानेऽपि लोकप्रतीतिरेभावात् । तथाहि—
तथापिधरसोपलम्भात् तत्स्वमानकालं तथापिधं रूपम् अर्थाभागदर्शनाथ परमाणं लोकः प्रतिपद्यते
न पुनर्पिदिष्टं कारणम् । अथाप्रतिपद्यदेकतोऽन्यप्रतिपत्तायतिप्रसङ्गः, नः अपिनाभूताद्व्यतोऽन्यप्र-
तिपत्त्यभ्युपगमात् । अथ प्रतिबन्धमन्तरेणान्यग्न्यापिनाभाधय एव कुतः ? ननु प्रतिबन्धोऽप्यपत्त्य-
तिबन्धमन्तरेणान्यग्न्यायेन कुतः ? अथ प्रतिबन्धोऽपि न वास्तवः प्रतिबन्धोरेक्यः किन्तु कार्यान् ३५
स्तत्परत्वात् कार्याभिमतस्य भागो यस्तुल्यरूपमेव तथा पूर्वोक्तपरत्वात्स्वरूपमादित्यस्यानुपलम्भाभ्यां
निधीयते तद्विधायनमेव कार्यकारणभाषाप्रतिबन्धनिश्चयनम् । नन्वेवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्येनान्य-

१-भायम-वृ० शा० हा० वि० । २ "अविनाशक"-वृ० दि० । ३-जान्य-मा० यो० । ४ "पाय्य"-वृ० दि० । ५ कल्पते भा० वि० । ६ शम्भुनित्य-शा० वा० । ७ "पञ्चपर्यंत"-वृ० दि० । ८ स द्विवि-वृ० । ९ "अविनाशक"-वृ० दि० । १० ५५८ पं० ३०-३१ तथा पृ० ५५६ दि० पं० १५ । १० "पञ्चपर्यंत"-वृ० दि० । ११ "सहस्राविनो (नोः) कार्यकारणमात्राभावात् तत्र न सहस्रादिभिः"-वृ० दि० । १२-मन्तेमार्ग-वृ० विना । १३ "सहस्राणात्"-वृ० दि० । १४-यत् तं सप्तम्या तद्यथा शा० हा० ।-यत् सत् सप्तम्या तद्यथा वि० । अथ द्विपि दिव्यमग्नं प्रविष्टमाभाति । १५ पूर्वोक्तं य-वृ० । इदं पाठान्तरं यं मूलतच्छेकने उच्यते किन्तु तावति रिक्ते स्थाने पठ्यात् वेनचित् पूरितमिति निमित्तेनैव मनीषेदाद्यं शब्दं कल्पते । १६-रुणाभा-भा० हा० वि० ।

७६ स० त०

नैयायिकोपनिर्णतमभ्युपमानमनधिगतायाधिगन्तुत्वाभावात् प्रमाणं न भवति । तथाहि-यथा
गौस्तथा गवय इति चाफ्याद् गौसदृशार्थसामान्यस्य गवयशब्दवाच्यताप्रतिपत्तेः अन्यथा विसदृश
महिष्याद्यर्थदर्शनादपि 'अयं स गवयः' इति संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः किं न भवेत् ! तस्माद् यथा
कश्चित् 'योऽहदी कुण्डली छत्री स राजा' इति कुतश्चिदुपप्लव्य अहदादिमदर्थदर्शनात् 'अयं स
राजा' इति प्रतिपद्यते । न चासौ प्रतिपत्तिः प्रमाणम् उपदेशवाक्यादेवाहदादिमतोऽर्थस्य राज्ञो
शब्दवाच्यत्वेन प्रतिपद्यत्वात् तथेहापि 'यथा गौस्तथा गवयः' इत्यतिदेशवाक्यात् सम्यग्धमभ्युप
गवयदर्शनात् सङ्केतानुसरणे सति 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपत्तेऽप्रमाणमुपमानम् ।
यदि पुनरतिदेशवाक्यात् सम्यग्धप्रतिपत्तिर्नाभ्युपगम्यते पश्चादपि 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति
प्रत्ययो न स्यात् तदपरनिमित्ताभावाद् दृश्यते च तस्माद् गृहीतप्रवृत्तापेक्षं प्रमाणम् । भेदातिदेशात्
१० फ्यात् पूर्वं गौसदृशार्थस्य गवयशब्दवाच्यता सामान्येन प्रतीता गवयदर्शनानन्तरं तु गवयविशेष
तच्छब्दवाच्यत्वेन पूर्वमप्रतीतं प्रतिपद्यते इति न गृहीतप्राहिता, असदेतत् । समिहितगवयविशेषो
पयस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतथोपमानत्यानुपपत्तेः । गवयदर्शनोत्तरकालभावि तु 'अयं स गवयशब्दवा
च्योऽर्थः' इति यद् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षयलोत्पद्यत्वात् स्मृतिरेव न प्रमाणम् । किञ्च, गवयविशेषो
गवयशब्दवाच्यता यचित्तिदेशवाक्यान् प्रतिपद्या कथं तर्हि गवयविशेषदर्शन उपजीतेऽकस्मिन्
१५ तच्छब्दवाच्यता प्रतिपद्यते । यस्योपायस्य सम्यग्धप्रवृत्तकाले येन सह सम्यग्धोऽनुभूतसहोपायस्य
तेन सह सम्यग्धे तच्छब्दवाच्यता कालान्तरेऽपि दृश्यते ततः सामान्येन सङ्केतकालस्य सम्यग्ध
प्रतीता पश्चाद् गवयदर्शन उपजाते सङ्केतमनुसृत्य 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपद्यते
इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेन

"उपयुक्तोपमानस्तु नुत्थार्यप्रवृत्ते सति ।

२० विशिष्टविशेषाद्येन सम्यग्धं प्रतिपद्यते" ॥ []

इत्यपि विरक्तम् विशेषस्य सङ्केतकालानुभूतस्य व्ययहारकालाननुगमादवाच्यतायाः । यद्य शब्दम-
धमनिर्णकार्थं प्रतिमाति स येन शब्दवाच्यः न च विशेषस्तत्र प्रतिमाति शब्दान्न इव विशारदा-
गस्य तज्ज्ञानं देवान् संविदेन वा विकल्परूपतायिरहार्थरूपमयीयानुकातात् तस्य च शब्दसंसारि-
तयात् संज्ञाप्रमथ्यंमये च ज्ञाने भगवत्तत्र शब्दमाप्रतिमासनात् विशेषः शब्दयोः यथा च 'अयं
२५ मरी गवयशब्दवाच्यः' इति विशेषस्य वाच्यताप्रतिपत्तिः सा दृश्यविकल्पा(व्य)योरेकीकरणत्वात्

१३०० ५०० ५०० १११

१ "तस्मिन् संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि ॥

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि ॥

—तत्त्वप्र. ५०० १११५-१११५ ५०० १११५

१-संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

२ "अथ वा देव संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि ॥

—तत्त्वप्र. ५०० १११५-१११५ ५०० १११५

५ इति "तस्यातिदेशवाक्यात्" इति वरिदृष्टिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

"तस्यातिदेशवाक्यात्" इति वरिदृष्टिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि ॥

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि ॥

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि ॥

—तत्त्वप्र. ५०० १११५-१११५ ५०० १११५

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

तथा वरिदृष्टिः संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

११ "तस्यातिदेशवाक्यात्" इति वरिदृष्टिः । तस्यातिदेशवाक्यात् तस्यैव भावे वरि संज्ञासंज्ञिसम्यग्धप्रतिपत्तिः ।

स्यापिनाभाविन्यनिश्चयेऽपि न दोषः । अधिकदान्येनान्यस्यापिनाभाविन्यदर्शनेऽपि सर्वदा सर्व-
 रेयमेव भाव इति न दर्शनादर्शनाभ्यां निश्चेतुं शक्यम् प्रतिग्रहप्रवृत्ते तु नायं दोषः कर्तृदोषादीनां
 भावानुकारिभूम्यरूपप्राणिना विनिर्दिष्टाभ्यक्षेण मरुदपि प्रवृत्तेनाभिप्रेतमयोः कार्यकारणभावादिना
 'सर्वदाऽनन्विद्यावृत्ताग्निज्योऽध्रमज्यावृत्तो धूमः' इति निश्चीयने अन्यथाऽन्यदैकदान्यभूम्ययो-
 ५ न भवेत् अहेतोः सहायभावात् भावे वा निहेतुकताप्रसङ्गेः । तदुक्तम् - 'कार्यं धूमो हुतमुजः क-
 र्मानुवृत्तिर्न' इत्यादि अयुक्तमेतत् परपक्षे कार्यधर्मानुवृत्तेरेवायोगान् । एकदेशेन कार्यधर्मानुवृ-
 घनेकान्तवादप्रसङ्गेः सर्वान्मना तदनुवृत्तौ कार्यस्य कारणरूपतापत्तेः कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गा-
 इत्युक्तत्वात् । किञ्च सर्वदा सर्वत्राग्निज्यो धूम इति न प्रत्यक्षमनुपलब्धमहायमर्पायतो व्यापार-
 कर्तुं समर्थम् सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च । तत्पुष्टभाविनोऽपि विकल्पस्य नात्रार्थे साम-
 १० ध्येयं तदर्थविषयतया तस्य गृहीतप्राहिन्वेनाप्रामाण्याभ्युपगमात् । अनुमानमपि नैवं प्रतिग्रहप्राह-
 कम् अनवस्थितरेतराध्ययदोषप्रसङ्गेः । न च भवन्पक्षेऽप्यपिनाभाविन्यप्रवृत्ते हेतोरस्य समानो दोषः
 यतोऽन्यधानुपपत्तिकलक्षणो हेतुस्त्वित्यस्माकं हेतुलक्षणम् अन्यथानुपपत्तयं च तादात्म्यतदुत्पत्-
 पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टमित्येषां च तथैकार्थसमवायि-संयोगि-समवायीत्यादीनां च ता-
 धीनमयीतं धीनापीतं चेत्यादीनां च सर्वहेतूनां व्यापकम् सति गमकत्वे सर्वेषामभ्येष्टां साध्याविता-
 १५ भावित्यात् तद्विकलानां च गमकत्वायोगान् । तस्य च प्रादुर्गम्यं प्रत्यक्षानुपलब्धप्रभवः प्रमाणम्
 तथाविसंवादकत्वादनक्षज्यालिङ्गजत्वाच्च स्वार्थाध्ययमायरूपं प्रतिनियन्धनमस्माकम् (कम्) प्रमाणं
 स्तरं परैः प्रमाणान्तरत्वेनावश्यमभ्युपगम्यन्तव्यम् अन्यथा व्याप्तिप्रादुर्गम्यप्रमाणभावनोऽनुमानस्याप्यप्र-
 वृत्तिप्रसङ्गेः । अत एवानुमानं प्रमाणमभ्युपगच्छता 'प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे' इति न
 २० वक्तव्यम् अनुमानाभ्युपगमे यथोक्तन्यायेन प्रमाणान्तरस्याप्यपत्तेः । यदपि 'गोत्याद् विषाणी'
 'समुदायव्यवस्थायाः कारणं समुद्रायिनः' इत्यभिहितम् तत्रापि व्ययस्या यदि शब्दात्मि-
 अथ विकल्पात्मिकाभ्युपगम्यते उभयथाऽपि नाथेन प्रतिग्रहप्रसङ्गः । अतो न कार्यहेतुर्गमकः ना-
 सभावेहेतुरपिनाभाववैकल्ये इति स्थितम् 'उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य' इत्यनुपलब्धी विशेषणोपादान-
 चानर्थक्यम् परचेतन्य-भूत-प्रहादीनामहृदयानामपि क्वचिद्भावात्सिद्धेर्गोहादिव्यवहारदर्शनात् । यदि
 पुनरनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेरभावो न सिध्येत् 'नेद निरामकं जीवच्छरीरम् अप्राणादिमत्त्ववस्त-
 २५ क्तात्' इत्यत्र प्रयोगेऽहृदयानुपलब्धमादभावासिद्धेर्गोहादीनां निराम्यासिद्धितो यत् सत् तत् सर्वं
 क्षणिकम्' इति व्याप्तेः साकल्येनासिद्धौ प्रवृत्तेऽपि क्षणभङ्गो भावानां सिद्धिमाप्तादयेत् । यथा च
 तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिग्रहप्रवृत्तेऽपि क्षणभङ्गो भावानां सिद्धिमाप्तादयेत् । यथा च
 स्यहेतुव्यतिरिक्तेषु तथाविधप्रतिग्रहप्रवृत्तेऽपि क्षणभङ्गो भावानां सिद्धिमाप्तादयेत् । यथा च
 बुक्तं तन्निर्गलं प्रवृत्त्यं यथोक्तप्रतिग्रहप्रवृत्तेऽपि क्षणभङ्गो भावानां सिद्धिमाप्तादयेत् । यथा च
 ३० तैः । अतः 'संयोग्यादिषु देवत्वानि प्रतिग्रहप्रवृत्तेऽपि क्षणभङ्गो भावानां सिद्धिमाप्तादयेत् । यथा च
 तोक्तहेतुप्रभवस्य च साध्यानिश्चयस्यानुमानत्वेऽन्यतः सम्यग्ज्ञानं सामान्याकारेण प्रतिपत्तिरनुमान-
 यादि प्रमाणान्तरस्य तत्रान्तर्भावप्रतिपादनमयुक्तम् यथोक्तन्यायात् । शक्यं चामप्रणीतत्वेन
 गत्येनानुमानं सन्तर्भावानं सिद्धमाधनमेव । अभावस्य न पृथगप्रामाण्यप्रतिपादनमस्माकमभीष्टमेव
 ३५ दामकयस्तुतत्प्रवृत्तिऽप्यक्षेण यथाभ्युपगमात् भावाभावद्विभावाभ्यामपि प्रवृत्तान् । केवलं
 अपमर्जनीहृतसदृशस्य प्रधानतयाऽसदृशस्य प्रवृत्ते क्वचिच्च विषयवेषेण । न च सदृशसदृशयोरे-

गुल्याग्नि ४० ज० १० ३० ४० ५० ६० ७० ८० ९० १०० ११० १२० १३० १४० १५० १६० १७० १८० १९० २०० २१० २२० २३० २४० २५० २६० २७० २८० २९० ३०० ३१० ३२० ३३० ३४० ३५० ३६० ३७० ३८० ३९० ४०० ४१० ४२० ४३० ४४० ४५० ४६० ४७० ४८० ४९० ५०० ५१० ५२० ५३० ५४० ५५० ५६० ५७० ५८० ५९० ६०० ६१० ६२० ६३० ६४० ६५० ६६० ६७० ६८० ६९० ७०० ७१० ७२० ७३० ७४० ७५० ७६० ७७० ७८० ७९० ८०० ८१० ८२० ८३० ८४० ८५० ८६० ८७० ८८० ८९० ९०० ९१० ९२० ९३० ९४० ९५० ९६० ९७० ९८० ९९० १०००

वाच्येय मेरोऽमेरो वा लभ्यामकृतया ज्ञानान्तरकृत्य परानुनो विरोधविरोधविकल्पस्य साधित-
त्वात् । तेनैवान्तमेदाभेदस्यासाधारण्यपक्ष्यादि शक्यमेव कृपणज्ञानमनाम्पदम् अन्यस्तप्रमाणप्र-
सिद्धे शङ्क्यदात्मके परानुनि शब्देभ्य कृपणज्ञानाभिहितस्य तद्विभागात् । उपमागद्वैतपरिवर्त-
कस्य प्रमाणत्वे शब्देभ्य परोक्षेऽन्तर्भाव्यात् अन्यस्यैवाप्युक्तत्वेन प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे
शङ्क्यपक्ष्याद्वे अन्यथा तत्परिगणयस्थितेः ।

५

[हृत्यपक्ष्याया संव्यवहारेण च परोक्षप्रमाणस्य स्वरूपविभजनम्]

किं पुनरित् परोक्षम् ? अविदादमविशंयादि ज्ञानं परोक्षम् । तेन—

"मुत्पन्नस्यैव्यवहारेण संव्यादि विदादं मतम् ।

ज्ञानमप्यपक्ष्यामन्यदि परोक्षमिति शङ्क्यदा" ॥ [

] इति ।

"येद् उपेयाविशंयादि प्रमाणं तत् तथा मतम् ।

विशंयाप्यप्रमाणं च तद्व्यवहार-परोक्षयोः" ॥ [

१०

तिमितानुपपन्नं ज्ञानं चन्द्रादायविशंयाद्व्यवहार-प्रमाणम् तत्संख्यादौ तदेव विशंयाद्व्यवहार-प्रमाणं
प्रमाणेतरव्यवस्थायांलादायव्यवहार-यतो ज्ञानं यद्व्यवहारोक्तिं नञ् न प्रमाणमेव तमात्रोपव्यवच्छेदा-
पेक्षयात् अन्यथा कृते प्रमाणात्तरवृत्तिर्न स्यात् कृतस्य कारणायोगात् तदेकान्तज्ञानेः कथंयित् कद-
धानिदेः तद्व्य विशंयादौऽप्यवस्तुनिर्भासाच्चन्द्रादिपस्तुनिर्भासाद्विशंयादौऽपीत्येकस्यैव ज्ञानस्य
यत्राद्विशंयाद्व्यवहार-प्रमाणता इतरञ्च तदाभासतेति आह प्रतिपादितस्याप्यनुपपद्यते । स्थितमेतत्
प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे ।

अथ च मति-धृताऽपधि-मनःपर्याय-कैयलज्ञानानां मध्ये मति-धृते मुख्यतः परोक्षं प्रमाणम् ।

अपधि-मनःपर्याय-कैयलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तदुक्तं याचकमुच्यते

"मति-धृताऽपधि-मनःपर्याय-कैयलानि ज्ञानम्" ।

२०

"तत् प्रमाणम्" ।

"अथ परोक्षम्" ।

"प्रत्यक्षमन्यत्" । [तत्पार्थ ० १-९, १०, ११, १२]

अथ च श्रुतसमूहस्य व्याख्या गन्धद्वयप्रभृतिमिषिदितेति न श्रद्दयते । परोक्षप्रमाणता च
मतेर्मुख्यवृत्त्याऽत्र श्रद्दयिता । संव्यवहारतस्तु विदाद्व्यवहार मतिमेवस्य प्रत्यक्षताऽभ्युपगतैव ॥ १ ॥ २५

१ एतत्पक्षतो भावः धीप्रमत्तमदेन "तत्प्रज्ञानं प्रमाणं ते"—आह्वयी-० श्लो- १०१] इति वारिचंतेन प्रतिविषा-
द्विषितः, ॥ एव च भावः कृत्येन अटस्योऽप्यटीकृतः । तत्पथा—

"बुद्धेरनेकान्तात् वेदाकारेण तत्प्रवर्तिष्ठेद्व्यवहार-प्रमाणमिति तेन प्रत्यक्षप्रमाणव्यवहारि प्रत्यक्षः संदीर्घज्ञा-
नाभ्येतरव्यवहार-प्रतिज्ञानुद्वेष्टेऽपि चन्द्रादिषु देवप्रत्यावर्तवाचभूताश्चराक्षमाद्यनात् तयोपहृतासादेरपि
संख्यादिभिः संख्यादेऽपि चन्द्रादिरामाकृतोपलम्भात् तत्प्रवर्तिष्ठेत्वा व्यवहारव्यवस्था गन्धद्वयव्यवहार-तत्पक्ष्यानादेरपि
कथंयिनिम्याप्रतिभासेऽपि तत्प्रवर्तिष्ठेत्वा प्रमाणम्"—अटस्य-० श्लो- १०६ पं- १५-१ १-१५योः ॥ अस्ति-
समि-भा- १-१५योः ॥ अस्ति तिसि-भा- १-१५पुष्प-भा- १-५ "मति-धृते"—श्लो- १०६ ।

केचित् भ्रुवते “यदा जानामि तदा न पश्यति जिनः” इति सूत्रम्—“केयली
णं भन्ते ! इमं रथण्यम् पुनरि आगारेहिं पमाणेहिं हेऊहिं संडाणेहिं परियारेहिं जं समयं जाणइ नो
तं समयं पासर ! दंता गोयमा ! केयली णं” [] इत्यादिकम्—अवलम्ब्यमानाः ।

अथ च स्वयं किलादमर्थः—केयली सम्पूर्णबोधः “जं” इति प्रश्नोऽभ्युपगमग्राहकः । “भन्ते !” इति
भगवन् । इमं रथण्यमन्वर्थाभिधानं पृथ्वीमाकारैः समनिस्तोषतादिभिः प्रमाणैर्व्यादिभिः हेतुभिः-
रत्नज्ञानगतप्रदेशिकैः स्वल्पैः संस्थानैः परिमण्डलादिभिः परियारैः घनोद्भिषलयादिभिः “जं समयं
णो तं समयं” इति च “कालाच्यनोरत्यन्तसंयोगे” [पा० २-३-५] इति द्वितीया अधिकरणसप्तमी-
धाधिका तेन यं समयं जानाति यदा जानातीत्यर्थः “णो तं समयं” पश्यतीति न तदा पश्यतीति भावः ।
विशेषोपयोगः सामान्योपयोगान्तरितः सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरितस्तत्त्वाभाव्यादिति
प्रसार्थः । उत्तरं पुनः “दंता गोयमा !” इत्यादिकं प्रश्नानुमोदकम् “दंता” इत्यभिमतस्यामन्त्रणम् “गौतम” १०
इति शोचार्थमन्त्रणम् प्रश्नानुमोदनार्थं पुनस्तदेष सूत्रमुच्चारणीयम् हेतुप्रसङ्गं चात्र सूत्रे उत्तरम्—
“साकारे से पाणे अणापारे इंसणे” [] साकारे विशेषाद्यलम्ब्य अस्य केयलिनो ज्ञानं भवति अना-
कारमतिक्रान्तविशेषं सामान्यालम्ब्य दर्शनम् । न धानिकमत्यपोरपसिरेकदा निरापणस्यापि तत्त्वामा-
ख्याम् न हि चक्षुर्ज्ञानकाले धोवज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते । न चापुतत्वान् तदा तदनुत्पत्तिः स्वसमयेऽप्य-
नुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततो युगपदेकमव्ययानुत्पत्तौ समाद्य एव कारणम् भाव्यरणसङ्गायः । समिहितेऽपि १५
च इत्यामके पितृये विशेषांशमेव सूत्रं केयली तत्रैव सामर्थ्यात् सर्वत्र इति व्यपदिष्यते सर्वविशेष-
हत्यात् सर्वसामान्यवर्तित्याद्य सर्वदर्शी । यद्येवंव्याख्यायामकिञ्चिद्व्युत्पत्तये केयलिनः दोषदानं चेति
दूषणम्, तच्च, यतो यदि तत् केयलं ज्ञानमेव भवेद् दर्शनमेव या ततः स्वादुकिञ्चिद्व्युत्पत्ता न वैयम्
भालज्ञानमपि न संभवति “यं समयं” इत्याद्युक्त्याख्यायाः सम्प्रदायापिकेदतोऽप्यव्याख्यानत्वायो-
गान् । न च पुनस्तस्मादयोऽप्यम् तदव्यव्याख्यात्वात्त्वानामविवर्तनात् “जं समयं च णं समयं भगवं महा-२०
वीरे” [] इत्याद्यप्यप्यगमे असहस्रव्याप्यमाणस्यास्य शब्दस्यैतदर्थत्वेन सिद्धत्वात् ।
ततो दुर्व्याख्येया—यैः समकं घन्तमकमिति भयनेय दोषदानं कृतम् ।

[केवलौपयोगद्वयस्य क्रममावित्वं प्रतिपेक्ष्य तत्सहभावित्वपरतया आगमस्य व्याख्यानम्]

यने च व्याख्यातारः तीर्थकरासादनाया अभीरयः तीर्थकरमासादयन्तो न विभयतीति
यावत् । तर्हि च ‘न किञ्चिज्जानाति तीर्थरुदित्यविशेषः’ ‘अन्ययोके तीर्थरुतैवमुक्तम्’ इत्यादानम् । २५
तथाहि—यदि विषयः सामान्यविशेषात्मकस्तदा विषयि केवलं विशेषात्मकः या भवेत् सामान्या-
त्मकः या ! यदि विशेषात्मकमिति पक्षस्तदा निःसामान्यविशेषमादित्यात् तेषां च तद्विकलानाम-
भावात् निर्विषयतया तदव्यव्यतिनो ज्ञानस्याभावात् इत्यकिञ्चिद्व्युत्पत्तये सर्वसस्ततो भवेत् । अथ

१ “केयली णं भन्ते ! इमं रथण्यम् पुनरि आगारेहिं हेऊहिं उरवाहिं सिद्धेहिं वण्णेहिं संडाणेहिं पमाणेहिं परियारेहिं
जं समयं जाणति तं समयं पासर ! जं समयं पासर तं समयं जाणइ !

गोयमा ! मो तिण्ठे समडे ।

हे केण्ठेर्न भन्ते ! एवं वुचति—केयली णं इमं रथण्यम् पुनरि आगारेहिं जं समयं जाणति नो तं समयं पासति, जं
समयं पासति नो तं समयं जाणति !

गोयमा ! आगारे हे जाणे भवति, अणागारे हे ईसणे भवति हे तेण्ठेर्न जाव नो तं समयं जाणति एवं जाव अहे-
सत्तमं । एवं सोहम्मकयं जाव अणुयं मेमिज्जममिमाणा अनुत्तरमिमाणा ईवीरम्मारे पुनरि, परमाणं योगणं उपरेदियं
संयं जाव अणंतपरेदियं संयं” इति संकूले सूत्रम्—अष्टाप० प० १० सू० ११४ पृ० १११-१

एतत्सहस्रान्यानि सूत्रानि भवन्तीत्युच्यतेतदुर्वासाऽऽदत्तपतकान्तर्गतान्यां दशमाहमोर्द्वयकाव्यो द्वायक्रमम-
गन्तव्यानि ।

२ “कालाच्यनोर्म्मासी”-टैम० १-२-४२ । ३-या सप्तमीया-स० वा० वा० मा० मा० विना । ४ “जाम”-स०
टि० । ५ “आलज्ञानम्”-टै० स० टि० । ६ “सिद्धत्वेनिकाकारेण”-टै० टि० । ७ “जिवमव्यविशेषाभ्रममयतमुक्तम्
सम्प्रवृत्तं कृतम्”-टै० टि० । ८ इति न आ० हा० सि० । ९-नं च त-मा० मा० विना ।

मरणान्तरायभावात् केवलम्" इति अत्र प्रारम्भोद्भवस्ततो ज्ञानवर्धनविषयस्यः गृह्येति शङ्क्यम् । तद्वर्धनार्थकोः कमरूपो हि सर्वज्ञत्वं प्राप्तुम् कदाचित् कदा दर्शनकाले ज्ञानावधारणाय न दर्शनाभावात् । तत्र न प्रयत्नः केवलम् न सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शितं च साध्यदर्शयितुं केवलज्ञानदर्शने इति वचनात् । कुतश्चापिद्विषयि चैव निरतिशयमेव सर्वज्ञमिद्विज्ञाने न पुनरिदोष्यते । केवलज्ञानदर्शनयोर्गुणरूपाः कुतः सिद्ध इति चेत्, सामान्य-विशेषविपर्ययोर्गुणरूपयोर्गुणरूपप्रतिभा-योगात् प्रतिबन्धदान्तराभावात् । सामान्यप्रतिभासो हि दर्शने विशेषप्रतिभासो ज्ञानम् । तत्रातिबन्धकं ज्ञानवरणं दर्शनवरणं च । यदुद्वादात्म्यसिद्धेः केवलज्ञानदर्शनानविर्भावः तस्यैव गुणरूपमिद्विज्ञानविशेषात् परिश्रमसिद्धेः कथमेवमुक्त-प्रतिभासत्वं सामान्यविशेषयोः स्वरूपप्रतीकाशेषयोर्ज्ञानरूपस्य प्रतिबन्धकान्तरे च कथमिव र्धमाश्रयं येन गुणरूपप्रतिबन्धं न स्यात् । अस्तु नाम केवलं तदवज्ञानं गुणरूपप्रतिभासम्, मतिगुणाधिपत्यः सर्वज्ञत्वं नु कथमिच्छते" ।

—भाट्टशं. अट्टमं. पृ. १८१ पं. ५—

"सोत्रयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्यैकस्य बीजपरवचने हि सिद्धान्तयित्वाः सूत्रकारस्य न पुनस्तुत्रयोगस्य सह द्वुत्तरीयो न स इति वचनात् । सोत्रयोगयोर्ज्ञानयोः सह प्रतिषेधादिति निवेद्यमिति—

शायोरसमिकं ज्ञानं गोचरयोर्न कमारिति । नार्थस्य व्युत्पत्तिः कश्चित् कमज्ञानाभिप्रायिनः ॥

निर्ज्ञानयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्य सहभावावचनसामर्थ्यात् सोत्रयोगस्य कमभावः शायोरसमिकस्योक्तं भवति तथा च नार्थस्य हानिः प्रमाणाभिप्रायवोधस्य सम्भाव्यते । अत्रात्राहृतमनूय निराकृत्याह—

गोचरयोगी सह स्वातामिसायाः व्यापयन्ति ये । दर्शनज्ञानरूपो ही न तु ज्ञानात्मकमिति ॥

ज्ञानानां सह भावाच्च तेषामेतद्विषयवत् । कमभावि च यज्ञज्ञानमिति युक्तं ततो न तत्" ॥

१-३० श्लो. ६-८ पृ. १८१ पं. ३०—

"जुगर्षं वाह्णं केवलज्ञानित्सु दर्शनं च तदा । दिग्वरपर्याय-तार्जं जह्म तह सुमेयर्ष" ॥ १६० ॥

"सिद्धागं सिद्धागं केवलज्ञानं च दर्शनं सयियं । सम्मतमयाहारं, उच्यते न क्षमरती" ॥ ७३० ॥

"दर्शनपुष्पं ज्ञानं, छन्दमत्थानं न क्षेपित उच्यते । जुगर्षं जह्म केवलि-गाहं जुगर्षं तु वे दोडि" ॥ ४४ ॥

दर्शनपुष्पं ज्ञानं छन्दमत्थानं" सत्तावलोचनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति छत्रस्थानां संसारिणाम् । कस्मात् "न क्षेपित उच्यते जुगर्षं जह्म" ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपच्च भवति यस्मात् "केवलिगाहं जुगर्षं तु वे दोडि" केवलिगाहं तु युगपत्तो ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवत इति"—पृ. १६९ पं. ३-८ ।

अत्रेदमवभातम् विशेषावश्यकतायै नन्दिदृष्ट्या च पञ्चत्रयं पुरस्कृत्यां ज्ञानानि अनिर्दिष्टैव सामान्यतो वर्णितम् हरिभट्टीयायां मलयगिरीयायां च इत्थं कमोपयोगपक्षः भीजिनमद्रगमिषममध्यमादिसत्त्वत्वेन युगपदुपयोगपक्षः भीजिद्वेना-दिसत्त्वत्वेन एकोपयोगपक्षश्च भीजिद्वेनादिसत्त्वत्वेन उपन्यस्तः परन्तु सम्प्रतिदीक्षाकारैः भीमदमयदेवैः युगपदुपयोगपक्षः भीमज्ञादिसत्त्वत्वेन एकोपयोगपक्षश्च प्रकरणकार-सिद्धसेनदिवाकर-सत्त्वत्वेन वर्णितः—

भीहरिभट्टमयदेवमलयगिरीणां पञ्चद्वयपुरस्कृत्युपयोगोऽयं मतमेदः वाचकवयैः भीमपरोविजयैरित्यं परिहृतः—

"इदमिदानीं निरूप्यते—केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानाधिकारीत्वं न वा, केवलज्ञानसत्त्वं स्वसमानाधिकरणदर्शन-क्षणव्यवहितोत्तरत्वाभावे न वा । एवमायाः कमोपयोगवादिनां जिनिमद्रगमिषममध्यमादिसत्त्वत्वेन युगपदुपयोगवादिनां च महावादिप्रभृतीनाम्, यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च महावादिभीजिद्वेनादिसत्त्वत्वाकारणां साधारण्यो विप्रति-पत्तयः । यत्तु युगपदुपयोगवादिनां सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिदृष्ट्यायुक्तं तदनुपपन्नमवादिप्रमाणेन न तु स्वतन्त्रसिद्धान्तमिप्राप्यैव, कमाकमोपयोगद्वयपर्यन्तयोगानन्तरमेव स्वपक्षस्य संभत्तादुद्भावितत्वादिति दृश्यम्"—ज्ञानवि. पृ. १५४ द्वि. पं. ५ ।

सार्वरथिपयकोपपञ्चमयगतः पारस्परिको बलीयान् विवादस्त्वैव नयवादाध्येय इत्थं समाहितः—

"मेदप्राप्ती व्यवहृतियं संश्रितो मद्रवादी पूज्याः प्रायः करणफलयोः सीमि शुद्धतेष्वनम् ।

मेदोच्छेदोद्योगसमपिगतः संप्रहं सिद्धसेनस्वसादेवे न खलु विपया. सूरिपञ्चाशदपि ॥

चित्तामान्यं पुरुषपदमाकेवलाख्ये विशेषे तद्रूपेण स्फुटमभिहितं साधनन्तं यदेव ।

सुहृदैरैः कमवदिदमप्युच्यमानं न शुद्धं तत्सुरीणामियममिमता मुख्ययोगव्यवस्था ॥

तमोऽगममपिज्जु-क्षणमिदा निदानोद्भवाः शुभा बहुतराः शुते नवविवादपञ्चा यथा ।

तथा क इव विज्ञानो भवतु सूरिपञ्चमे प्रधानपदवी यिमा क नु दवीयसी दश्यते" ॥

—ज्ञानवि. पृ. १६४ प्र. श्लो. २, ३, ४ ।

[केवलहान-दर्शनयोः सहभावित्वे विप्रतिपद्यमानानां केषांचिन्मतस्य साधिशेषं निर्देशः]

अयं चागमनिरोधीति के'रांश्चिन्मतमुपशंसयिष्यात्—

वेई भणंति “जइया जाणइ तइया ण पासइ जिणो”ति ।

सुसम्बलं यमाणा तित्थयरासायणाऽमीरू ॥ ४ ॥

१ "जिनभद्रसमाभयपाटीनाम्"-स. दि. ।

१ प्रभुता केवलज्ञान-केवलदर्शनोपरयोगवर्षा तुलनादृष्ट्या ऐतिहासिकदृष्ट्या आध्यात्मिक अनेतरदर्शनगतता तावैतनी-
भाता पूर्ण संश्लेषेणैव वक्ष्यमाणविशेषागुणरसमुपन्यास अनन्तर अनेदर्शनगतता या विविध विस्तरतः प्रदर्शयितुमभिप्रेता ।

तथाहि—प्रथमं तावद् भारतीयदशनेषु सर्वैकलक्षणम्वाच्यमन्वयविषयायेव द्वौ पक्षौ स्युः । आर्वाका जैमिनीयाश्च सर्वैक-
लक्षणम्बध्नाप्राणिनः । शीमा=१-१-२ आचरभा= तथा श्वे= वा= श्वे= १११ प्रवृत्तिः, शीमा=१-१-४ आचरभा= श्वे=
म= श्वे= १६ । तस्मिन्नेव च सर्वैकदार्शनिकाः सर्वैकलक्षणम्बध्नाप्राणिनः सन्ति ।

सर्वज्ञतत्त्वगम्यब्रह्मसाक्षिणि केचिद्विधरक्षारिणः केचिदापीधरक्षारिणः । तत्र ईधरक्षारिणो वैशेषिक-नैयायिक-पात-
ञ्जलीरनिषदाः अनीधरक्षारिणश्च साङ्ख्य-बौद्ध-शैवाः ।

ईश्वरवादिन ईश्वरे अनात्मत्वं-निर्व-सर्वज्ञत्वं मय्यमानाः योगप्रवर्षपरकाश्याप्रोक्तु केतुविद् जीवात्मत्वमि तादि-
 शान्त-अभिव्य-सर्वज्ञत्वं होतृयैते [कन्दरी ५० ५१ पं. २४, अस्तप्रा. ५० १८० पं. ७ तथा कन्दरी ५० १९९
 पं. १९ । व्यासः ४-१-२१ शरणा. भा. व्यासः ३ व्यासः ३. टी. । व्यासः ३ भा. १ ५० १०३ पं. १९
 तथा भा. ३ ५० २०० पं. २८ । योगः १-२५, २-४९, ५५ ४-२१ भा. टी. । अस्तु. १-१-१, ४, ५, १-१-१,
 १४, २-१-१८ शारदा. भा. । भीमा. १] परन्तु अगीश्वरवादिनः केतुविद् योगिभूयन्त्येव जीवात्मसु सर्वज्ञतम-
 भ्युपगच्छन्ति-["युद्धां हि सा भयवतां सर्वप्रदार् मोचतः सर्वकारसर्वदेयकानां पितादिति"]-भा. ११ विहसिमात्र-
 ५० ५० ११ पं. ४ । "हेरा हि मोक्षप्रोत्साहरणमिति अस्तुयेतु प्रीतिषु मोक्षोऽधिगम्यते ज्ञेयावरणमपि सर्वस्विन् हेये
 शान्तप्रसिद्धिबन्धनम् ॥ × × तस्मिन् प्रीतिं सर्वकारे हेयेऽसकमप्रतिदत्तं च शान्तं प्रवर्तत इत्यतः सर्वज्ञतमपिगम्यते"
 -भा. १ त्रिदिव्यादि. भा. ५० १५ पं. ८-११ ।

"भवितोऽनुपलम्भोऽगौ ज्ञानं लोकोत्तरं च तत्" । अ० १५ त्रिशिकावित्त० ।

“आत्मस्य हेतुधीनम् एतत्स ज्ञायात्तन्मयीम् तदुक्तत्वात् सर्वज्ञतावातिर्भवतीति” — डा० २१ त्रिशिकापिठ० भा०
 पृ० ४४ वं० १७-१८]

अत्र मुख्यतया द्वौ विरोधौ ज्ञातव्यौ तत्र प्रथमो निष्ठानिष्ठत्वविषयकः यथा चार्त्तसममर्तं सर्वकृत् जन्मलेन चारिणं विद्वत्परिग्रहस्त्यागिणेन च ज्ञानं बोद्धव्यम् ज्ञेयसममर्तं तु सार्वैश्वर्यं चारिकमपि प्रगाढस्वेषादिनध्वस्तात् विद्वत्पत्त्यायामपि तादा सरयेन अनन्तं बोद्धव्यम् ।

द्वितीयम् स्वस्वविषयो विज्ञेयः यः कामम्-वैशेषिकादिमहाकृत्यैनेतरदर्शनसम्मतगोचरीयमनौपरीयं वा तावदेव सामान्य-विज्ञेयमद्वयं एकतरेऽपि त्रिकोणरमेकविधमेव । जैनमार्गं तु तावदेव सामान्यविज्ञेयमकाशकालतरेऽपि त्रिकोण-गोचरं स्वविषयौघप्रधानमात्रेण सामान्यावगाहितया विज्ञेयावगाहितया च विद्यमानं केवलज्ञानकेवलदर्शनवर्गाभूयेन व्यपदिश्यते । तत्र जैनवादिनः सर्वेऽपि सर्ववृत्तं सर्ववर्तिनं च निर्दिष्टात्मभूतपुण्यपञ्चतोऽपि तथैव लक्ष्ये विप्रविष्टपदो-केचित् वेदतत्त्वान्-केवलदर्शनयोः कृतं धर्मपत्रमन्ते । केचित् तयोर्योगपरं व्यवस्थापयन्ति । केचित् तयोरेकं प्रस्थापयन्ति ।

अग्नी त्रयोऽपि पदानां श्रेयस्त्ववधारयते । अर्चिताः संपादयन्त्याश्च दत्तव्ये । दिगम्बरीयचारमयेषु ॥ शिरीष एव पद्यार्चिनो लब्धप्रतिष्ठावेदयते ।

इमे त्रयोविप यथा. त्रिषोपपन्नसाम्, त्रिषोपपन्नसाम्, त्रिषोपपन्नसाम् [ति. डि. ५० ४-५] हरिभरी-
याम् [वा. डि. ५० २५-२६] मन्वन्तिरिषायां च त्रिषोपपन्नसाम्, [५० १२४ डि. ५० १२४ डि.] यमसङ्ग-
स्याम्, त्रिषोपपन्नसाम् [५० २५ वं. २४] मन्वन्तिरिषायां [५० ५२१ प्र. ५० ५२१ प्र.] ज्ञानविन्दो
[५० १२४ वं. ४] च त्रिषोपपन्नसाम् इत्यन्ते ।

अत्रोक्तियमाणा शर्वो अपि माया विरोधवस्तुसंतर्गतं अवबोधयन्ताः तासु वा वा विरोधावृत्तमात्र-मन्दित्ववृत्ति-
मन्दित्वसमुद्दिष्टि-धर्मसंप्रगृही-मन्दित्वसमवगतिरितिपु आश्रयः तस्मात् तत्र तत्तद्व्यवसाया सुविताः । यच्च माया-वि-
रूपप्रणतिविरोधावृत्तमात्रादिषु अविकल्पयोगि च नवैते तदपि तत्र तत्र दिग्दर्शो समुपपद्यते—

“केदं भगतिं पुनरं जाणइ पासइ य केवनी नियमा । अण्णे एतंतिरिं इच्छंति सुओवएणेन ॥ १८४ ॥
—नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्मसं० गा० ११३६ । नन्दि० य० ।
अंणे ण चेव धीमुं देसगमिच्छंति जिगवरिदस्स । अं चिय केवलत्थानं तं चिय से दसितं विधि ॥ १८५ ॥
—नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्मसं० गा० ११३७ । नन्दि० य० ।
जइ फिर सीगावरणे देसगगाणा संमतो ण जिणे । उमयावरणाईए तइ केवलदंमतस्सति ॥ १८६ ॥
—नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्मसं० गा० ११५२ । नन्दि० य० ।
देसगगाओवरणे जइ केवलत्थानसंमतो भविओ । देसदंस्सगविगमे तइ केवलदंमतं होइ ॥ १८७ ॥
—नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्मसं० गा० ११५३ । नन्दि० य० ।
अहं देसगावरदंस्सगविगमे तुइ केवलं मयं नाणं । न मयं केवलदंस्सगमिच्छामेतं णु तरेयं ॥ १८८ ॥
—नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्मसं० गा० ११५४ । नन्दि० य० ।
देसगगाओमतो जइ अकस्सिगविसवलिगलिगिता । पुत्तो जिगमि एयं न उ केवलदंस्सगमाओ ॥ १८९ ॥
अहरा व चेव देसगगाओमतो जिगमि कि कयं । जणइ जेग जिगंदो तेहि थिएए अरिउंछे ॥ १९० ॥
तइ वि व ण पंचयाणी मणइ समयमि मा डु होजाहि । केवलत्थानाकस्सिगपसंगदोणो जिगंरए ॥ १९१ ॥
पुत्ते महात्तको णधि पधुनं तदंतवत्तीणं । अइ सेसत्तत्तागणं जिगमि तइ सेसत्तागणं ॥ १९२ ॥
अहरा जइ संताग ॥ गइ-साराईए रिगइरमुइए । न पुत्तसमेवमण्णत्तागणं केतामुइए ॥ १९३ ॥
अहरा सओरममिउत्तणे छउमत्तभाउत्तीणि । केवलत्तागं सार्वं जेग जिगे(६)संमतो तए ॥ १९४ ॥
केवलदंस्सगमेयं छउमये णधि तं उओ राइयं । जइ तं णधि जिगमि वि तो कय तयं गइएयं ॥ १९५ ॥
छउमत्तमि जिगमि व अं णधी सगहेव तं णधि । थिदं व चउविपायं व इयं तागणे वुत्तो ॥ १९६ ॥
अइ न उ सगगो चिय केवत्तीणो णधि इयं विउ । पायं वि इयं वि व एयं चिय केवत्ता तए ॥ १९७ ॥
अइ एयं होइ वि तो एययोओगया पुत्ता । इतरा पुत्तमणत्तं पुत्तवत्ता थिरावत्ता वा ॥ १९८ ॥
वेनेउत्तरणं कइ वा करणमिहोओगयत्ता । सागाएणागारे थिद्वानं लण्णनं कइ तु ॥ १९९ ॥
—विरोधा० गा० गा० १०९३ पूर्णार्ध ।

- १ “एव केवलत्थानं लोकोपयोगेणं वपुषा समयगमयं आयुद्वीए पक्षिणा इयं गतिं” —नन्दि० पू० ।
“एव केवलत्थानं लोकोपयोगेणं कर्मोपयोगेणं लोकोपयोगेणं विविधसिद्धिः संश्रयो विनेयवत्तानुपपत्तिः लोकोपयोगेणं विवद इति । तत्र” —नन्दि० स० ।
२ “एवमुक्त्वा अत्र व्यख्या—केवलं विज्ञेयतायां देवो भवति किम् । पुणारेकमित्थेन काले जगती वसति केवेद. केवली वज्रत्वा निरमयविभवेन । अतो विनसन्नमित्थमायमयप्रवृत्तव द्वात्मनि कानां वसति केवलीमित्थेन पुनोरेकेव वरा पुनरमयप्रवृत्तेनार्थः । अतो नु वृत्तायाः । न वेद एवम् पुनरार्थमिति चेन्न विनयोपपत्तिः केवलं इत्यर्थः । किं तद् विवेक केवलत्वं तत्रैव वि तस्य केवलीनो धर्मो भवति शीघ्रात्मना देवाद्यानामात्रं केवलं देवत्वात्तत्रैव भवति । अर्थं तत्रात्रवत्” —नन्दि० स० ।
३ “अहं केवलत्थानं लोकोपयोगेणं वपुषा समयगमयं आयुद्वीए पक्षिणा इयं गतिं” —नन्दि० पू० ।
“अहं केवलत्थानं लोकोपयोगेणं कर्मोपयोगेणं लोकोपयोगेणं विविधसिद्धिः संश्रयो विनेयवत्तानुपपत्तिः लोकोपयोगेणं विवद इति । तत्र” —नन्दि० स० ।
४ “एव केवलत्थानं लोकोपयोगेणं वपुषा समयगमयं आयुद्वीए पक्षिणा इयं गतिं” —नन्दि० पू० ।
“अहं केवलत्थानं लोकोपयोगेणं कर्मोपयोगेणं लोकोपयोगेणं विविधसिद्धिः संश्रयो विनेयवत्तानुपपत्तिः लोकोपयोगेणं विवद इति । तत्र” —नन्दि० स० ।
५ “अहं केवलत्थानं लोकोपयोगेणं वपुषा समयगमयं आयुद्वीए पक्षिणा इयं गतिं” —नन्दि० पू० ।
“अहं केवलत्थानं लोकोपयोगेणं कर्मोपयोगेणं लोकोपयोगेणं विविधसिद्धिः संश्रयो विनेयवत्तानुपपत्तिः लोकोपयोगेणं विवद इति । तत्र” —नन्दि० स० ।

सामान्यात्मकम् एवमपि विशेषविकल्पसामान्यरूपविशेषाभावतो निर्विशेष्यत्वं दर्शनस्याव्यवसायक-
किञ्चित् केयली पश्येत् । अथायुगपद् भानदर्शने तस्याभ्युपगम्येने तथापि यदा जानाति न तथा
पश्यति, यदा च पश्यति न तथा जानातीत्येकरूपाभावे अन्यतरस्यान्यभावात् पूर्ववत्किञ्चित् शब्दोऽकि-
ञ्चिदर्थो च स्यात् । उभयरूपे वा यस्तुन्यन्यतरम्यैव प्रादकृत्यान् केयलीगणयोगो विपर्यम्नो वा भवेत् ।
५ तथाहि—यद् उभयरूपे यस्तुनि सामान्यम्यैव प्रादकृतं तद्विपर्यम्नम् यथा भानकृतज्ञानम् तथा च
सामान्यप्राद्वि केयलदर्शनमिति तथा, यद् विशेषावभागेय तथाभूते यस्तुनि तदपि विपर्यम्नम् यथा
सुगतज्ञानम् तथा च केयलज्ञानमिति । यथा च सामान्यविशेषात्मकं यस्तु तथा प्रतिपादितमनेकधा ।
द्वोद्वानमपि सूत्रस्यान्यथाव्याख्यानादुपपन्नम् । तथाहि—न पूर्ववत्दर्शितवत्प्राद्विः किञ्चन्यम्—
केयली इमां रक्षाप्रभां पृथिवीं धराकापादिभिः समकं तुल्यं जानाति न तैराकारादिभिस्तुल्यं पश्यतीति
१० किमेवं प्राद्वि ? 'एयम्' इत्यनुमोदना । ततो हेतौ पृष्टे सति तत्प्रतिवचनं मिश्रादम्भनप्रदर्शकं
तत्-ज्ञानं साकारं भवति यतो दर्शनं पुनरुत्पादकमित्यतो मिश्रादम्भनावेनी प्रत्ययाविति । इदं
चोदाहरणमात्रं प्रदर्शितम् । एवं च सूत्रार्थव्यवस्थितौ पूर्वार्थकथनमालङ्घनमेव । 'जंसम्यक्' इत्यत्र
'जं'शब्दे 'भम्'भावः प्रारुणलक्षणात्—

जीया लोयमभूया आजीया दो पि विन्दु-दुम्भावा ।
अर्थं वहन्ति तं धिय जो धिय ति पुन्यनिदिहो ॥ []
१५ अभूत एव विन्दुरिहानीतः । यथा 'यत्कृतसुरुते' इति "अंकयसुकयं" [] इति लोकप्रयोगे ॥४॥

[आगमेन केवलज्ञान-दर्शनयोर्योगपदमभिधाय अनुमानयुक्त्या पुनस्तत्प्रतिपादनम्]
आगमेनाभिधाय योगपदं ज्ञान-दर्शनयोरनुमानेनाऽपि तयोस्तद् दर्शयितुमाह—

केवलज्ञानावरणक्षयजायं केवलं जहा पाणं ।
२० तह दंसणं पि जुझह गियआवरणक्षयस्संते ॥ ५ ॥

केवलज्ञानावरणक्षये यथोत्पन्नं विशेषाद्योषसमायं ज्ञानं तथा तदैव दर्शनावरण-
क्षये सति सामान्यपरिच्छेदसमायं दर्शनमभ्युत्पद्यताम् न ह्यविकलकारणे सति कार्यानुत्पत्ति-
र्युक्ता तस्यातत्कार्यतामसकेरितरत्राप्यविशेषतोऽनुत्पत्तिप्रसक्तेश्च । ज्ञानकाले दर्शनस्यापि संभवः
तदुत्पत्तौ कारणसद्भावाद् युगपदुत्पत्त्यविकलकारणघटपटयुगपदुत्पत्तिर्वत् । ननु च हेतौ सत्यपि
तत्कारणस्यैककालिकत्वं न भवति । अतः तत्कारणस्यैककालिकत्वं न भवति । अतः तत्कारणस्यैककालिकत्वं न भवति ।
१. मिश्रावरणत्वादेव च धृताद्यधि-

[सर्वज्ञे छात्रस्थिकमोपयोगाभावात् तद्विद्यन्तेनैव तत्र केवलज्ञानादन्यदा केवलदर्शना-
भावप्रतिपादनम्]

३० यज्जातीये यो दृष्टस्तज्जातीय एवासावन्यत्राप्यभ्युपगमाहो न जात्यन्तरे धूमवत् पावकेतरभावा-
भावयोः अन्यथानुमानादिव्यवहारविलोपप्रसङ्गादित्याह—

भण्णह खीणावरणे जह महणाणं जिणे ण संभवह ।
तह खीणावरणिज्जे विसंसओ दंसणं नत्थि ॥ ६ ॥

१ "आत्मके"—यु० टि० ।

२ नीती लोयमभूतो आनीतो हावपि विन्दु-द्विर्भावौ । अर्थं वहन्ति तमेव य एव तयोः पूर्वनिर्दिष्टः ॥

३ "यदविकलकारणं तद् भवत्येव यथाऽऽदित्यप्रकाशसमये तद्विनाशायी प्रतापः । अविकलकारणं च ज्ञानोत्पत्तिकृते
दर्शनमिति प्रयोगः"—यु० टि० । ४-कतोभ-वा० बा० । ५ यो यो द-य० ।

पाण्डराव जनिमन्वे विसओ जह दंसणम ददुम्वे ॥ सुतं तो हहरा पुण लखणवेहम्ममादणं ॥१००॥
 अह वा जह पाणेण वि वीसह वाजह य दंसणेणवि ॥ एवं ॥ भाणदंसणपहवणा कप्पणामेत्तं ॥१०१॥
 एवं च सेसदंगणपाणाण वि णाम पसमेगत्तं ॥ सिद्धावि वा पतेमं दंगणपाणाणि समपमि ॥१०२॥
 अह वा जिणेण भविंयं दोणिय अहं नाणदंसणट्टए ॥ सोमिसुच्छए जह दंसणपाणाणमेगत्तं ॥१०३॥
 आह जओ थिय जीवाणण्य्हां सेण सेसियेगत्तं ॥ मण्णह तो सेसाण ॥ भाणाणं पसमेगत्तं ॥ १०४ ॥
 ताहं पि जीवमाहाणण्य्हां जे य सेसया भावा ॥ कण्णोणत्तिगमिण्णा खओवसमिभादओ पंच ॥ १०५ ॥
 एह जीवाणणत्ते भावत्तं तव मयं अहो सेत्तिं ॥ च मयं केवलदंसणपाणाणं एव पिच्छा ते ॥ १०६ ॥
 एह जीवाणभाणं भावत्तं सेसभावेमयाणं ॥ तह जीवाणण्णाणं भावत्तं केवतणं पि ॥ १०७ ॥
 अह मयिं च जियमए जणह वासह च केवलण्णाणी ॥ च मि दंसण ति तमहा भावं विव दंसं तस्स ॥१०८॥
 मण्णह जहोदिपाणी जणह पासह च भाविंयं सुणे ॥ न य नाम ओदिदंसणपाणेगत्तं तह इमं ॥ १०९॥
 —नग्दि० नू० । नग्दि० ख० । धर्मरं गा० १३५५ । नग्दि० म० ।

બં પાસદ તિ મચિવં તમ્હા તં દંતગેષ પેતલ્લં । જેણ મિષેતિયમેઝં પળ્લવમ્હદહાદુમુને ॥૧૧૦॥
 સ્તીને વંચવિહમિ મિ જાનાવરણમિ જાનહ જવં િ । પાસદ ય દંતગાવરણમિજાનામિ તમ્હજ્જ ॥૧૧૧॥
 મહંજાનાપાવેત્તમ્હવસ્થ મિ જહસુરંપમસ્તેહ । જહ દંતગોષવારો જુનો તહ કેહલરસમિ ॥૧૧૨॥
 મળહ જહસુરંપમમહંજાનાતમિહ કાસમેવઘલં । બં જાલ દંતાં તપ્થ ગણિય કાલમિ જાનં તુ ॥૧૧૩॥
 જહ કા જુગરં જહસુરંપમમહંજાનાવિતરવા દોઝા । તો જુગરં છાડમપે િ દોઝ કલ્લભોગદુપમેરં ॥૧૧૪॥
 તમ્હા જાવજહસુરંપમિહ દંતગમિટ્ટમુગ્ગહેદાઓ । ગમ્થપ ળવાઓ પારવા ય ઘુલ્લં મદેજાનં ॥૧૧૫॥
 આહ કિમોગ્ગમેસં બં દંતાં દોહ ણેશવં જાનં । મળહ દુગમ્હઓ અલોમરો જોલભોગો ક ॥૧૧૬॥
 ળંતોમુદુતમેસં કલ્લભોગો તિલ્લિઓ અઓ ઘુતે । તમ્હા દંતગદાનો મિટ્ઠો મુલ્લમોગહેદાનો ॥૧૧૭॥
 જહ ણેગપાલંદંતગાજાનં તહ કિણમિ મિમ્મિટ્ઠં । જાણતં કેહલગાલ્લંદંતાણં તાલ્લવજાઓ ॥૧૧૮॥
 જાનં જાનં દંતગામ્મલ્લં મળહ દેતિયં સમદે । તો જાણંદંતાણં કિણમિય તણિમેજાનં તુ ॥૧૧૯॥
 મળહ કેહલંદંતગામ્મલ્લં જેણ દોઝ વો દેઝ । જહ તાણો ળવં વર્ત વ દેઝે વો દોર્ગે ॥૧૨૦॥
 જહ તમ્હં તિવોરં જાણેણ કિણોડમ્મં તિણમિદં । તહ દંતાણે પાસદ તિવજહરણમ્હદ દોર્ગે ॥૧૨૧॥
 જેટિમિટ્ઠં દંતગમ્મજં જાણા દિ કિણવિદરહ । દેટિ મ પાસદ કિણો તણિવજહવિવં અઓ જાનં ॥૧૨૨॥

आह विहमादग्निं वि कवडता दंतमै य मागे य । अविर्ब तो सुगर्ब तो ननु अविदग्निर्ब रि तं दृग्दृ ह
 १०१५५

आह गम्भीरतया न विचारितो हो हिन्दु वास्तव दृष्टेयः । सो न जिने हिन्दो वा तं न न हिन्दु-विचारयोः ॥
१७० १०५७ ।

ਅਫਸਾ ਸੁਘਣੇਨ ਕਾ ਨਿਰਮਿਤੀ ਤਿ ਤਿਥ ਕਿਹਾਨੁ ॥ ਜਨੀ ਕਿਥ ਕਾਹਣੇ ਤਿ ਸਾਧਕੀ ਲਖਾਇਹੀ ॥ ਭਾ. ੩੦੯ ॥
 ਸੀ ਕਹਮਿਏਰ ਅਖਿਰੀ ਕਥਾਤਾ ਰੰਗੇਨ ਕਾ ਜਾਨੇ ਕਾ ॥ ਸਾਧੁਸਾਧਕਾਧਕੇ ਕਾ ਕਥਾਨਿਹੀ ॥ ਕਾ. ੩੦੯ ॥
 ਅਧਾਰਤਾ ਗਾਇ ਕੇਕਾਨੁ ॥ ਸੋਨੀਅਭੀਅਭੀ ॥ ਤਿ ॥ ਅਧਾਰਤਾ ਜਾਨੀ ਨਿਭੀ ॥ ਭੀ ॥ ਸੋਨੀਅਭੀ ॥ ਭਾ. ੩੧੦ ॥
 ਸੁਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥
 ਅਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥ ਸਾਧਾਧਾਰਤਾ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

૩૪. બોધાગ્રામ-બો ૬૪૬ વૈષ્ણવજ્ઞાનજીનામુખે ॥ ૩૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૩૫. તામ્રદેવે નિર્મિત કર્યું ૩૫૫ તદ્દર્શનગણેશમુખે ॥ ૩૫. ૧૧૧૦ ॥
 ૩૬. કો વાદ્ય-બોધેશવજ્ઞાનજીનામુખે ૩૬૦ દેવે ॥ ૩૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૩૭. વૈષ્ણવજ્ઞાનજીનામુખે ૩૭૦ દેવે ॥ ૩૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૩૮. ૩૮૦ દેવે ॥ ૩૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૩૯. ૩૯૦ દેવે ॥ ૩૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૦. ૪૦૦ દેવે ॥ ૪૦. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૧. ૪૧૦ દેવે ॥ ૪૧. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૨. ૪૨૦ દેવે ॥ ૪૨. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૩. ૪૩૦ દેવે ॥ ૪૩. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૪. ૪૪૦ દેવે ॥ ૪૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૫. ૪૫૦ દેવે ॥ ૪૫. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૬. ૪૬૦ દેવે ॥ ૪૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૭. ૪૭૦ દેવે ॥ ૪૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૮. ૪૮૦ દેવે ॥ ૪૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૪૯. ૪૯૦ દેવે ॥ ૪૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૦. ૫૦૦ દેવે ॥ ૫૦. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૧. ૫૧૦ દેવે ॥ ૫૧. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૨. ૫૨૦ દેવે ॥ ૫૨. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૩. ૫૩૦ દેવે ॥ ૫૩. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૪. ૫૪૦ દેવે ॥ ૫૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૫. ૫૫૦ દેવે ॥ ૫૫. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૬. ૫૬૦ દેવે ॥ ૫૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૭. ૫૭૦ દેવે ॥ ૫૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૮. ૫૮૦ દેવે ॥ ૫૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૫૯. ૫૯૦ દેવે ॥ ૫૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૦. ૬૦૦ દેવે ॥ ૬૦. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૧. ૬૧૦ દેવે ॥ ૬૧. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૨. ૬૨૦ દેવે ॥ ૬૨. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૩. ૬૩૦ દેવે ॥ ૬૩. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૪. ૬૪૦ દેવે ॥ ૬૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૫. ૬૫૦ દેવે ॥ ૬૫. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૬. ૬૬૦ દેવે ॥ ૬૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૭. ૬૭૦ દેવે ॥ ૬૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૮. ૬૮૦ દેવે ॥ ૬૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૬૯. ૬૯૦ દેવે ॥ ૬૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૦. ૭૦૦ દેવે ॥ ૭૦. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૧. ૭૧૦ દેવે ॥ ૭૧. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૨. ૭૨૦ દેવે ॥ ૭૨. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૩. ૭૩૦ દેવે ॥ ૭૩. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૪. ૭૪૦ દેવે ॥ ૭૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૫. ૭૫૦ દેવે ॥ ૭૫. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૬. ૭૬૦ દેવે ॥ ૭૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૭. ૭૭૦ દેવે ॥ ૭૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૮. ૭૮૦ દેવે ॥ ૭૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૭૯. ૭૯૦ દેવે ॥ ૭૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૦. ૮૦૦ દેવે ॥ ૮૦. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૧. ૮૧૦ દેવે ॥ ૮૧. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૨. ૮૨૦ દેવે ॥ ૮૨. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૩. ૮૩૦ દેવે ॥ ૮૩. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૪. ૮૪૦ દેવે ॥ ૮૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૫. ૮૫૦ દેવે ॥ ૮૫. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૬. ૮૬૦ દેવે ॥ ૮૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૭. ૮૭૦ દેવે ॥ ૮૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૮. ૮૮૦ દેવે ॥ ૮૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૮૯. ૮૯૦ દેવે ॥ ૮૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૦. ૯૦૦ દેવે ॥ ૯૦. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૧. ૯૧૦ દેવે ॥ ૯૧. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૨. ૯૨૦ દેવે ॥ ૯૨. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૩. ૯૩૦ દેવે ॥ ૯૩. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૪. ૯૪૦ દેવે ॥ ૯૪. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૫. ૯૫૦ દેવે ॥ ૯૫. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૬. ૯૬૦ દેવે ॥ ૯૬. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૭. ૯૭૦ દેવે ॥ ૯૭. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૮. ૯૮૦ દેવે ॥ ૯૮. ૧૧૧૧ ॥
 ૯૯. ૯૯૦ દેવે ॥ ૯૯. ૧૧૧૧ ॥
 ૧૦૦. ૧૦૦૦ દેવે ॥ ૧૦૦. ૧૧૧૧ ॥

यथा क्षीणावरणे मणि-भूषाऽपि मनःपर्यापञ्चानानि जिने न संभवन्तीत्यभ्युप-
गम्यते तथा तत्रैव क्षीणावरणयोगे विश्लेषणो ज्ञानोपयोगादित्यत्र दर्शनं न संभवतीत्य-
भ्युपगम्यते क्रमोपयोगस्य मन्वाद्यात्मकत्वात् तदभावे तदभावात् ॥ ६ ॥

[क्रमवादिपक्षेऽनुमानविरोधवदागमविरोधोऽप्यापत्तीति प्रदर्शनम्]

न वेपथे क्रमवादिनोऽनुमानविरोधः आगमविरोधोऽपीत्याह—

सुतामि चेय सार्धं अपञ्चयसि यं नि केवलं युक्तं ।

सुतासायणभीरुदि तं च दृष्टव्यं होह ॥ ७ ॥

सात्त्विकवर्गाने केवलज्ञानदर्शने क्रमोपयोगे न द्वितीयमप्ये तयोः पर्यवसानमिति कुतोऽपर्य-
वसितता ! तेन क्रमोपयोगवादिभिः सूत्रासादनाभीरुभिः "केवलज्ञाने सं भवे ।" [

] इत्यादि आगमे साध्यपर्यवसानाभिधानं केवलज्ञानस्य केवलदर्शनस्य च दृष्टव्यं—पर्यालो-१०
चनीयं भवति । सूत्रासादना यात्र सर्वसाधिशेषद्वारेण द्रष्टव्या मचेतनस्य यचनसाधिशेषोपायोगात् ।

न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसितत्वम् द्रव्यविषयमज्ञोत्पत्तये । मय मयतोऽपि कथं तयोरेपर्यव-
सानता पर्यायाभावात्पादविगमात्मकत्वात् । न च द्रव्यापेक्षायैतदिति याच्यम् मसात्पक्षेऽप्यस्य
समानत्वात् । तद्विषयप्रवृत्तिपक्षभाषाप्रति चेत् तर्हि मयतोऽपि द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसानरुचयन-
मुक्तम्, मयदेवम् । तयोर्मुक्तपदं ह्यपरमपौरुषोपादाभ्युपगमाच्च शत्रुव्य-यक्रतापत् । एवमपि १५
सापर्यवसानमिति चेत्, न । कथंचिन् केवलद्रव्याद्व्यतिरेकतत्तायोरेपर्यवसितत्वात् । न च क्रमिका-
न्तेऽप्येवं भविष्यत्यनेकान्तविरोधात् । न यात्रापि तथाभावाः तथाभूतात्मकैककेवलद्रव्याभ्युपगमात्
ह्यपरमात्मैकद्रव्यत्वम् अत्रमरूपत्वे ॥ द्रव्यस्य तदात्मकत्वेन तयोरेपर्यवस्य एव । न च तयोस्तदुपतया
तथाभावात् न स्वरूपतः तद्योऽपेऽनेकान्तरूपतयिरोधादिरावृत्तस्यात्रमस्य क्रमरूपत्वविरोधाच्च तस्या-
वृत्तकृतत्वात् । किञ्च, यदि सर्वथा क्रमेणैव तयोरेपर्यवसितनेकान्तविरोधः । मय कथञ्चित् तदा युग-२०
पदुपगमिपक्षोऽप्यभ्युपगमः । न च द्वितीये क्षणे तयोरेभावे अपर्यवसितता छाप्रत्यक्षज्ञानस्यैव
मुक्ता । पुनस्तथादादपर्यवसितताये पर्यायस्याप्यपर्यवसिततामसक्तिः । द्रव्यापेक्षया तत्त्वे द्वितीयक्षणेऽपि
तयोः सद्भावोऽन्यथा द्रव्यापेक्षयायोगात् ॥ ७ ॥

[सोपसंहारमागमविरोधस्य स्पष्टीकरणम्]

तदेवं क्रमानुपगमे तयोरागमविरोध इत्युपसंहरन्त्याह—

संतमि केवलं वंसणमि णाणस्स संभवो णत्थि ।

केवलणाणमि य वंसणस्स तम्हा सणिहणाहं ॥ ८ ॥

क्रमोपगमे सन्ति केवलदर्शने न तदा ज्ञानस्य संभवत्तया केवलज्ञाने न दर्शनस्य
तस्मात् सन्निधने केवलज्ञानदर्शने ॥ ८ ॥

[प्रकरणकारेण क्रमोपयोगद्वयवादिनम् सहोपयोगद्वयवादिनं च पर्यनुपुन्य स्वपक्षसोपन्यासः] ३०

अथ प्रकरणकारा क्रमोपयोगवादिनं तदुभयप्रधानाक्रमोपयोगवादिनं च पर्यनुपुन्य स्वपक्षं
दर्शयितुमाह—

१-सर्वान्यभ्यु-आ० हा० मि० । २ "केवलज्ञानी सं पुच्छा, मोक्षमा । साविष्ट कपमरसिद्धे"-प्रहाय० प० १८
स० २५१ पृ० ३८१ । ३-यथावेनैका-वा० वा० आ० हा० मि० ।



जह पासइ तह पासइ पासइ जो जेण दर्शनं तं से । जाणइ अ जेण अरहा तं से नाणं ति पेतव्वं ॥२२३॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १२५६ । नन्दि० म० ।

जं केवलाइं साईअपज्जवसियाइं दो वि भणिआईं । तो विंति केइ जुगवं जाणइ पासइ य सव्वण्णै ॥२२४॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १२३८ । नन्दि० म० ।

इहँराऽऽईणिहणत्तं मिच्छाऽऽवरणक्खओ ति व जिणस्स । इयोरयरावरणया अहवा मिहारआवरणं ॥२२५॥

—विशेषा० गा० गा० ३१०२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १२३९ । नन्दि० म० ।

तहँ य असव्वण्णुत्तं असव्वदरित्तणप्पसंगो य । एगंतरोवओगे जिणस्स दोमा बहुविहीया ॥२२६॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १२४० । नन्दि० म० ।

ठिइकालं जह सेसईसणणाणामणुवओगे वि । दिट्ठमवट्ठणं तह ण होइ किं केवलाणं पि ॥२२७॥

—विशेषा० गा० गा० ३१०३ ।

तुत्ते विं नाणवंसणसम्भावे किहं गु जुगवमुवओगे । छउमत्तयस्सामिद्धो इट्ठो य जिणस्स बुविहो वि ॥२२८॥

सव्वक्खलीणावरणो अहं मण्णसि केवली ण छउमत्तो । सो जुगवमजुगवं पि य उवओगविसेसणं ठेसि ॥२२९॥

—विशेषा० गा० गा० ३१०४ ।

देसवत्तए अजुत्तं जुगवं कसिणोमओवओगितं । देसोमओवओगो गुणाइ पडिसिउअए कीमं ॥ २३० ॥

—विशेषा० गा० गा० ३१०५ ।

अहं णेवं सो पेप्पत जह छउमत्तयस्स तह जिणस्सापि । दोण्हं उवओगाणं एगयरो एगसमयमि ॥ २३१ ॥

सो भणइ एव मिच्छा उमयावरणक्खओ ति केवलिणो । उवउत्तस्सेगयदे जेणेगयस्स आवरणं ॥ २३२ ॥

भण्णइ मिण्णमुहुत्तोवओगकाळे वि सो तिणाणस्स । मिच्छा छावट्ठीछापरोवमाइं खओक्खसो ॥ २३३ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १२४१ । नन्दि० म० ।

१ “एवं परामिप्पाए पडिसिडे एगंतरोवओगता सिद्धा । तहविमं मण्णति” —नन्दि० चू० ।

२ “तए जे ते भणंति जुगवं जाणइ पासइ य से इमं उववति उवदिसि” —नन्दि० चू० ।

“सामंतं युगपदुपयोगवादिमतदर्शनायाह” —नन्दि० ल० ।

३ “यस्मान् केवलज्ञानदर्शने साधुपर्यवसिते द्वे अपि भणिते ततो भुवते केचन त्रिदशेनाचार्यादयः किम् । युगपदेकस्मिन् काले जानाति पर्यवति च कः । सर्वज्ञ इति गार्वाक्यः” —नन्दि० ल० ।

४ “इतरयाम्यथा आदिनिपतत् साधिपर्यवसानत्वं केवलज्ञानदर्शनस्योक्तपर्यवसन्तरमेव केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनाभावादेव केवलदर्शनोपयोगकालेऽपि केवलज्ञानाभावात् । तथा, मिथ्यावरणश्च इति वा जिनस्—न क्षपणीतारणो ह्यौ प्रदीपौ कनेन प्रकाश्यं प्रकाशयत इत्यभिप्रायः । तथा इतरेतरावरणता—स्वावरणे क्षीयेष्वन्यत्रभावे अन्यत्रमाभावादि भावना । अथवा निष्कारणावरणमित्यकारणमेव अन्यतरुपयोगकालेऽभ्यन्तरस्यावरणम् तथा च सति सर्वदेह भावाभाववयवस्था बोधम्—

निर्वं वा उत्तरमवशं वाऽहेतोरन्यान्पेक्षणा । अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कज्ञपेभयः ॥ इति गार्वाक्यः”

—नन्दि० ल० ।

५ “आख्या—तथा च सति अगर्वज्ञं अवर्षद्विज्ञप्रसङ्गं वास्तविकं वा अवर्षज्ञम्—यदा सर्वज्ञो न तदा सर्वज्ञी दर्शनोपयोगमात्रादेव, यदा सर्वज्ञी न तदा सर्वज्ञः ज्ञानोपयोगमात्रात् । एवमेकान्तरोपयोगे भुगपद्वयमेव सति जिनस्य केवलिनः दोषा बहुविधा इति गार्वाक्यः” —नन्दि० ल० ।

६ “एवं वदेण बहुधा भविते आगमवरी उत्तरमिममह” —नन्दि० चू० ।

“एवं वरेणेते सत्तागमवत्ताह” —नन्दि० ल० ।

७ “आख्या : बहुधर्मितरवादिनिधनवमिति । तदगदिनि दर्शयति—उपयोगानुपयोगकालादौपेक्षेव साधुपर्यवसितं तदा केवलज्ञानदर्शनस्योपयोगमात्रादेव न सर्वज्ञमित्यहं वक्ष्ये । मण्यते अन्यथा हि मित्रमुहूर्तोपयोगकाले मन्त्रादीनां तन्मित्र-इतिरिति वाऽऽदिष्टमपेक्षामपि बोधयत्यहं । प्रतिदिनं च सूत्रं न च युगपदेव मन्त्रमुपयोगः । एवं क्षणिकोपयोगेति बोधयति । तदर्थमात्रादिनि निधनवमिति” —नन्दि० ल० ।

दंसणणाणावरणक्त्वए समानम्मि कस्स पुब्बअरं ।

होअ समं उप्पाओ हंदि दुए णत्थि उवओगा ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषपरिच्छेदकावरणापगमे समाने कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत् अन्यतरस्योत्पादे तदितरस्यान्युत्पादः स्यात् न चेदन्यतरस्यापि न स्याद्विशेषात् इत्युभयोरप्यभावः ५ प्रसक्तिः अक्रमोपयोगवादिनः कथमिति चेत् सप्रमम् एककालम् उत्पादस्तयोर्भवेत् सत्यक्रमकारणे कार्यस्याप्यक्रमस्य भावादित्यक्रमौ द्वावुपयोगौ । अत्रैकोपयोगवाद्याह-हंदि दुवे णत्थि उवओगा इति द्वावप्युपयोगौ नैकदेति ज्ञायताम् सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात् केवलस्येति ॥ ९ ॥

[केवलज्ञान-दर्शनयोरभेदपक्ष एव सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्वोपपत्तिरिति प्रकटनम्]

यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्यसिद्ध्यै वादे सर्वज्ञतासंभव इत्याह—

१० जह सच्चं सायारं जाणह एकसमएण सच्चण्णू ।

जुअह सयावि एवं अहवा सच्चं ण याणाह ॥ १० ॥

यदि आकारात्मकं यस्तु भयनं भयनात्मकं वा आकारात्मकं सामान्यविशेषयोरपि निर्माणपुत्ति-
र्यात् सर्वं साकारं ज्ञानं साक्षात् साक्षात् सामान्यं तदेव पश्यति तत् पश्यन् वा तदव्यतिरिक्तं विशेषं
तदेव जानाति उभयान्मकयस्यययोर्धेरूपत्वात् सर्वज्ञोपयोगस्य तदा सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च
१५ तस्य सर्वकालं युज्यते प्रतिक्षणमुभयान्मकैकरूपत्वात् तस्य । अथवा सर्वं सामान्यं साकारं वा
यस्तु न पश्यति न जानाति च तथाभूतयोस्तयोरसत्त्वात् जात्यन्वयान् आकारावदा । भयना सर्वं
न जानात्येकदेशोपयोगपुत्तिश्चाह मतिज्ञानियत् । युगपत् क्रमेण चैकान्तमिदोपयोगद्वयपारिमित्ये न
सर्वज्ञता सर्वदर्शिता चेत्याशय आचार्यस्य ।

[प्रमाऽक्रमाऽभेदपक्षप्रग्राहिण आचार्यान् नामग्राहं निर्दिश्य तैः स्वस्वपक्षोक्तव्या

२० व्याख्यातानां सूत्राणां संक्षेपनम्]

अत्र च त्रिनमद्वयनिश्चयमाश्रम्य तूयानामयुगपद्वायुगपद्वयमभिमतम् । मातृपारितस्तु युग-
पद्वयमिति । सिद्धान्तशाक्यान्वयि "सागारमणागारे तद्वयमभेदे तु गिद्योने" [प्रमाणं
५० ५० ५५ गा० १६०] । तथा "केवलज्ञानयुवज्जा जाणेनि" [प्रमाणं ५० ५० ५५
गा० १६१] इत्यादीनि युगपद्वययोगवादिना समनसंयादृकत्वेन व्याख्यातानि । क्रमोपयोगवारिना
२५ तु "समासो ह्यस्यो" [विरोधावभासं गा० ३०८९] इत्यादीनि समनसंयादृकत्वेन । प्रकरणकारोपि
समनसंयादृकत्वेनाप्यन्यानि च व्याख्यातवान् ॥ १० ॥

१-हस-४० ५० ५० । २-जाण-५० ५० । ३-जाहं ज्ञानं तदा-१० ५० ६० ५० ।

४-जाहं ज्ञानं तदा-५० ।

५-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० । ६-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० ।

७-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० । ८-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० ।

९-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० । १०-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० ।

११-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० । १२-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० ।

१३-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० । १४-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० ।

१५-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० । १६-जाहं ज्ञानं तदा-५० ५० ५० ।

येह न रि दत्तं तो गुण अदेह जीर्णनष्टो अरह । संते ॥ अंशान्तरादिमि र्वन्तगारमि ॥२३४॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४२ । मन्दि० म० ।
 तदये य देह लहह व भुंजह उभुंजह व उभ्यन्त । अन्तमि देह लहह व भुंजह व तदेव एवं रि ॥२३५॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४३ । मन्दि० म० ।
 दंतार लभंतरा व भुंजंतरा नि जितस्व एव गुणो । चीर्णतराहयो जं से भिषं न उभयह ॥२३६॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४४ । मन्दि० म० ।
 उवउत्तरादेमेव व अन्तमि व संतमि व जितरा । सीकारणगुणोऽर्जं जं कर्णिं मुणह पाठह वा ॥२३७॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४५ । मन्दि० म० ।
 तो भणह केवलयं वतो हवरोवराजदोसो । अण्णह अउपाविरा नि स एव दोसो समविह ॥२३८॥
 एवं विना रि काने कारणमुपाविरममहा वता । एवं य छह विष्णानुक्रमो कह ह्य सिद्धां ॥ २३९ ॥
 गुणानुप्रयोगिते बुद्धह अउपावितो विना हेवं । विममुपाओ अह तह जिराज अह होज को दोसो ॥२४०॥
 अहवा सीकारणे जियमि विहारकावराजदोसो । य उ अण्णह छउमरये संतावरणे ति ॥ बुद्धी ॥ २४१ ॥
 अण्णह छउमरवस ॥ नायेववरोवओमिमावतो । संते नि धाओवसमे सेतावरणं न उभयह ॥ २४२ ॥
 जेणं अवा य जाणह अण्णमुद्वं तदा तदावरणं । अण्ण संतेण न आणह सिट्ठावरणतमोवसमो ॥ २४३ ॥
 एवं जं जं काने उवउत्तराह जमि अमि अन्तमि । तं रं छलं बुतो सरावरणतमोवसमो ॥ २४४ ॥
 टिड्ढासविहवाओ नाकालं न रि व ते अउपावितो । एवं एहि छउमरयो अविह न अह एतणी समए ॥२४५॥
 —विरोपा० भा० गा० २१०७ ।
 पैरुतो य रि आणह काने व य पाठह अह जिणंदो । एवं य कयाह रि सो उव्यन्तु सम्परिहो य ॥२४६॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४६ । मन्दि० म० ।
 जैगवमालंओ ॥ ह्य उउटि कानेदि अह अउपावितो । मण्णह तदेव अरह सव्यन्तु सम्परिहो य ॥ २४७ ॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४७ । मन्दि० म० ।
 त्ते उमपावरणतममि पुव्ववरमुमवो वरा । बुद्धिउपयोगाभावे जियस्व गुणव रि पौरह ॥ २४८ ॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४८ । मन्दि० म० ।
 अण्णह न एव विवमो गुणानुप्रयोगे गुणमेवेह । होवणं उवओणेण एव गुण ताव रिहं ॥२४९॥
 —मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० गा० १३४९ । मन्दि० म० ।

१ “अथा तत्रो ह्यस्य मतिमुत्तावधिवानेह अंतमुद्गतो ह्यतोवशेषोभयो उवयोगानुप्रयोगेण य छावद्विमागता वे द्विदिक्कलो रिहो तथा अति जितस्व कानंदंता सादिभपमवसाव उवयोगानुप्रयोगेण भवति सो को दोसो । अति एवं ते नागुमवं तो र्मं ते कथं अगुमवं मविराति ॥” —मन्दि० सू० ।

“न य ह्यथार्थेन अवश्यमवतरतमेव मवितव्यमिति दर्शयन्नाह” —मन्दि० स० ।

२ “गुणो पर आह” —मन्दि० सू० ।

“व्याख्या—वदन्नापि न जानति जानन् वा न वदति वदि जितेन्द्रः । एवं न उदादिद्वयसौ परैः सर्वैश्च य गुणपरद्वयतोरयोगादेऽन्यतोरयोगानुगाथापिति गार्थाव” —मन्दि० स० ।

३ “उत्तरमाचार्य आह” —मन्दि० सू० ।

“सिद्धान्तवापाह” —मन्दि० स० ।

४ “इवं तु निगदसिद्धेव । नहरे शाविकभावमाधिरयेति गार्थाव” —मन्दि० स० ।

५ “पर एवाह” —मन्दि० सू० ।

६ “व्याख्या—मुच्ये उमपावरणप्रये केवककानंदनःवरणप्रये पूर्वतरे प्रवयतरमुद्भवः कलाः कसः । अदि ह्यस्य य द्विदिक्चन इति वाच्यम् । तदावरणप्रयमिगन्धन इति चेत् दर्शयेति मुख्य इति तस्यानुद्भवमग्रः । एवं दर्शयेति वाच्यः । अतः स्थावरणप्रयेऽपि दर्शनाभावेन ह्यज्ञासाध्यमात्रमग्रः । निर्वर्त्यो वा एवं द्विदिक्चोरयोगाभावे जितस्य गुणपरिधि ओदवस्यं गार्थाव” —मन्दि० स० ।

७ “उत्तरमाचार्य आह” —मन्दि० सू० ।

“अत्र सिद्धान्तवापाह” —मन्दि० स०

७७ स = त =

[साक्षात्तानाकारोपयोगयोरेकान्तिकभेदागमवप्रदर्शनेन अनेकान्तस्य समर्थनम्]

साक्षात्तानाकारोपयोगयोरेकान्ततो भेद इति दर्शयन्नाह मुरिः—

परिसुद्धं सागारं अयिद्यत्तं द्रंसणं अणागारं ।

ण य स्वीणावरणिञ्जे जुम्भइ सुवियत्तमवियत्तं ॥ ११ ॥

ज्ञानस्य हि ध्यतन्ता कथं हृद्गोचरं पुनरप्यतन्ता न च क्षीणावरणे गृहति साक्षात्तानाकार-
त्वात्ने पुरयेने । ततः सामान्यविशेषभेदादप्यन्ती उभयैकस्यभावेन यथायं वेद्यन्तिप्रत्ययः । न च साक्षादि-
त्याद् साक्षाद्विद्यमिति तत्र स्वभावेना युक्ता वेद्यतःज्ञानस्य साक्षात्तान्त्येनानन्ततापत्तेः । अन्योन्यानु-
विज्ञानानांसादृश्यभेदाद् साक्षादस्य तथाप्यनुकल्पने एकत्वानतिक्रमाच्च क्षेप इति ।

शूरेरयमभिप्रायः—न वैकत्वभावस्य प्रत्ययस्य क्षीणोप्यरपदायम् परस्परविभिन्नस्यभावप्रत्ययि-
शेषो दर्शनस्यदर्शनतन्निष्ठतामकैकदेवत्तयम् स्वभावेद्वयारमकैकप्रत्ययस्य वेद्यन्तिव्यतिरोधात् अनेका-१०
साक्षादस्य प्रमाणोपपत्त्यात् ॥ ११ ॥

[प्रमाप्रमोपयोगद्वयपक्षे सात-दृष्टभाषित्वं भगवतो न पटवे इत्यभिधानम्]

प्रमाप्रमोपयोगद्वयाभ्युपगमे तु भगवत इदमापन्नमिति दर्शयति—

अदिष्टं अण्णायं च वेयली एव भारइ सया यि ।

एगसमयम्मि हंद्दी वयणवियप्पो न संभवइ ॥ १२ ॥

१५

अदृष्टमेव ज्ञानं ज्ञात्यन्धदलितपरिज्ञानयन् अज्ञातमेव च दृष्टमज्ञातयकदर्शनयत् । सर्वका-
लमेव वेयली भाषत इत्येतदापन्नमप्रमोपयोगपक्षे । प्रमयस्तुपयोगपक्षे तु एकस्मिन् समये
जानाति यन् तदेव भाषते ज्ञानं न च दृष्टम् समयागते तु यदा पश्यति सर्वोपि दृष्टं भाषते न ज्ञातम्
योधानुरुप्येन पायः प्रपत्तनाम् । बोध्यं यथाज्ञातयत्तत्विषयाप्रमोपयोगपक्षे, प्रमोपयोगपक्षे तु सर्वोद्-
मिज्ञातमपवादश्च तत एकस्मिन् समये ज्ञातं दृष्टं च भाषत इत्येव ध्वन्यविशेषो भवदर्शने न २०
संभवतीति पुराताम् ॥ १२ ॥

[प्रमाप्रमपक्षद्वये भगवतः अज्ञातदर्शितया अदृष्टज्ञापितया च सर्वज्ञत्वासंभवप्रदर्शनम्] .

तथा च सर्वज्ञत्वं न सर्वमतीत्याह—

अण्णायं पासंतो अदिष्टं च अरहा यियाणंतो ।

किं जाणइ किं पासइ कह सच्चयणु त्ति वा होइ ॥ १३ ॥

२५

अज्ञानं पश्यन्नदृष्टं च जानानः किं जानाति किं वा पश्यति न किञ्चिदपीति भावः ।
कथं वा तस्य सर्वज्ञता भवेत् ॥ १३ ॥

[आगमसिद्धसमसंरूपकविषयावगाहित्वयुक्त्या केवलज्ञानदर्शनयोरेकसमर्थनम्]

ज्ञानदर्शनयोरेकसंख्या(स्य)त्वाव्येकत्वमित्याह—

केवलणायणमणंतं जहेव तह दंसणं पि पणत्तं ।

३०

सागारगहणाहि च णियमपरित्तं अणागारं ॥ १४ ॥

१ “जुम्भइ सुवियत्तमवियत्तं”—ज्ञानवि० पृ० १५८ प्र० पं० ९ । २-पक्षे वैक-हा० । ३-हा द-वा० वा० ।

४-स्यादभि-वा० वा० । ५ “एवांशावसम्भितान्”—बु० टि० । ६ “एकवैक्यनादित्यात्”—ज्ञानवि० पृ० १५९ प्र० पं० १ ।

अहं जुगजुगतीह ति जुगे सम्मगमद्वयवार्त्तं । अथि जुगजुगजुगो गद्येगु तद्दे केरतिगो ॥२५०॥

—नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्म० गा० ११५० । नन्दि० म० ।

अनिर्यं रि य पञ्चमी-पञ्चवर्गाहं जुह त्रिगोमयं । अं जगदहं रि पञ्चमं अणु-रयणरमाहं ॥२५१॥

—विशेषा० भा० गा० ११११ । नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्म० गा० ११५१ । नन्दि० म० ।

इतरेणपुण्यवयोरा तं विंति केह छउमये । अगो पुण परितियअवज्जमिणं तं जंति ॥ २५२॥

—विशेषा० भा० गा० ११११ ।

अं छउमत्पाऽऽधोद्वियरमावदिगो विसेमिउं कमगो । निरिगद केरतिगो तस्य छउमत्पा गति ॥२५३॥

—विशेषा० भा० गा० १११४ ।

ण य पाउह अणुमज्जो छउमत्पो भोतुमोद्वियरमं । ततो जो परमावदिगो ततो वि दिच्यो ॥ २५४॥

—विशेषा० भा० गा० १११५ ।

वे दो वि विसेसेउं अगो छउमत्पकेवनी को सो । जो पाउह परमाउं मदनमिहं तस्य होमा हि ॥२५५॥

—विशेषा० भा० गा० १११६ ।

सेदि विम छउमत्पाद्याण मगिजए जहिं सुते । केवलसंजम-संजर-बंभाईएहिं निव्वाण ॥ २५६॥

—विशेषा० भा० गा० १११७ ।

तिणिगि ॥ पविसेहेउं सीसु वि काळेपु केवनी तस्य । सिगिसपु सिगमह ति य सिगिससह या विमिदिहा ॥२५७॥

—विशेषा० भा० गा० १११८ ।

एवं विसेसयमि वि परमवमेगंतरोवओगो ति । न पुण जुगजुगजुगो परवत्तवं ति का बुद्धो ॥ २५८॥

—विशेषा० भा० गा० १११९ ।

अणं य इमा गाहा समए सिद्धादिपारपरिपडिया । कुद्वियवत्तं साहद जिगस्म एगंतवओयं ॥ २५९॥

गोणमि दंसणमि य एतो एगतरगमि उवउत्ता । सव्वस्म केवदिस्सा जुगवं दो गथि उवओगा ॥ २६०॥

—विशेषा० भा० गा० ११२० । नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्म० गा० ११५७ । नन्दि० म० ।

सिद्धाण वि एगयरोवओगवसित्तणं वि एहेवे । पुणदेणं सिद्धं अच्छउ पच्छदमिह ताव ॥ २६१॥

परवत्तवमिणं वि य भजिज एयं पि कोहं तं न भवे । पण्णतीए विसेसियमेयं जग्गा विमंठेपु ॥ २६२॥

उवओगो एगयरो पणुवीसदमे सए सिणायस्स । अथिओ विरहत्तो विर्य छुट्ठेसे विसेसेउं ॥ २६३॥

—विशेषा० भा० गा० ११२० । नन्दि० पू० । नन्दि० स० । धर्म० गा० ११५८ । नन्दि० म० ।

पणवणाचरमए अथिओ सिद्धो विमुदनाणीहिं । सागारे उवउत्तो सिज्जहं अहं तस्य गंरुणं ॥ २६४॥

अहं भगसी सम्भं चिय सागारं से अओ अदीसो ति । दा सिद्धलवणं कहं भनियं सागारज्जगारं ॥२६५॥

एवं कुद्वियवत्तमि ॥ सुते सम्भज्जुभासिए सिद्धे । कहं तीरं परितिययवत्तवमिणं ति वेत्तुं जे ॥ २६६॥

—विशेषा० भा० गा० ११२१ ।

सव्वत्थ सुत्तमथि य कुद्वियवत्तवत्तवत्ताणं । उमओवत्तवत्ता सुते बुत्ता न कएह वि ॥ २६७॥

—विशेषा० भा० गा० ११२२ ।

कस्सह वि णाम कएह काले अहं होज दोवि उवओगा । उमओवत्तवत्ताणं सुत्तमेयं पि ता हुआ ॥ २६८॥

—विशेषा० भा० गा० ११२३ ।

इविहारं पि य जीवाण भणियमप्यबहुयं ससमयमि । सागारज्जगाराण य न भणियमुमओवत्ताणं ॥२६९॥

—विशेषा० भा० गा० ११२४ ।

अहं केवलीण जुगवं उवओगा होज होज दो एवं । सागारज्जगाराण य भीसाण य तिण्हमप्यबहु ॥ २७०॥

—विशेषा० भा० गा० ११२५ ।

१ "तिव, सिद्धाधिकारे एगंतरोवयोगदंसिगा इमा पाहुडा गाहा"—नन्दि० पू० ।

"अपरो समर्पनायैव सिद्धन्तायाह"—नन्दि० स० ।

२ "तिव, भगवद्दे"—नन्दि० पू० ।

"नदरं भगवत्तां पयसिं छत्तिनमे पाते [घ० २५ उ० ६ पृ० ८९९ दि० सू० ७६७] अविहरणमसिजे

सिद्धायवत्थ ति काउत्तस केरतिगः ।"—नन्दि० स० ।

३ प्रमाण० प० १९ पृ० ६०० सू० ३४९ ।

अत्र तात्पर्यार्थः—यद्येकत्वं ज्ञान-दर्शनयोर्न स्यात् ततोऽप्यविषयत्वाद् दर्शनमनन्तं न स्यादिति “अनन्ते केवललक्षणे अनन्ते केवलदर्शने” [] इत्यागमविरोधः प्रसज्येत । दर्शनस्य हि ज्ञानाद् मेवे साकारग्रहणात्नन्तविशेषयतिज्ञानादनाकारं सामान्यमात्रावलम्बि केवलदर्शनं यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमन्वं भवतीति कुतो विषयमेवाङ्गनन्तता ?

५ युगपदुपयोगप्रययादी अनन्तं दर्शनं प्रज्ञप्तमित्यस्यां प्रतिभायां ‘साकारग्रहणाहि य विषय-मऽपरित्तं’ इत्यकारप्रत्येयात् साकारे विशेषे गतं यत् सामान्यं तस्य यद् ग्रहणं दर्शनं तस्य निय-मोऽयदर्थभावस्तेनापरीतमपरिमाणमिति साकारगतग्रहणनियमेनापरीतत्वादिति हेतुमभिपद्यते । यथा-परीतं तद्वन्तं यथा केवलज्ञानम् अपरीतता च दर्शनस्य द्रव्य-गुण-कर्मदेः साकारस्य च सकलस्य द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिना स्वसामान्येन तावत्परिमाणेनाप्यन्यत्वात् सामान्यविकलस्य पर्यायस्यासंभ-
१० धात् । विशेषतावात्प्यव्यवस्थितसामान्यस्य दर्शनविषयस्थानत्येन दर्शनस्यापरीतत्वं नासिद्धमिति भवति तस्यानन्त्यसिद्धिरिति व्यवस्थितः ॥ १४ ॥

[अमेदवाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादिदोषस्य क्रमवादिना समुद्धरणम् तस्य च पुनरमेदवादिना प्रतिसमाधानम्]

क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना
१५ तत्परिहाराद्यमार्ह—

भण्णइ जह चउणाणी जुज्झइ णियमा तहेव एयं पि ।

भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्वादिचतुर्ज्ञानी अपर्यवसितचतुर्ज्ञान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्वयो-
पलब्धिको व्यक्तयोधो ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता द्रष्टा संश्लेषयतीं चावश्यमेव युज्यते तच्छक्तिसम-
२० न्ययात् तथैतदपि एकत्ववादिना यदपर्यवसितत्वादि केवलमिति प्रेर्यते तद् युज्यत एव ।

अत्रैकत्ववादिना प्रतिसमाधानं भण्यते यथेवार्हेण पञ्चज्ञानी भवति तथैतदपि क्रमवा-
दिना यदुच्यते मेवतो ज्ञानयान् दर्शनयानिति च तदपि न भवतीति सूत्रवृत्तोऽभिप्रायः ।

[भुक्ति-क्रमोपयोगयोश्छान्दना व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केपाचिन्मतस्य व्यावर्णनम्]

अत्र च छान्दस्य किलोपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलमिति च छान्दाभाषात्र क्रमयान् ज्ञानदर्शनो-
२५ पयोग इत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्नाः न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवति भतिप्रसङ्गात् अन्यथा छान्दस्या अपि केवलमिति क्रमोपयोगित्वात् सर्वज्ञाः स्युः सोऽपि वा न भवेत् तत एव सर्वज्ञपन्निरापरणास्ते सोऽपि वा साधरणः तत एव एकज्ञानिनो वा ते सोऽपि वा चतुर्ज्ञानी स्यात् ।

[केवलिकवललक्षणाहारर्थार्थ]

३० [कवललक्षणादिपेधवादस्य पूर्वपक्षतथोपन्यासः]

अत एव छान्दस्य भुक्तिप्रियादर्शनात् केवलमिति तद्विजातीये भुक्तिप्रियाकारपना न युक्ता-भन्यथा
चतुर्ज्ञानित्वाऽकेवलित्व-संसारित्वादयोऽपि तत्र स्युः—न देहित्वं तद्वृत्तिकारणं तथाभूतसाक्षर्यात्

१ “अनन्ते नाने केवलित्वे, अनन्ते दंशने केवलित्वे, निवृत्ते नाने केवलित्वे, निवृत्ते दंशने केवलित्वे”—भगवद्गी०
छ० ५ अ० ४ सू० १८५ सू० २१६ । २-कार पि-दू० वा० वा० विना । ३-हणे नि-दू० । ४-लप्-दू० ।
५-दियतिरा-दा० वि० । ६-दियति । क-वा० वा० । ७-तमनेकत्व-दू० आ० दा० वि० । ८-“गुण-
पुनयोगवादे”—दू० दि० । ९ “ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता दृष्टा च नियमेन”—ज्ञानवि० दू० १५९ प्र० पं० ११ । १०-सीं याव-
दू० वा० वा० वि० । ११ “अपर्यवसितत्वादि क्रमोपयोगे केवलमिति”—ज्ञानवि० दू० १५९ प्र० पं० ११ ।
१२-पक्षे न हि आ० दा० वि० । १३ इव कर्मा स्वप्नारम्भादरे भण्यन्तरेण वादिना विद्यते—परि० १ सू० १५
दू० ४५०-४८१ । १४ “केवलमिति”—दू० दि० ।

अहं मां उतमये पञ्च पुनमिष्यो न वेत्ति । तं वि न पुनर्हं सम्पत्तमिहादिगोप्यं ॥ २०१ ॥

—विशेषा० भा० पा० १११६ ।

वाऽं निद्रमार्थं बहुवत्तदपरापु गन्धेयु । इह केवतमगार्थं जह ते तं कारणं त्वं ॥ २०२ ॥

—विशेषा० भा० पा० १११७ ।

अह्ना विधेयं विद्य जीवाभिममिम एतमप्यहं । दुषिह ति सन्धीना चिदा सिद्धिरिया जह ॥ २०३ ॥

—विशेषा० भा० पा० १११८ ।

विद सार्धैरिषका ए जोगे वेष्ट कपाय देता य । बापुषओगाह्मणमासा य सतिरवतिम ॥ २०४ ॥

—विशेषा० भा० पा० १११९ ।

अनोमुत्तमेव य जालो मणिओ सद्दोवओगरस । साई अज्जसिओ ति मत्थि कम्ह वि सिद्धिओ ॥ २०५ ॥

—विशेषा० भा० पा० ११२० ।

जह विदाईपाकं भविने पाईमपञ्चविधसं । तह जह उवओकायं ह्वेअ ती होअ ते पुनर्हं ॥ २०६ ॥

—विशेषा० भा० पा० ११२१ ।

वेत्त य बापुपयमिने जिगर जह होअ सो ति उवओपा । पुणं न होति पुनर्हं जओ सिद्धिओ गुण बहुसो ॥

—विशेषा० भा० पा० ११२२ । मन्दि० सू० । मन्दि० स० । धर्मसं० पा० ११५९ । मन्दि० म० ।

न ति अभिविदेगपुद्धो अहं एतंरोवओगमिम । तह वि भविमो न तीरहं जं जिगमयमज्जा काऽं ॥ २०७ ॥

—विशेषा० भा० पा० ११२३ ।

भोएण हेउवायं आगमनेत्तत्तत्तविओ होतं । सम्ममपुवितमिजं किं सुत्तमसुत्तमेयमिमं ॥ २०८ ॥

अह्ना न सम्मनो विद्य सत्तं जिगमदमहेउयं भविने । किंनु अयुपत्तमाओ अण्णं हेउओ भण्हं ॥ २०९ ॥

अत्र धीमद्वारिष्यवस्थापितलेन प्रसिद्ध एक एव उपदोषवौगदपपथो दिग्मन्वीयेयु प्ररचनसार—आत्मीमांसा—अष्ट-
शती—अष्टमहसी—सप्तार्धश्लोकाधिक—मित्रमसार—गोमूढसार—बृहस्पत्यसंहिता सप्तमुक्तमन्त्रे वेतरी सप्तनीयत्वेनापि ।
अनुक्रमेण सप्तधा—

“वेत्तादृष्टिच विद्यते सत्तुने सप्तार्धसंभवं वितां । पुनर्हं जायति ओहं अहो हि गागस्त माहर्त्तं ॥

ज्ञानाधि० १ ॥ ५१ ॥

“तत्तद्ज्ञानं प्रमाणं ते पुनरालम्बमाप्तवत् । कसमाभिं य यज्ञानं स्याद्वद्वयसंस्तुतम् ॥ १०१ ॥

परि० १० ६० ४४ ।

तत्र सप्तज्ञानावरणनिरासविशुद्धिर्ज्ञानं केवतज्ञानं पुनरालम्बीयविषयं करणकर्मव्यवधानातिवर्तितात् पुनरालम्बी-
यज्ञानं सप्तज्ञानसात् प्रमाणम् । तथोक्तम् ‘सर्वव्याप्येषु केवतज्ञाने’ इति सूत्रकारः । केवतज्ञानदर्शनयोः कमवृत्तित्वात्
व्युत्पत्तिरालम्बीयपुनरालम्बीयमात्रमवुक्तमिति चेत्, तथोक्तोपपत्त्या, तदावरणव्ययम् पुनरालम्बीयत्वात् ‘भोहस्यपञ्चज्ञानदर्शना-

१ विद्वान्तराद्येकानुदत्ततत्त्वमाममवित्तं य परा व्यापयन्नाह—मन्दि० स० ।

हो न धर्मसंयह्यामिमा गाया अथिका वर्तन्ते—

ये दंगणापाईं सामवविसेसगह्मणसार्हं । तेण न सम्बन्धो सो भाया न य सम्बदरीती वि ॥

समुदितमुमयं सत्तं अण्णतरेण न ॥ वेण्णति त्वं य । मेदामेदे वि मिहो एवो पणु होइ गाती ति ॥

सामवमिह कर्त्तवी मेयं अम्मेट्ठीकमविसेसं । ते वि हनरेण एवं उमयं ॥ न पुनर्हं इहा ॥

एवं य उमयसुवे सिद्धे सम्ममिम बापुज्जममिम । दंसवण्णणे वि कुटं सिद्धे विद्य सम्मविधए ॥ ॥

अं एत्थ मिम्भित्तेसं गहो विसेसाल दंसयं होति । सविसेसं पुण पाणं ता सयत्तये तओ दो वि ॥

समतोपम्मविशिद्धं वेण्णति अं दंसणेण सत्तं तु । न तु विसमताए ता कह सयत्तमिणं ति वत्तम् ॥ ॥

एवं विवत्तामेणीं गागरस मि असवत्तयया मेया । उमयगह्मे [य] दोह्वि अविवेरो पावती मियया ॥

समएत्तरम्मणं मेदामेदमिम न सत्त अण्णोणं । मिरवेइउमयं गह्मं इय सयत्तये तओ दो ॥ ॥

अं सामण्णपण्णं गह्मं इतरोवसज्जने येव । अत्तस्स दंसयं तं विवरीयं होइ गाणं तु ॥

जीवगदावालो विद्य एणं एणं तु होइ गाणम् । अविसिद्धमिम वि अत्थे पुनर्हं विद्य उमयसवे वि ॥

अण्णे सत्तं मेयं अण्णति सो जेण तेण सम्बन्धु । सत्तं य वरिसमिअं पाणह ता सम्बदरीति ति ॥

मेया तु विसेस विद्य सामणं येव वरिसमिअं तु । न य अण्णेवण्णणे वि सत्त नो इत्थिदि ति ॥

पा० ११६०—११७१ धर्मसं० पु० ४४२ दि० ।

एककर्मणोस्तदेतत्त्वादेकैकस्ये तदभावात् । औदारिकव्यपदेशोऽप्युदात्त्याद्य भुक्तेः । यदपि 'एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां भूभोपदेशात् केयलिनः कयलाहारित्यं केचित् प्रतिपत्ताः' तदपि सूत्रार्थोपरिज्ञानान् तत्र ऐकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशाभिरन्तःप्राप्तोपदेशाद्य शरीर-प्रायोग्यपुद्गलप्रदणमाहारत्वेन विपक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्रानाद्यस्यायां निरन्तरा-हारो भगवांस्तेनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभवमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशोऽपि कयलाहार एव केयलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिरमम् यतो यदि नामासदादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केयलिनोऽपि तथाऽनुमीयते तर्हि सर्वज्ञतापि तस्य कथमवसानं शक्या दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनायोगान् भूयते च प्रकृताहारमन्तरेणाप्यौदारिकशरीरस्थितिधिरत्नकाला प्रथमतीर्थद्वयभूतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति सूत्रमेदकरणमिति सासंभवात् यथान्याममेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तरा-हारव्यचनमप्यनुहादितं भवेत् । अथापि स्यादतिशयदर्शनाभिरप्येवोपदेशपरणधानेत्यन्तनुज्ञा-त्मस्वभावाप्रतिपत्तिवत् प्रकृताहारपरिकाला औदारिकशरीरस्थितिपत्यन्तिकी कचिद् यदि भवेत् तदाऽसंभवमुक्तीनां केयलिनां प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "अगरीरा जीवघर्णा" इत्याद्यागमविरोधा-प्रसज्येत, असदेतत् । पक्षः किमेवं सर्वज्ञस्यासत्यं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य तदहेतुर्नम् । न तावदाद्यः पक्षः घर्मिणोऽभावे तद्धर्मस्य प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्तेः । नापि द्वितीयः औदारिकशरीरस्य चित्तरकालावस्थापित्वस्याविरोधात् । न घातिशयदर्शनस्य तदहेतु-तुल्ये केयलिमुक्तिसिद्धिः । न च यदतिशयवत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभवतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु घातिशयदर्शनमात्रमेतत् अतः कियत्कालावस्थितिमात्रं केयलिनां शरीरस्थितेरिष्टं नात्यन्तिकम् । न च संयोगस्यात्यन्तिकी स्थितिः संभवति नत्यपि प्रकरं दर्शने जीवकर्मणोऽनादित्वेऽपि निक्षेपप्रतिपत्तेः संक्षेपस्थितिनियमस्य घातिष्टेयसंक्षेपकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभवनाद् औदारिकशरीरस्य च निराहाराय चित्तरकालस्यापि उत्तरकालमन्तरेणोपपत्तिरिति विनिवृत्तायाम् साधनं सुनिश्चितासंभवाधकप्रमाणत्वम् इदमेव च तदव्ययव्याप्यां सर्वत्राभ्युपगमन्यम् न दृष्टव्यत्वाद्य-तन्याप्यर्धम्येतदन्तरेण तदव्ययस्थितिः अनुभूतस्यापि बाधकप्रत्ययप्रपूर्णा सिद्धाद्यवकल्पना व्यवस्थापनात् । ततः सुनिश्चितासंभवाधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयत्ववतिद्धिः बाधकप्रमाणनिश्चयान् तद्विपरीतार्थमतिपत्तिः उभेयोरतिशये दृष्टधुनयोरर्थयोः शब्दीतिरिति व्यपगमा सुनिश्चितार्थमवस्थाप-कप्रमाणत्वं च प्रकृताहारपरिकल्पनेऽपि सर्वौदारिकशरीरचित्तरस्याविवक्षितप्रतिपादकागमस्य समस्त्येवेति न किञ्चित् तस्य कयलाहारपरिकल्पनया । केयली च कयलाहारमहात् किं बुभुक्षया उत शरीरविप-न्यथाऽनुपपत्त्या आहोस्मिन् स्वभावनोऽस्मातीति वक्तव्यम् । न तावदाद्यः पक्षः बुभुक्षया दुःखक-स्यात् तन्मूलद्वोरदासिनिवृत्ती तस्या भर्तृमयात् अनिवृत्तौ वा तत्रभवस्य दुःखगमूदस्य तद्भावे आत्यन्तिकानीष्यानुपपत्तिर्भवति श्याम् । न च शुभुल्या शरीरवेदनेत्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि शरीरं व्यापयितुमिच्छुरस्मातीति चेत्, न, अनन्तवीर्यस्य भगवतः शरीरस्थितिमिच्छाः । प्रकृताहारमन्तरेणापि तत्प्रापनात्मावर्णाविरोधात् शरीरस्थित्वापयिष्याऽपि बुभुक्षायत्तं हेतु एवेति न प्रथमदश-दस्य विरोध इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि एतीवपक्षभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविषयस्य विपक्षितकालमापिशरीरस्थितिरभावाकल्पनस्य बोधाभावाद् अन्यथाऽतिदृष्टव्यदोषेऽपि तत्त्वमाध-कल्पनायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रवर्तनस्य तु व्यापारव्याहारलक्षणस्य तत्कालभाविविषयभाविर्वापोऽभावेऽपि तद्भाषो न विरुपने तीर्थप्रवर्तनस्य तद्भाषनापिदोषप्रविशिष्टलक्षणत्वात् । तच्छब्देऽपि च तीर्थप्रवर्तनं स्वयमभ्युपगमं परेण प्रकृताहारादिकं तु हेतोपसामनार्थं वर्थे तत्त्वमादतः कल्पयितुं युक्तम् । न च भगवति हेतुः नापि तदुपसामनवाप्या तस्येति कयलाहारपरिचरमादां भगवति पक्षत्रयेऽपि बोधानतिवृत्तेः प्रकृताहारस्य चासंभवात् तत्र प्रकृताहारकल्पना युक्तिर्मगता ।

१ सा. १८०. २. ३५८ वं. ४-५. २. ३. ६०८ वं. ११. ३. ५. १. "शरीरस्थितेरिष्टेऽतिदृष्टव्यदोषेऽपि तत्त्वमाधकल्पनायाः प्रसङ्गात्." ४-भययोर-भा. १०. ३. ५. "यथासंभवा नपि कदा दृष्टव्यः वैदव्यः नपि" इति केचनदे विभुं शुभपिम् । ६-विमुक्तिबुभुक्ष-भा. ३. ५. ७-स्य तद्भा-४. ५. ३. ५.

वरणान्तरायशयान केवलम्' इति अत्र प्रथमं मोहशयस्यो ज्ञानावरणादिप्रत्ययः सहस्रिती व्याख्यानात् । तज्ज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं चादाचित्कं स्यात् दर्शनकाले ज्ञानाभावात् तत्काले च दर्शनाभावात् । सन्तर्तव्यं भगवतः केवलिनः सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च साध्यपर्यायित्वे केवलज्ञानदर्शने इति वचनात् । कुतश्चिद्विद्वदिति चेत् निरन्तरित्वमेतत् सर्वज्ञसिद्धिप्रसावे न पुनरिदोच्यते । केवलज्ञानदर्शनयोर्व्युत्पन्नत्वाच्चः कुतः सिद्ध इति चेत्, सामान्य-विशेषविपर्ययोर्विगतारण्योर्युगपत्प्रतिभासा-योगात् प्रतिबन्धचान्तराभावात् । सामान्यप्रतिभासो हि दर्शनं विशेषप्रतिभासो ज्ञानम् । तद्विपर्ययं ज्ञानावरणं दर्शनवरणं च । युतुदयादस्यदरिः केवलज्ञानदर्शनानाविर्भावः तयोश्च युगपद्व्यतिशयिद्विप्रकर्षविशेषात् परिश्रयनिर्देः कथमित्युगप-त्प्रतिभासनं सामान्यविशेषयोः स्यात् प्रक्षीणाशेषमोहान्तरायस्य प्रतिबन्धान्तरं च कथमिव संभाव्यत येन युगपत्प्रतिश्रयं न स्यात् । अस्तु नाम केवलं सर्वज्ञानं युगपत्सर्वमाद्यनम्, मतिश्रुतावधिमान-पर्ययज्ञानं तु कथमन्युच्यते ।

—अष्टमः अष्टमः पृ० २८१ पं० ५—

“सोपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्यैकत्र यौगपद्यवचने हि सिद्धान्तविशेषः सूत्रकारस्य न पुनरुपयोगस्य सह ब्राह्मणयोगी न स इति वचनात् । सोपयोग्योर्ज्ञानयोः सह प्रतिषेधादिति निवेद्यन्ति—

ज्ञासोपयोगिकं ज्ञानं सोपयोग्यं कमादिति । नार्यस्य व्याहृतिः कान्तिरु कथञ्चानाभिप्रायिनः ॥

निर्गुणयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्य सहभाववचनसामर्थ्यात् सोपयोगस्य कमभावः ज्ञासोपयोगिकस्यैकस्यैव भवति तदा च नार्यस्य ज्ञानिः कमभाविज्ञानावशेषकस्य सम्भाव्यते । अत्रापराकृतमन्त्रं निरुद्धव्याह—

सोपयोगी सह स्यातामित्यायाः कथापयन्ति ये । दर्शनज्ञानद्वयोः सो न तु ज्ञानात्मकाविति ॥

ज्ञानानां सह भावाच्च तेषामेतद्विरुद्धपते । कमभावि च सज्ज्ञानमिति युक्तं ततो न तत् ॥”

१-२० खो० १-८ पृ० २५१ पं० ३०—

“युगवं वदद् गणं केवलगणित्स्य दर्शनं च तदा । दिग्यरपयास-तारं जह वदद् तद् मुनेयम्” ॥ १९ ॥

“सिद्धानं सिद्धगद् केवलगणं च दर्शनं क्षयिष्यं । सम्मतमणाहारे, उवजोगा न कमपडती” ॥ २० ॥

“दर्शनपुर्व्वं गणं, छदमत्पाणं न दोषिण उवडग्गा । युगवं जम्हा केवल-गणहे युगवं तु वे दोषि ॥ ४४ ॥

दर्शनपुर्व्वं गणं छदमत्पाणं” सत्तावलीकनदर्शनपूर्व्वकं ज्ञानं भवति छदस्थानां संसारीणाम् । कस्मात् “न दोषिण उवडग्गा युगवं जम्हा” ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपत् भवति यस्मात् “केवलगणहे युगवं तु वे दोषि” केवलज्ञाने तु युगपत्तो ज्ञानदर्शनोपयोगी द्वौ भवत इति—पृ० १९९ पं० ३-८ ।

अत्रेदमवशात्तस्य विशेषावरणकमाव्ये नन्दिदृष्ट्या च पञ्चदशं पुरस्कृत्या नामानि जनिदिर्येव सामान्यतो वर्णितम् हरिभट्टीयायां मलयनिरीयायां च वृत्तौ कमोपयोगपक्षः धीजिनभट्टगणित्प्रमाथमणादिसत्कलेन युगपदुपयोगपक्षः धीसिद्धेना-दिसत्कलेन एकोपयोगपक्षश्च धीवृद्धाचार्योदिसत्कलेन उपन्यस्तः परन्तु सम्मतिटीकाकारैः धीमदमयदेवैः युगपदुपयोगपक्षः धीमल्लादिसत्कलेन एकोपयोगपक्षश्च प्रकरणकार-सिद्धसेनदिवाकर-सत्कलेन वर्णितः—

धीहरिभट्टाभयदेवमलयनिरीयां पञ्चदशपुरस्कृत्यविषयोऽयं मतयेदः शान्चकद्वयैः धीमदस्योविश्वैरित्यं परिहृतः— “इदमिदानीं निरूप्यते—केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकाजीनं न वा, केवलज्ञानज्ञानत्वं स्वसमानाधिकरणपूर्वा-क्षणाव्यवहितोत्तरलव्याप्यं न वा । एवमाद्याः कमोपयोगवादिनां जिनभट्टगणित्प्रमाथमणादिसत्कलेन युगपदुपयोगवादिनां च महावादिप्रवृत्तीनाम्, यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च महावादिधीसिद्धसेनदिवाकराणां साधारण्यो विप्रति-पत्तयः । यत्तु युगपदुपयोगवादितं सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिदृष्ट्यायुक्तं तदभ्युपगमवादाभिप्रायेण न तु स्वतन्त्रसिद्धान्तमिप्रायेण, कमाकनोपयोगद्वयपर्यन्तुयोगानन्तरमेव स्वपक्षस्य संमततुल्यवित्त्वादिति द्रष्टव्यम्”—ज्ञानवि० पृ० १५४ द्वि० पं० ५ ।

सावैरयमित्यसौक्यपञ्चमगतः पारस्परिको बलीयान् विवादस्तीरेव नयवादाधयेन इत्थं समाहितः—

“मेदमाही व्यवहृतिनयं संश्रितो मल्लवाही पूज्याः प्रायः करणफलयोः वीति शुद्धर्तुप्रश्नम् ।

मेदोच्छेदोन्मुखमभिमतः संप्रहं सिद्धसेनस्वासादेते न सत्तु विषमाः सूरिपञ्चाश्रयोऽपि ॥

चिरसामान्यं पुरररदमादेवसाव्ये मित्रेवे तत्रापेण स्फुटमभिहितं सायनन्तं यदेव ।

शुभेदेवेः ऋषयदिदमप्युच्यमानं न कुटं तत्सूरिणाभिमममिमता मुह्यमौलव्यरसा ॥

तमोऽयममचिञ्चतु खलमिदा विदानीद्भवाः शुभा बहुतराः सुते नयविवादाप्रका यथा ।

तथा च इव विसृतो मवतु सूरिपञ्चमे प्रथानपदवी पियाः क तु दवीयवी दप्यते” ॥

—ज्ञानवि० पृ० १५४ प्र० खो० १, १, ४, १ ।

अत्र तात्पर्यार्थः—यद्येकत्वं ज्ञान-दर्शनयोर्न स्यात् ततोऽप्यविषयत्वाद् दर्शनमनन्तं न स्यादिति “अणन्ते केवलणाणे अणन्ते केवलद्वंसणे” [] इत्यागमविरोधः प्रसज्येत । दर्शनस्य हि ज्ञानाद् भेदे साकारग्रहणादनन्तविशेषवर्तिमानादनाकारं सामान्यमात्रावलम्ब्य केवलदर्शनं यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमर्थं भवतीति कुतो विषयमेवादनन्तता ?

५ युगपदुपयोगद्वयवादी अनन्तं दर्शनं प्रवृत्तमित्यस्यां प्रतिज्ञायां ‘साकारग्रहणाहि य.णिय-मऽपरित्तं’ इत्यकारप्रत्ययेपात् साकारे विशेषे गतं यत् सामान्यं तस्य यद् ग्रहणं दर्शनं तस्य निय-मोऽप्यर्थभावंस्तेनापरीतमपरिमाणमिति साकारगतग्रहणनियमेनापरीतत्वादिति हेतुमभिधत्ते । यथा-परीतं तदनन्तं यथा केवलज्ञानम् अपरीतता च दर्शनस्य द्रव्य-गुण-कर्मभेदेः साकारस्य च सकलस्य द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिना स्वसामान्येन तावत्परिमाणेनाशून्यत्वात् सामान्यविकलस्य पर्यायस्यासंभ-
१० धात् । विशेषतादात्म्यव्यवस्थितसामान्यस्य दर्शनविषयस्यानन्त्येन दर्शनस्यापरीतत्वं नासिद्धमिति भवति तस्यानन्त्यसिद्धिरिति व्यवस्थितः ॥ १४ ॥

[अमेदवाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादितोषस्य क्रमवादिना समुद्राणम् तस्य च पुनरमेदवादिना प्रतिसमाधानम्]
क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना
१५ तत्परिहारार्थमाह—

भण्णह जह चउणाणी जुज्झह णियमा तहेव एयं पि ।

भण्णह ण पंचणाणी जहेय अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मस्यादिषुतुर्ज्ञानी अपर्यवसितचतुर्ज्ञान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्वशो-
पलम्बिको व्यक्तयोधो ज्ञातदृष्टमापी ज्ञाता द्रष्टा संश्लेषवर्ती चावश्यमेव युज्यते तच्छक्तिसम-
२० न्ययात् तथैतदपि एकत्ववादिना यदपर्यवसितादि केवलानि प्रेर्यते तद् युज्यत एव ।

अत्रैकत्ववादिना प्रतिसमाधानं भण्यते यथैवार्हस्त पञ्चज्ञानी भवति तथैतदपि क्रमवा-
दिना यदुच्यते भेदतो ज्ञानयान् दर्शनयानिति च तदपि न भवतीति सूत्रज्ञतोऽभिप्रायः ।

[भुक्ति-क्रमोपयोगयोरुल्लङ्घना व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केपाचिन्मतस्य व्यावर्णनम्]

अत्र च छद्मस्य किलोपयोगक्रमस्य दृष्ट्यात् केवलानि च छद्माभावात् क्रमयान् ज्ञानदर्शनो-
२५ योग इत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्नाः न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात् अन्यथा छद्मस्या अपि केवलित्वत् क्रमोपयोगित्यात् सर्वज्ञाः स्युः सोऽपि वा न भवेत् तत एव सर्वज्ञपरिचायकणास्ते सोऽपि वा साधारणः तत एव एकज्ञानिनो वा ते सोऽपि वा चतुर्ज्ञानी स्यात् ।

[केवलिकवलाहारचर्चा]

३० [कवलाहारनिषेधवादस्य पूर्वपक्षतपोपन्यासः]

अत एव छद्मस्य भुक्तिरियादर्शनान् केवलानि तद्विजातीये भुक्तिरियाकरपना न युक्ता-भन्याया
यनुर्ज्ञानियाऽकेवलित्व-संभारित्यादयोऽपि तत्रैव स्युः—न देहित्वं तद्वक्तिकारणं तथाभूतसाक्यात्

१ “अपने नये केवडिस्स, अण्णे ईयये केवडिस्स, निब्बुदे नणे केवडिस्स, निब्बुदे ईयये केवडिस्स”-अणुपदी १०
४० ५ ४ ४ ४ १८५ ४ ११ । २-कार वि-बु० वा० वा० विना । ३-द्वेगे नि-बु० । ४-लद्व-४० ।
५-रिपितिसा-४० वि० । ६-रिपिती । ७-ब० वा० । ८-तमनेकत्व-बु० आ० ६१० वि० । ९ “पुण-
पुण्णकवडि”-४० डि० । १० “अण्णदमनी ज्ञाता दृष्टा च नियमेन”-अणुपदी ४० १५५ २० ५० ११ । १०-ती पाप-
४० ४० ४० ४० वि० । ११ “अण्णवडिस्स”-अणुपदी ४० १५५ २० ५० ११ ।
१२-दृष्टा च वि० ४० ४० वि० । १३ ईयं वरं साङ्गद्वयं च न ज्ञानयोग चर्चा निघने-गति० १५ १४
३० ११ १४ “केवडिस्स”-बु० डि० ।

एककर्मणोस्तत्तत्तद्व्यादेकैकस्ये तदभावात् । औदारिक्यपदेशोऽप्युद्धारत्वात् भुक्तेः । यदपि 'ये-
न्द्रियादीनामयोगिपयन्तानामाहारिणां सूत्रोपदेशात् केवलिनः कथलाहारित्वं केचित् प्रतिपत्ताः'
तदपि सूत्रार्थपरिहानान् तत्र हेकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशाभिरन्तराहारोपदेशाच्च शरीर-
प्रायोग्यपुद्गलप्रवृत्तमाहारत्वेन विपक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुदातायस्थायां निरन्तरा-
हारो भगवत्तनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभयमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशोऽपि कथलाहार एव
केवलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिरसम् यतो यदि
नामास्मादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिक्यशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि तथाऽनुमीयते
तर्हि सर्वज्ञतापि तस्य कथमवसानं शक्यं दृष्टव्यत्रिक्रमप्रकल्पनायोगात् भूयते च प्रकृताहारमन्तरे-
णाप्यौदारिक्यशरीरस्थितिश्चित्तरकाला प्रथमतीर्थद्वयभृतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादनं
प्रमाणमस्तीति सूत्रमेदकरणनिमित्तार्थमभावात् यथास्यासमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तरा-
हारपचनमप्यनुवृत्तिर्भवेत् । यथापि स्यादतिशयदर्शनाभिरूपोपदेशोपाकरणद्वानेत्यन्तनुदा-
त्मसंभावप्रतिपत्तिवत् प्रकृताहारविकला औदारिक्यशरीरस्थितिप्राप्त्यन्तिफी कचिद् यदि भवेत्
तदाऽसंभयानुमीतां केवलिनं प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "असरीरा जीवघर्षा" इत्याद्यामगिरोधा
प्रसज्येत, असदेतत् । यतः किमेवं सर्वज्ञस्यासत्वं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य
तदहेतुत्वं ? न तापदायः पक्षः धर्मिणोऽभावे तदमंश प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्तेः । नापि
द्वितीयः औदारिक्यशरीरस्य चित्तरकालापस्यापित्वम्याविरोधात् । न चातिशयदर्शनस्य तदहे-
तुत्वे केवल्यभुक्तिरिति । न च यदतिशयपत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभयतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु
प्यातिदर्शनमात्रमेतत् अतः क्रियत्कालापस्थितिमात्रं केवलिनं शरीरस्थितेरिष्टं नात्यन्तिकम् । न च
संयोगव्याप्त्यन्तिफी स्थितिः संभयति सत्यपि प्रकर्षदर्शने जीवकर्मणोरनादित्वेऽपि निश्चेष्टप्रतिपत्तेः
संवेष्टेष्टस्थितिनियमस्य धानिष्टेष्टसंवेष्टेष्टकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभयनाद् औदारि-
क्यशरीरस्य च निराहारस्य चित्तरकालस्यापि न उत्तरकालमदोपकर्मक्षयाद् विनिवृत्तायसि साधनं
सुनिश्चितासंभयद्वयधकप्रमाणायम् इदमेव च तत्रव्यवस्थायां सर्वत्राभ्युपगन्तव्यम् न दृष्टव्यसाधय-
तस्याप्यर्थस्यैतद्वन्तरेण तस्यव्यवस्थितिः अनुभूतस्यापि बाधकप्रत्ययप्रवृत्तौ मिथ्यात्वकल्पना व्यव-
स्थापनात् । ततः सुनिश्चितासंभयद्वयधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयत्वव्यतिदि । बाधकप्रमाणनिधयात्
तद्विपरीतायप्रतिपत्तिः उभयोरनिधये दृष्टयुक्तयोर्त्ययोः संदीप्तिरिति व्यवस्था सुनिश्चितासंभयद्वय-
धकप्रमाणायं च प्रकृताहारवैकल्येऽपि सर्वे औदारिक्यशरीरचित्स्थायित्वप्रतिपादकागमस्य समस्येवेति
न किञ्चिन् तस्य कथलाहारपरिकल्पनया । केवली च कथलाहारमज्ञत् किं बुभुक्षया उत शरीरस्थित्य-
न्यथाऽनुपपत्त्या आदोस्मिन् स्वभापनोऽस्मातीति एकव्यम् ? न तापदायः पक्षः बुभुक्षाया दुःपक्ष-
त्वात् तन्मूलदोषराशितिवृत्तौ तस्या भर्त्समयान् अनिवृत्तौ वा तन्प्रमयस्य दुःगतरमूहस्य तद्भावे
आत्यन्तिकत्वात्प्राप्त्यनुपपत्तिर्भगवति स्यात् । न च बुभुक्षया शरीरवेदनेऽप्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि
शरीरं व्यापयितुमिच्छुरस्मातीति चेत्, न, अनन्तबीयस्य भ्रमपतः शरीरस्थितिमिच्छोः प्रकृताहारम-
न्तरेणापि तस्यापनामामर्श्याविरोधान् शरीरतिष्ठापयिष्याऽपि बुभुक्षतत्त्वं हेतुः भवेति न प्रथमपक्षा-
दस्य विरोध इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि तृतीयपक्षाभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविकलसंवे-
ष्टिविक्षितकालभाविशरीरस्थितिसंभावकल्पनस्य होयामायाद् अन्यथाऽतिदृष्टव्यदारेष्यपि तत्त्वभाष-
कल्पनायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रपन्नमस्य ॥ व्यापारव्याहारलक्षणस्य तत्कालभाविष्यवशाच्चिरीयाऽभा-
वेऽपि सङ्गाधो न विरुध्यते तीर्थप्रपन्नमस्य सङ्गाधनाविरोधोपपत्तिरिष्टकलकषायात् । तत्तद्वेत्तो-
रमेऽपि च तीर्थप्रपन्नं स्वमभ्युपगमं परेण प्रकृताहारादिकं ॥ हेतोपपन्नमार्थं कथं तात्त्वमायनः
कल्पयितुं युक्तम् ? न च भगवति हेतुः नापि तदुपपन्नमप्राप्य तस्येति कथलाहारपरिकल्पनायां
भगवति पक्षत्रयेऽपि दोषानतिवृत्तेः प्रकाशान्तरस्य आसंभवाच्च तत्र प्रकृताहारकल्पना युक्तिसंगता ।

१ साङ्गह-५० ५५८ पं- ४-५ । २ ५० ६०८ पं- ११ टि० ५ । ३ "शरीरस्थितेरिष्टदुष्टिचवदंरमिडि
भाष."-५० टि० । ४-भयपोर-आ० ६० टि० । ५ "व्यवस्था नपि कए तदामा वेवप नपि" इति केनापदे
विभुनं गुभापितम् । ६-पिबुद्धिबुभुक्षा-आ० ६० टि० । ७-एव तद्भा-४० ६० टि० ।

[अग्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेत् केवलं किमिति मनःपर्यायप्रदागमे वक्ष्यमानमात्रतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपतया द्विविधेन वर्णनमिति बोधे यमोद्घाटनम्]

अग्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलं किमिति मनःपर्यायज्ञानयम् तद् ज्ञानत्वेनेष न निर्विष्टम् । तस्मात् "केवलमात्रे केवलदर्शने" [] इति भेदेन सूत्रनिर्देशात् प्रमेण युगपदाभिप्रेत्युपयोगद्वयं केवलस्य बोधरूपमित्यादाहुनाद—

जेण भणोचिसयमयाण दंसरणं णट्ठि द्दव्यजायाण ।

भो मणपञ्चयणाणं णिचमा णाणं तु णिरिट्ठं ॥ १९ ॥

यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगमनानां परमनोद्वयविशेषाणां विशेषरूपतया धातास्य चिन्त्य-
मानस्य घटादेर्लिङ्गितो यमकतोपपन्नोः दर्शानं नामान्यरूपं नास्ति द्रव्यरूपाणां चिन्त्यमाना-
शब्दपरमनोद्वयगमनानां चिन्त्यविशेषाणां विशेषरूपतया धातास्यममकत्वात् तत्रादि मनःपर्याय-
ज्ञानं विशेषाकारत्वाद् ज्ञानमेव धातादर्शनाभावाद् घाटकेऽपि तदभावात् ततो मनःपर्यायाख्यो
बोधो निघमाद् ज्ञानमेवागमे निर्विष्टो न तु दर्शनम् । केवलं तु सामान्यविशेषोपयोगैकरूप-
त्वाद् केवलं ज्ञानं केवलं दर्शनं चेत्यागमे निर्विष्टम् ॥ १९ ॥

[एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोपपन्नरूपतया धाते पाठाद् वक्ष्य कथंचिदनेकरूपतयाभ्युपगमनम्]

तथा पुनरप्येकरूपाभ्युपविद्यामनेकरूपतां दर्शयमाह—

यवरुअयवखुअयहिकेयलाण समयम्मि दंसणविअप्पा ।

परिपट्ठिा केयलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

यधुरपधुरयधिकेयलानां स्वसमये दर्शनविकल्पा मेदाः परिपठितास्तेन दर्शनमप्ये-
पाठाद् दर्शनमपि केवलम् ज्ञानमप्ये पाठाद् ज्ञानमपि अतो भिन्ने एव केवलज्ञानदर्शने न
काव्यन्तं तयोर्मेद एव केवलान्तर्भूतत्वेन तयोर्मेदात्, न सैवममेदादेतमेव सूत्रमुक्तिविरोधात् २०
तत्परिच्छेदकत्वमात्रतया कथंचिदेकत्वेऽपि तथा तद्व्यपदेशात् ॥ २० ॥

[एकदेशिना मत्पुपयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलोपयोगस्य द्विरूपत्वसमर्पणम्]

यगदेव दृष्टान्तद्वारेणाह—

दंसणमोग्गहमेत्तं 'घटो' ति णिज्वण्णणा ह्यह णाणं ।

अह एत्थ केयलाण वि विसंसणं एत्तिर्यं येय ॥ २१ ॥

अग्रप्रहमात्रं मतिरूपे बोधे दर्शनम् 'इदम्' 'तत्' इत्याव्यपदेश्यम् 'घटः' इति निश्चयेन
वर्णना निश्चयात्मिका भ्रंशित्वान्न यथेदं तथेदाप्यति दाष्टान्तिकं योजयति अह एत्थ इत्यादिना
केवलपौरुष्यतन्मात्रेणैव विज्ञेयः एकान्तमेदामेवपक्षे तत्त्वभावयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाद् भग-
वद्वैक्यैकरूपयोरेषाभिन्नियोधिकरूपयोस्तत्तद्रूपतया तथाव्यपदेशसामानादभावात् कथंचिदेकानेकत्वम-
त्योपपत्तेर्मेदकान्ते तयोरेव्यभावापत्तेः ॥ २१ ॥

१ चिन्त्यतापि-भा० मा० । चित्तितापि-बा० बा० । चित्तापि-दा० वि० । २ मतिर्भा०-भा० ।
इति निश्चयेन वर्णना तदाकारमित्यत्र इति यावत् । कारणे कार्याकाराण्य घटाधाराभिलाषजनकं घटे
यथाऽनेन तथा केवलबोधमेवाभिलाषेण विशेषः—लूनवि० पृ० १९० द्वि० पं० १११, १२० पृ० पं० १०
७१, ८०, ८०

[पुनरप्येकदेशिना क्रमिकभेदं रूपयितुं प्राप्तीमप्युक्त्या ज्ञान-दर्शनयोः कथंविदन्यत-
व्यवस्थापनम्]

इति कथञ्चिद् मेव—

दंसणपुञ्चं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।

तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण अण्णत्तं ॥ २२ ॥

दर्शनपूर्वं ज्ञानम्, ज्ञाननिमित्तं तु दर्शनं नास्तीत्युक्तं यतः सामान्यमुपलभ्य पञ्चाद-
विशेषमुपलभते ॥ विपर्ययेणेत्येवं छत्रस्यावस्थार्या हेतुहेतुमद्भाष्यक्रमः । तेनाप्यधगच्छामः कथ-
ञ्चित् तद्योर्भेद इति । अयं च क्षयोपशमनियन्त्रणः क्रमः केवलमिति च तदभावादक्रम इत्युक्तम् ॥२२॥

[एकदेशीये अवग्रहमात्रमतिज्ञानस्य दर्शनत्वाभ्युपगमे समापततो दोषस्याभिधानं तत्समर्थनं च]

यद्युक्तम् 'अवग्रहमात्रं मतिज्ञानं दर्शनम्' इत्यादि तद्युक्तम् यतिव्याप्तेरित्याह—

जह ओग्गहमेत्तं दंसणं नि मण्णसि विसंसिअं णाणं ।

महणाणमेव दंसणमेयं सह होइ निष्कण्णं ॥ २३ ॥

एयं सेसिंदियदंसणम्मि नियमेण होइ ण य जुत्तं ।

अह तत्थ णाणेमेत्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेय ॥ २४ ॥

यदि मत्त्वयोपे अवग्रहमात्रं दर्शनं विशेषितं ज्ञानमिति मन्यसे मतिज्ञान-
मेव दर्शनमित्येवं सति प्राप्तम् न चेत्तद् युक्तम् । “स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः” [तत्त्वार्थ-
सं० २ सू० ९.] इति सूत्रविरोधात् ॥ २३ ॥

एवं शेषेन्द्रियदर्शनेष्वप्यवग्रह एव दर्शनमित्यभ्युपगमेन मतिज्ञानमेव तदिति । न च
तद् युक्तं पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । अथ तेषु धोत्रादिव्यन्द्रियेषु दर्शनमपि भवत् तद् ज्ञानमेव,
मात्रशब्दस्य दर्शनव्यवच्छेदकत्वात् । अत एव तत्र 'धोत्रज्ञानम्' इत्यादिव्यपदेश उपलभ्यते 'धोत्र-
दर्शनम्' 'प्राणदर्शनम्' इत्यादिव्यपदेशस्तु नागमे क्वचित् प्रसिद्धत्वादिं चक्षुष्यपि तथैव गृह्यतां
'चक्षुर्ज्ञानम्' इति न तु 'चक्षुर्दर्शनम्' इति । अथ तत्र दर्शनम् इतरथापि तथैव गृह्यताम् । ज्ञान-
दर्शनयोदपलम्भरूपत्वे अविशेषप्रसङ्गस्तयोरिति चेत् एवेमेतद्रूपतया स्वभावभेदात् ॥ भेद इति ॥२४॥

[ज्ञान एव चक्षुरचक्षुर्दर्शनप्रवादसमर्थनाय दर्शनपदस्य अर्थाभिधानम्]

नन्यवग्रहस्य मतिभेदत्वाद् मतेष्व ज्ञानरूपत्वाद् अवग्रहरूपस्य दर्शनस्याभावा एव भवेद्
उच्यते—

णाणं अपुट्ठे अविसेए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।

मोत्तूण लिंगओ जं अणागयाईयविसएसु ॥ २५ ॥

अस्पष्ट(स्पृष्टेऽर्थरूपे चक्षुषा य उदेति प्रत्ययः स चक्षुर्दर्शनं ज्ञानमेव सत् इन्द्रियाणाम-
विषये च परमाण्वादौ अर्थं मनसा ज्ञानमेव सद् अचक्षुर्दर्शनम्, मुक्त्वा भेदोक्तत्वरूपा-

एककर्मणोस्तद्धेतुत्वादेकवैकल्ये तदभावात् । औदारिकव्यपदेशोऽप्युदात्तत्वात् भुक्तेः । यदपि 'ये-
न्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां सूत्रोपदेशात् केवलिनः कथलाहारित्वं केचित् प्रतिपत्ताः'
तदपि सूत्रार्थपरिहानात् तत्र ऐकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशाधिस्तत्ताहारोपदेशाच्च शरीर-
प्रायोग्यपुद्गलप्रदणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणप्रयमात्रमपह्राय समुदातावस्थायां निरन्तरा-
हारे भगवन्तिनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभयमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशोऽपि कथलाहार एव
केवलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिसमम् यतो यदि
नामासादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि तथाऽनुमीयते
तर्हि सर्वप्रतापि तस्य कथमयसानुं शक्या दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनायोगात् भूयते च प्रकृताहारमन्तरे-
णाप्यौदारिकशरीरस्थितिश्चित्तरकाला प्रथमतीर्थहृत्प्रभृतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादकं
प्रमाणमस्तीति सूत्रमेदकरणनिमित्तासंभवात् यथान्यासमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तरा-
हारघचनमन्यनुवृत्तिर्भवेत् । अथापि स्यादतिशयदर्शनाभिरवशोपदोषावरणहानेरत्यन्तशुद्धा-
त्मस्वभावाप्रतिपत्तिर्यत् प्रकृताहारविकला औदारिकशरीरस्थितिरात्यन्तिकी क्वचिद् यदि भवेत्
तदाऽसंभयमुक्तीनां केवलिनो प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "असरीरा जीवघणा" इत्याद्यागमविरोधः
प्रसज्येत, असदेतत् ; यतः किमेवं सर्वप्रसासत्वं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य
तद्वेतुल्यम् ? न नापराधः परः धर्मिणोऽभावे तद्धर्मस्य प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्यः । नापि
द्वितीयः औदारिकशरीरस्य चित्तरकालापेक्षयायित्यव्याविरोधात् । न चातिशयदर्शनस्य तद्वे-
तुल्ये केवलिभुक्तिरिति । न च यदतिशयपत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभयतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु
व्याप्तिदर्शनमात्रमेतत् अतः कियत्कालापेक्षयित्वात्र केवलिनो शरीरस्थितेरिदं भात्यन्तिकम् । न च
संयोगाव्यात्यन्तिकी स्थितिः संभयति सत्यपि प्रकर्षदर्शने जीवकर्मणोरनादित्येऽपि विरुद्धप्रतिपत्तेः
संश्लेषस्थितिनिवर्तनस्य धानिहरसंक्षेपकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभवनाद् औदारि-
कशरीरस्य च निराहारस्य चित्तरकालस्यापि न उत्तरकालमशेषकर्मक्षयाद् विनिर्गृह्यतेति न्यायनं
सुनिश्चितासंभयद्व्याधकप्रमाणत्वम् इदमेव च तत्त्वव्यवस्थायां सर्वत्राभ्युपगमनव्यम् न हापराधघना-
तस्याप्यर्थहीनदन्तरेण तत्त्वव्यवस्थितिः अनुभूतस्यापि व्याधकप्रत्ययप्रभृती मिथ्यात्वरूपतया व्यप-
स्थापनात् । नतः सुनिश्चितासंभयद्व्याधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयनत्वमिति । व्याधकप्रमाणनिश्चयान्
तद्विपरीतार्थप्रतिपत्तिः उभयोरनिश्चये दृष्टधनयोरर्थयोः संश्लेषितिरिति व्ययस्या सुनिश्चितान्नसंभयद्व्याध-
कप्रमाणत्वं च प्रकृताहारवैकल्येऽपि सर्वशरीरौदारिकशरीरचित्तरकालव्यवस्थितिप्रतिपादकत्वमस्य समस्येवेति
न किञ्चित् तस्य कथलाहारपरिकल्पनया । केवली च कथलाहारमहात् किं बुभुक्षया उत शरीरस्थित्य-
व्याधाऽनुपपत्त्या माहोस्वित् स्वभावनोऽप्रातीति वक्तव्यम् ? न नापराधः परः बुभुक्षया उत शरीरस्थित्य-
व्याध्वा तन्मूलदोषराशिनिवृत्तौ तस्या असंभवात् अनिवृत्तौ वा तत्प्रभवस्य पुःप्रातमूलस्य राज्ञावे
भात्यन्तिकीव्याध्यानुपपत्तिर्भगवति व्याध्वा । न च धुक्तुल्या शरीरवेदनेत्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि
शरीरं व्यापयितुमिच्छुदुरप्रातीति चेत्, न, अनन्तवीर्यस्य भगवतः शरीरस्थितिर्मिच्छोः प्रकृताहारम-
न्तरेणापि तत्स्थापनासामर्थ्याविरोधात् शरीरतिष्ठापयिष्याऽपि बुभुक्षापत्तेः हेतु एवेति न प्रथमपरा-
धस्य सिद्धौ इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि तृतीयपक्षमभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविकल्पर-
विवक्षितकालमायि शरीरस्थितिसमायकत्वमन्येष दोषाभावाद् अन्यथाऽतिदृष्टव्यदारेण्यपि तत्त्वव्याध-
करणायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रयतनस्य तु व्यापारव्याहारलक्षणस्य तत्कालमाविशिविशराविशीर्षोऽमा-
वेऽपि सङ्गादो न विद्वध्यते तीर्थप्रयतनस्य सङ्गायनाविदोषोत्पन्नविशिष्टकलरूपत्वात् । सफलहेतोर-
त्मेऽपि च तीर्थप्रयतनं स्वयमभ्युपगमनं परेण प्रकृताहारादिकं ॥ हेतुपदाप्रमत्तार्थं च यं तात्त्वभावनः
कल्पयितुं युक्तम् ? न च भगवति हेतुः नापि तदुपपन्नमवयामा नस्येति कथलाहारपरिकल्पनायां
भगवति पक्षत्रयेऽपि दोषानतिवृत्तेः प्रकाशान्नस्य धासंभवात् तत्र प्रकृताहारकल्पना एतिसंयता ।

१ साङ्गादर. ५. ४. ८ वं. ४-५ । २ ५. १. ८ वं. ११ टि. ५ । ३ "शरीरस्थितेरुद्विगददंश-
भक्तः"-५. १. ८ । ४-अपराध-आ. ८. १. ८. ५ । ५ "वैकल्या नपि कत एतस्या वेदना नपि" इति केन्द्रवे-
दियुनं गुहायितम् । ६-पिबुद्धिबुभुक्षा-आ. ८. १. ८. ५ । ७-एव तद्गा-४. ८. १. ८. ५ ।

निद्राद् भविष्यदसौ गतीकृत् चोपर्यन्तकृत् वा निद्रिविषयं यद् ज्ञानं तस्मादप्यस्यैवावि-
पकार्यस्य दर्शनात् ॥ २५ ॥

[अस्पृष्टाविषयावगाहित्वेऽपि न मनःपर्याययोपहा दर्शनत्वप्रसङ्ग इति तत्पुक्तिकं प्रतिपादनम्]

यद्यस्पृष्टाऽविषयार्थज्ञानं दर्शनमभिधीयते तत्रा—

मणपञ्चयणाणं दंसणं ति तेणेह होइ ण य सुत्तं ।

अपणाह णाणं णोइद्विपम्मि ण घटादओ जम्हा ॥ २६ ॥

एतेन एतानेन मनःपर्यायज्ञानमपि दर्शनं प्राप्तं परकीयमनोगतार्था घटादीनामालम्ब्यानां
तन्मात्रत्वेनास्पृष्टविषये च घटादावपि तस्य भाषाया न पीतद् युक्तम् भाषामे तस्य दर्शनत्वेना-
पाठान् । अपचने मन्वोत्तरम् (म्) णोइद्विपम्मि मनोपर्यणत्वे मनोविशेषे प्रयत्नमानं मनः-
पर्यायबोधकत्वं ज्ञानमेव न दर्शनं यस्मादस्पृष्टा घटादयो नास्य विषयो लिङ्गानुमेयत्वात् तेषाम् । १०
तथा ध्यायामः “आचारं वदतेऽनुमानेनो” [विशेषा० भा० गा० ८१४] । ननु च परकीयमनोगतार्था-
वाचकिकल्पयोग्यपरकत्वात् किमिति तद्विधिनो मनःपर्यायबोधस्य न दर्शनरूपता ? न, मनो-
विषयस्य बाह्यार्थविस्ताररूपस्य विकल्पात्मकत्वेन ज्ञानरूपत्वात् तद्विधिनो मनःपर्यायज्ञानस्यापि
तदुपनेय घटादेश्च तस्य परीक्षनेवेति दर्शनस्याभावात् यत्र मनोविकल्पाकारस्योभयकृत्त्वेऽपि छात्र-
विकल्पोपर्यणस्य परिपूर्णवस्तुप्रादिकत्वात्तन्मयाय न मनःपर्यायज्ञाने दर्शनोपयोग्यत्वम् ॥ २६ ॥ १५

[अस्पृष्टाविषयावगाहि ज्ञानमेव दर्शनम् न ततः प्रयपिति प्रतिपादनम्]

विश्व,

महसुयणाणणिमिस्सो छउमत्थे होइ अत्थउवलंमो ।

गगपरम्मि यि तेस्सि ण दंसणं दंसणं कत्तो ? ॥ २७ ॥

मनश्चुतज्ञाननिमित्तदृष्टस्यानामर्थोपलम्भ उक्त भाषामे । तपोरेकतरस्मिन्नपि २०
न दर्शनं एवमपि न तादृश्यप्रदो दर्शनं तस्य ज्ञानात्मकत्वात् ततः कुतो दर्शनम् ? नास्तीत्यर्थः ।
अस्पृष्टेऽविषये वार्थं ज्ञानमेव दर्शनं मान्यदिति प्रसक्तम् ॥ २७ ॥

[अस्पृष्टार्थावगाहित्वेऽपि श्रुतज्ञानस्य दर्शनत्वाभावप्रतिपादनम्]

ननु श्रुतमस्पृष्टे विषये किमिति दर्शनं न भवेत् ? इत्याह—

जं पयक्कवग्गाहणं ण इत्ति सुयणाणसम्मिमा अत्था ।

तम्हा दंसणसदो ण होइ सयले यि सुयणाणे ॥ २८ ॥

यस्मान् श्रुतज्ञानप्रमिताः पदार्था उपयुक्ताव्यवयवविषयान्मायूनापर्यायव्यक्तायाः श्रुत-
वाच्यस्य प्रत्यक्षं न गृह्यन्ते अतो न श्रुतं यद्युद्दर्शनसंज्ञम् मानसमच्युद्दर्शनं श्रुतं भविष्य-
तीत्येतदपि नास्ति अयमग्रहण्य मतिरित्येन पूर्वमेव दर्शनतया निरस्तत्वात् ॥ २८ ॥

१ “तस्यास्पृष्टाविषयार्थज्ञानं दर्शनत्वेनाप्यवगाहान्”—ज्ञानवि० पृ० १११ प्र० पं० १ । २—सर्वे मनो-भा०
गा० । ३—इन्द्रियमि भा० भा० विना ।

४ “दम्भमनोवद्वाह आसह पागह न तन्मयऽर्जते । तेनाविमासिप एण आसह वज्जोऽनुमानेनो” ॥—
विशेषा० भा० पृ० ८१४ दि० ।

५—गस्यो परिपू-हा० मि० । ६ न व्याच-हृ० व्या० हा० मि० । ७—वार्थ उ-आ० मं० मि० । ८—एते
म-हृ० गा० भा० विना । ९ प्र० पृ० पं० ३० ।

[अवधिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि उन्वायकाश्रयसमर्थनम्]

नन्येयमपधिदर्शनस्याप्यभावाः स्यादित्याह—

जं अप्युद्वा भावा ओहिण्णाणस्स होति पक्कवा ।

तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसहो वि उयउत्तो ॥ २९ ॥

५ यस्मादस्पृष्टा भावा अप्यादयोऽवधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्यैव रूप-
सामान्यम् ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ २९ ॥

[सिद्धान्तिना एकस्यैव केवलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयरूपत्वव्यावर्णनम्]

केवलावयोधस्तु ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको मानमेव सन् दर्शनमप्युच्यते इत्याह—

जं अप्युद्दे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।

१० तम्हा तं णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ॥ ३० ॥

यतोऽस्पृष्टान् भावाग्नियमेनावश्यतया केवली चक्षुष्मानिय पुत्तस्सिणं चक्षुषा
पश्यति जानाति चोभयप्राधान्येन । तस्मात् तत् केवलावयोधस्वरूपं ज्ञानमप्युच्यते दर्श-
नमप्यविशेषत उभयाभिधाननिमित्तस्याविज्ञेयात् न पुनर्ज्ञानमेव सद्विशेषतोऽभेदतो दर्शन-
मिति सिद्धम् । यतो न ज्ञानमात्रमेव तत् नापि दर्शनमात्रं केवलम् नाप्युभयात्मकरूपं परस्पर-

१५ विविकम् नापि क्रमसमापम् अपि तु ज्ञानदर्शात्मकमेकं प्रमाणमन्यथोक्तवत् तदभाषप्रसङ्गात् ।

[सूर्यमिप्रायेण ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोः स्वरूपविमर्जनम्]

छात्रस्यावस्थायां तु प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतधरणस्यात्मनो दर्शनोपयो-
गसमये ज्ञानोपयोगस्यासम्भवाद् अप्राप्यकारिनयन-भन-प्रभयायां प्रवृत्तादिमतिज्ञानोपयोगप्राप्तौ भ-
वस्था अरूप(रूप)रावभासिप्राह्मप्राह्मकथपरिणत्यवस्था व्यवस्थितात्मप्रयोधरूपं चक्षुरचक्षुर्दर्शनव्यपदे-

२० शमासादयति । इयंभावेन्द्रियालोकमतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्रीमवयवविषयप्रह-
णपरिणतिप्राप्तमनोऽयमप्राह्मदिरूपा मतिज्ञानशब्दाव्यपतामभूते । श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमाव्य-
श्रयणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रादुर्भूतो धार्यायप्रहणपरिणतिसमाधौ धार्यायप्रयणानिमित्तो वा भा-
त्मनः श्रुतज्ञानमिति शब्दाभिधेयतामाप्नोति । रूपिद्रव्यप्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य मयमुपप्रत्यया-

२५ धाभिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमाप्रादुर्भूतो लोचनादिप्राह्मनिमित्तनिरपेक्षः अवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते
तज्ज्ञैः अवधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमाप्रादुर्भूतस्तु स एव तद्रूपसामान्यपर्यालोचनसमाधौऽवधि-
दर्शनव्यपदेशमात्रं भवति । अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्तिसकलमनोयिकल्पप्रहणपरिणतिमनःपर्याय-
ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनः मनःपर्याय-
ज्ञानमिति यदन्ति विद्वांसः । छात्रस्थिकोपयोगं चारमा सप्रदेशावरणक्षयोपशमाद्वारेण प्रतिपद्यते

१ प्रभुनयायावर्षादकमेकं परं मलधारिहैमचन्द्रसुरिणा सखीयाया विशेषःवश्यकभाष्यज्ञो लुतिहारकर्तृकतेन समु-
दृतं वर्तते । तत्तथा—

“यदपि केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तस्योच्यते तथापि तयोर्न विशेष इत्यभिप्रायवता प्रोक्तं सुविधारेण

एवं वक्षितमेवमप्रतिहतं सर्वज्ञतालाभ्यन्तं सर्वेषां तमसा निहन्तु जगन्नामानोदने शाश्वतम् ।

नितं पश्यति सुच्यते च गुणवद् नानाविधानि प्रभो । स्थित्युपस्थितिबोधवन्ति विमलरज्याग्नि ते केवलम्” ॥

—पृ० १११८ पं० १० ।

यदपि इदं परं मन्त्राय एकविंशती सिद्धयेनीयइतिप्रिष्टासु न दृश्यते तथापि तत् सिद्धयेनप्रणीतमेवावधार्यते
तयनप्रदवत् तस्यैव सुविधारेण प्रतिपद्यतां तस्यैव अभिज्ञकेवलकनदशेनोपयोगद्वयमनप्रस्थापकतेन विधुनताम् ।
१-मात्र के-भा० गी० ४० । २-प्राह्मप्राह्म-४० । ४० । ५० ।

विश्वारिगृहणीतव्यनिर्गतराहारोपदेशान्वाचनरेणापि "विग्गहगृहमावर्णा" [१]
 इत्यादि शब्दसंदर्भस्य केवलमुक्तिप्रतिपादकस्यागमे सङ्गापान् । न च तस्याप्रामाण्यम् सर्वज्ञप्रणीत-
 त्वेनाभ्युपगतरूपमेव प्रामाण्योपपत्तेः । न च तत्प्रणीतानामैकयानयतया प्रतीयमानस्याप्यस्यात-
 त्प्रणीतत्वम् अन्यथापि तत्प्रसक्तैः । यदपि 'शरीरप्रायोप्यपुत्रलप्रदणमाहाररूपेणाभिमतमत्र' इत्यभि-
 धानम् तदप्यसंगतम् । विग्रहगत्यापद्यममयहनकेयवयोमितिद्वयतिरिक्तारोपप्रमाणिगम्य शरीर-
 प्रायोग्यपुत्रलप्रदणमेवाहाराद्व्याप्यमिदं सूत्रेऽभिप्रेतमिति कोऽन्यः सामयिकदार्ष्ट्यविदो भव-
 तोऽभिधानुं समर्थः । यदपि 'निरन्तराहारत्वं केवलिनस्तेनाहारेण समुद्धानक्षणत्रयमपदाय भवेत्'
 इत्युक्तम् तदप्यसंगतम् विशिष्टाहारस्य विशिष्टकारणप्रभवत्वात् तस्य च प्रतिक्षणमसंभवात् यस्तु
 पुत्रत्यादानरक्षणो लोभायाहारस्तस्य प्रतिक्षणं सङ्गाधेऽप्यदोषात् । यदपि 'यथासंभयमाहारव्यव-
 स्थितेः केवलिनः कयलाहारः अन्यथा शरीरस्थितेरभावात् व्यवस्थाप्यते' इत्यभिधानम् तद्युक्तमेव न १०
 हि देशानुपूर्वकोटिं चापद् विशिष्टाहारमन्तरेण विशिष्टीदारिकशरीरस्थितिः संभविनी । न च
 तच्छब्दमथावस्थानः केवल्यवस्थापामान्यनितिकं तच्छरीरस्य विजातीयत्वं येन प्रकृताहारविरुद्धेऽपि
 तच्छरीरस्थितेरविरोधो भवेत् ज्ञानावतिशयेऽपि प्राक्तनसंहननाद्यधिष्ठितस्य तस्यैवापातमनुवृत्तेः ।
 अस्मादौदारिकशरीरस्थितिर्विशिष्टस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्वं प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवप्रमाणेन सर्वप्राधि-
 गम्यमिति विशिष्टाहारमन्तरेण तत्स्थितेरन्यत्र सङ्गाधेऽपि तत्स्थितिसिद्धिमात्रं न भवेत् १५
 अहेनोः सङ्गाधेऽपि सङ्गाधमावात् । यदि पुनरपिशिष्टाहारनिमित्तत्वाद्युप विशिष्टशरीरस्थितिः
 पुराणान्तरे तद्व्यतिरेकेणापि भवेत् तर्हि महानसादी धूमप्यजप्रभयोऽपि धूमः पर्यतादी तमन्तरे-
 णापि भवेदिति धूमादेरप्याद्यनुमानमसङ्गतं भवेद् व्यभिचारात् । अथेतज्जातीयो धूम एतज्जातीया-
 मिप्रभवः सर्वत्र सङ्गमवृत्तेनैव प्रमाणेन व्यवस्थाप्यते तत्कार्यताप्रतिपत्तिरालाङ्घ्रिसिद्धमावादन्यत्र
 तस्य भावे सङ्गदप्योक्तं भावः स्याद् अग्निस्यभाषाज्यत्यात् तस्य भवति चाग्निस्यभाषाज्यमहानसादी २०
 धूम इति सर्वत्र सर्वदा तत्त्वभाषादेव तस्योत्पत्तिरिति तदुत्पत्तिकस्याधूमसभाषत्यादिति न धूमादेर-
 प्याद्यनुमाने व्यभिचारस्तथां प्रकाशः प्रकृतेऽपि सामानः विशिष्टीदारिकशरीरस्थितेर्विशिष्टाहारम-
 न्तरेणापि भावे तच्छरीरस्थितिरिहास्तौ न भवेत् । न चाल्पतज्जातीयत्वं तस्या इति प्रतिपादितम् ।
 सर्वथा सामानजातीयत्वं तु महानसपर्यतोपलम्भधूमयोरप्यसंभवि । ततोऽस्मादौदारिक केवलिनोऽपि
 प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला न संभवतीत्यनुमानं प्रयतत एव अन्यथा धूमा- २५
 देरप्याद्यनुमानमपि न म्यान् । यदपि 'कुतस्तस्यैव सर्वप्रतादिसिद्धिः' इत्यभिधानम् तदप्यसङ्गतम्
 घातिकासंभयप्रभवमयसंभवादेः प्रकृताहारेण तत्कार्येण वा चिरकालमावर्णीदारिकशरीरस्थित्यादिना
 विरोधासंभवात् सर्वप्रतादिसिद्धिनिवधनस्य च प्रमाणस्य प्रतिपादितत्वात् प्रकृताहारप्रतिपादकस्य
 च । यदपि 'निराहारादारिकशरीरस्थितेः प्रथमनीयंकरूपवृत्तीनामतिशयभयवत्तात् तदियत्तानियम-
 प्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च' इति तदप्यपर्यालोचिताभिधानम् तस्य प्रामाण्ये तदियत्तानियमस्यापि ३०
 तत्र एव निरुद्धः तदधिकनिराहारतच्छरीरस्थितेः सूत्रे निषेधाच्चिरकालस्य तावत् एवोत्पद्यताप्रति-
 पादनात् । यदपि 'मूत्रमेदकरणकारणार्थंभवात्' इत्यादि तदप्यसंगतम् चिरतरकालस्थितिरिव
 तच्छरीरस्य सूत्रमेदकरणकारणं प्रकृताहारमन्तरेण तत्स्थितेरसंभवस्य प्रतिपादनात् । भूयांसि च
 प्रकृताहारप्रतिपादकानि केवलिनः सूत्राध्यागमं उपलभ्यन्ते प्रतिनियतकालप्रकृताहारनिषेधकानि

१ "विग्गहगृहमावर्णा केवलिनो समुद्रया अवेणी वा । सिद्धा न अणादारा वेता अहाराणा जीवा" ॥ इत्येवा वाचा
 एतद्वक्तव्यमस्ति । धीवीलादेन सत्त्वद्वितीयधुतस्त्वस्य आहारपरिज्ञानादि तृतीयेऽप्यवने व्याख्यायामुक्तान्ति-
 ५० १४४ द्वि० पं० १-२ । तस्या विग्रहा व्याख्याऽपि तत्प्रसक्त एव बोद्धव्या । प्रत्येकमलमार्तेऽपि एवा उदुताऽभि-
 ५० ८५ प्र० पं० ११ । स्वादादर-५० ४६२ पं० २४ । २ ५० ६११ पं० ४ । ३-२ प्रयो-५० १४ ५० ६११ पं० ४ ।
 ५ ५० ६११ पं० ५ । ६ तस्या भा-५० ४० । ७ अत्र-रपादेऽतदुत्पत्ति-इति यावत् । पाठो दुम्वरे अन्यथा
 'साधूम' इति अर्थवत् स्यात् । ८ प्र० ५० पं० १२ । ९ ५० ६११ पं० ८ । १०-स्तस्यैव स्-मां० मां० विना ।
 ११ ५० ५१-६१ । १२ ५० ६११ पं० ९ । १३-माण्यात्तदिय-५० १-माण्यां तर्हि तदिय-आं० । १४ ५० ६११
 पं० १० । १५ सूत्राणि यैतानि सूत्रज्ञातसूत्रान्तर्गतद्वितीयधुतस्त्वस्य आहारपरिज्ञानादि तृतीयेऽप्यवने, मगवतीसूत्रे
 प्रथमशरीरप्रथमोद्देशके, प्रकृताहारे च आहारपदे सम्बन्धे-५० १४२-१६० । ५० ११-१० । ५० ४१८-५१४ ।

[illegible]

[एक एव केवलोपयोगो ग्रात्मक इति स्वसिद्धान्तः सम्यान्तुगोत्यादयश्चनं तु परतीर्थि-
कमतकथनमिति विभजनम्]

द्वयात्मक एव एष वेद्यलापबोध इति दर्शयन्नाह—

३०

साई अपञ्चवसियं ति क्षो वि ते ससमयओ ह्यह ण्यं ।

परमितिषयत्तद्व्यं च एगस्तम्यंतरूपाओ ॥ ३१ ॥

द्वे अपि ते ज्ञानदर्शने यदि युगपद् न ज्ञानाभ्यस्तदा स्वस्वमयः स्वतिष्ठान्तः 'साध-
पर्ययसिन्धे' इति घटते यस्तत्वेकसमयान्तरोत्पादस्तयोः 'यदा जानाति तदा न पश्यति'
इत्येवमभिधीयते एव परतीर्थिकशास्त्रं नार्हद्वयम् नयमिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति सूत्रेति-२५
प्रायः ॥ ३१ ॥

[एवंभूततत्त्वधद्धानरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानरूपत्वमेव इति वर्णनम्]

एषंभूतं यस्तुतरयं ब्रह्मधामः सम्यग्ज्ञानयानेयं पुण्यः सम्यग्दृष्टिरित्याह—

तृयं जिणपणत्ते सहहमाणस्स भावओ भावे ।

पुरिसस्साभिणिपोहे दंसणसदो हयइ जुत्तो ॥ १२ ॥

30

एवमन्तरोक्तविधिना जिनप्रज्ञप्तान् भाषान् श्रद्धावानस्य पुरुषस्य यदाभिनिषो-
धिकं ज्ञानं तदेव सम्यग्दर्शनम् विशिष्टावबोधरूपाया रवेः सम्यग्दर्शननाम्न्याज्यत्यादिति
भाषः ॥ ३३ ॥

१-सिक्क-वा. सि. १-मानति-वृ. सं. २-व्येष्टा-मां. मां. विना. ४-स्वपोष्यति-वृ. ५-दर्शनयेन अ-वा. वा. ६-वर्द्धने अ-वृ. ६-पर्यन्त अ-वृ. वा. वा. मां. विना. ७-पृ. ६१७ मा. ११ पं. ३६. ८-भामे पाप्मा-वृ.

च । यथा प्रथमतीर्थरुत एव अनुर्द्गमकनिषेधेनाष्टापदनमे दशासहस्रकेयलिमहितम् निर्वाणगति-
प्रतिपादकानि सूत्राणि । यदपि 'अतिशयदर्शनाधिरयदोषदोषावरणहानेः' इत्याद्यानां विकल्परज-
मुत्थाप्य परिहृतम् तत्रापि नास्माभिः सर्वग्रन्थादेरमायः साध्यते येन धर्मिणोऽभावात् प्रकृत-
साध्यसिद्धिर्न भवेत् किन्तु यद्यतिशयदर्शनाद्यैर्मन्यप्रतिपत्तिवद् आत्यन्तिका शरीरग्यतिमन्य
साध्येत तदा मुक्तेरमायः प्रसज्यते एवेति प्रसङ्गसाधनं भवद्भिप्रेतव्यासिद्ध्यान् क्रियत इति न
प्रायुक्तदोषावकाशः । द्वितीयपक्षेऽपि 'न केयलिभुक्तिः सिध्यति नाथनाहारीदारिकशरीरस्य चिर-
तरकालस्थायित्वं विरूप्यते' इति यद्व्युत्पन्नमुक्तम् तदनुक्तोपात्मरूपम् न ह्येवं केयलिनुत्थादिकम-
स्माभिः साध्यते किन्तु प्रदर्शितप्रमाणात् सर्वग्रन्थीतागमाच्च । 'न च यदतिशयवद्' इत्याद्य-
सङ्गतम् संयत्तरमाशरीरस्थितिसिद्धाद्यपि केयलिनामनोऽतिशयात् प्रभूतरकालस्थित्यभिदेः ।
न च तावत्कालप्रकृताहारविरहप्रतिपादकमपि केयलिनां सूत्रमुपलभ्यते । यच्च 'संयोगस्याप्रस्थान-
मात्यन्तिकं न भवति' इत्यादि तत् सिद्धमेव साधितम् । यच्च 'सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं
प्रकृताहारविरहेऽपि चिरतरमीदारिकशरीरस्थितेः प्रतिपादकस्य सूत्रस्यास्त्येष' इत्युक्तम् तदपि
प्रकृताहारविरहे केयलिप्रकृतशरीरस्थितेः प्रतिपादकस्य सूत्रस्यैवाभावाद्युक्तम् । यदपि 'आहार-
विरहातिशयप्रतिपादकं सूत्रं प्रथमतीर्थरुदादेः' तदपि तच्छ्रवणस्यावस्थायाम् न पुनः केयल्यवस्थायाम्
असंभवद्वाधकप्रमाणत्वं चासिद्धमनुमानस्य तदाहारप्रतिपादकस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् सूत्र-
समूहस्य च व्याख्याप्रसङ्गोपाधक्रेषु तद्वाधकस्योपलम्भात् ।

किञ्च, सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं न प्रमाणलक्षणं तस्य ज्ञानुमशक्यत्वात् । तथाहि—बाध-
कप्रमाणाभावो यद्यन्यतः प्रमाणाद्यवसीयते तर्हि तत्रापि बाधकप्रमाणाभावादिनिश्चयात् प्रामाण्यनिश्चय-
स्तदभावादिनिश्चयश्चान्यतोऽप्याधितप्रमाणादित्यनवस्थाप्रसक्तिः । अथ बाधानुपलम्भाद् बाधकामाव-
निश्चयः, न; उत्पत्त्यमानबाधकेऽपि बाधकोत्पत्तेः प्रायः बाधानुपलब्धिसंभवाच्च बाधकानुपलम्भाद्
बाधाभावादिनिश्चयः । न चानिश्चितलक्षणं प्रमाणं प्रमेयव्यवस्थानियन्धनम् अतिप्रसङ्गात् । अथ संवादाद-
संभवद्वाधकप्रमाणत्वनिश्चयस्तर्हि संवादित्वमेव प्रमाणलक्षणमभ्युपगमाह किमबाधितत्वलक्षणप्रति-
धानेन तच्च संवादित्वमतीन्द्रियार्थविषयस्यागमस्यातन्प्रणीतत्वादिनिश्चीयते तत्प्रणीतत्वनिश्चयश्चागमै-
क्याक्यतया व्यवस्थितस्य केयलिभुक्तिप्रतिपादकसूत्रसमूहस्य सिद्ध एवेति भवत्यागमादपि केयलिभु-

१-दनादिस्त्राणि ल० भा० मा० विना । २ तत्तत्त्वम्—

'ते णं काले णं ते णं समए णं उतमे अरहा कोसलिए बीरे पुव्वसयसहस्साई कुमारवासमज्जे वसिता णं वेवडि
पुव्वसयसहस्साई रज्जवासमज्जे वसिता णं सेवीई पुव्वसयसहस्साई अगारवासमज्जे वसिता णं एणं वाससहस्सं छउमत्त-
परिभायं पाउणिता एणं पुव्वसयसहस्सं वाससहस्सं केवल्लिपरिआयं पाउणिता पडिपुण्णं पुव्वसयसहस्सं सामण्यपरिआयं
पाउणिता चउरासीई पुव्वसयसहस्साई सन्वाउयं पालइता सीणे वेवणिज्जाउवनामयुते इमीवे ओसपिणीए सुसमदुवमाए
एमाए बहुविईरताए तिहिं वासेहिं अदुनवमेहिं य वासेहिं सेसेहिं जे से हेमंतणं तत्ते वासे पयमे पक्खे माहबहुले तस्स
णं माहबहुलस्स तेरसीपक्खे णं उप्पि अट्ठावसेलसिहंसि दसहिं अणगारसहस्सेहिं सद्धिं चोरसमेणं भत्तेणं अपाणएणं
अगीइणा नक्खत्तेणं ओगमुवावएणं पुव्वण्हकालसमयंसि संपलिवंकनिसण्णे कालगए विईरते जाव सव्वदुक्खण्णीणे'—
मू० कल्लसू० सू० २१७ पृ० ४९ द्वि० ।

३ पृ० ६११ पं० ११ । ४ पृ० ६११ पं० १४—१६ । ५-त इति ल० वा० बा० भा० मा० विना ।

६ पृ० ६११ पं० ११ । ७ पृ० ६११ पं० १६ । ८ पृ० ६११ पं० १७ । ९ पृ० ६११ पं० १९ ।

१० पृ० ६११ पं० २१ । ११ पृ० ६११ पं० २१ । १२ पृ० ६१२ पं० ३४ तथा टि० १५ ।

१३ भगवतीतिनाम्ना प्रसिद्धे व्याख्याप्रसिद्धे द्वितीयसूत्रतटीयप्रयोगदेशके स्कन्दकृतारसाधिकारे सर्वहस्य भगवती

महावीरस्य शरीरं वर्णयता सूत्रकारेण तस्य निम्नोक्तमपि 'वियहभोती' इति विशेषणेन सूचितम् । तत्तत्त्वम्—

"तेणं कालेणं तेणं समयेणं समयेणं भगवं महावीरे वियहभोती या ॥ होत्वा । तए णं समणस्स भगवओ महावीरस्स

वियहभोवियस्स शरीरं ओरालं सिंगारं कळणं सिवं पणं मंगलं सरिसरीयं अणलं कियविमूखिवं X X X सिरीए अतीव अतीव

उवपोममाणं विट्ठ" —पृ० ११७ प्र० तथा पृ० ६१३ टि० १५ ।

१४ "वाचद् भाविन्वा बापावा अमावाः"—पृ० ल० टि० । १५ "अनिवित एव बाधकामावो मानलक्षणं भविष्यती-

त्यर"—न चेति"—पृ० ल० टि० ।

[अवधिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि लब्धावकाशत्वसमर्पणम्]

नन्वेवमवधिदर्शनस्याप्यत्राह—

जं अप्पुट्टा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पचक्खा ।

तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसहो वि उवउत्तो ॥ २९ ॥

५ यस्मादस्पृष्टा भावा गण्यादयोऽवधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्यैव रूप-
सामान्यम् ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ २९ ॥

[सिद्धान्तिना एकस्यैव केवलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयरूपत्वव्यावर्णनम्]

केवलावशेषस्तु ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको ज्ञानमेव सन् दर्शनमप्युच्यत इत्याह—

जं अप्पुट्टे भावे जाणह पासह य केवली णियमा ।

१० तम्हा तं णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ॥ ३० ॥

यतोऽस्पृष्टान् भावाग्नियमेनावश्यंतया केवली चक्षुष्मानिव पुरःस्थितं वस्तु
पश्यति जानाति चोभयप्राधान्येन । तस्मात् तत् केवलावशेषस्वरूपं ज्ञानमप्युच्यते दर्श-
नमप्यविशेषत उभयभिधाननिमित्तस्याविशेषात् न पुनर्ज्ञानमेव सव्यतिशेपतोऽनेदतो दर्शन-
मिति सिद्धम् । यतो न ज्ञानमात्रमेव तत् नापि दर्शनमात्रं केवलम् नाप्युभयप्राधान्यरूपं परस्पर-
१५ विविक्तम् नापि क्रमसमाचमम् अपि तु ज्ञानदर्शनात्मकमेकं प्रमाणमन्यथोक्तवत् तद्व्यापकसङ्गात् ।

[सूर्यभिप्रायेण ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोः स्वरूपविभजनम्]

छात्रस्यावस्थायां तु प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतारणस्यात्मनो दर्शनोपयो-
गसमये ज्ञानोपयोगस्यासम्भवाद् अप्राप्यकारिनयन-मनःप्रभयायावत्प्रहादिमतिज्ञानोपयोगमाकनी अ-
वस्था अस्पृष्टावभासिप्राप्त्याह कत्वपरिणत्यवस्था व्यत्यस्थितात्मप्रयोधरूपं चक्षुरचक्षुर्दर्शनव्यप-
२० दामासादपति । द्रव्यभावेन्द्रियालोकात्मिकमतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्रीप्रभवरूपादिविषयप्रह-
णपरिणतिव्यात्मनोऽयमप्रहादिरूपा मतिज्ञानशब्दव्याच्यतामभूते । श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमावकाश-
श्रयणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रभुर्भूतो याक्थार्थमहणपरिणतिसमाधौ याक्थध्वजानिमित्तो या भा-
त्मनः श्रुतज्ञानमिति शब्दाभिधेयताप्राप्नोति । रूपिन्द्रव्यग्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य भवगुणप्रत्यया-
पधिशानावरणकर्मक्षयोपशमादुर्भूतो लोचनादियाहनिमित्तनिरपेक्षः अवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते
२५ तज्ज्ञैः अवधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमादुर्भूतस्तु स एव तद्रव्यसामान्यपर्यालोचनसमाधौऽवधि-
दर्शनव्यपदेशमात्रं भवति । अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्बतिसकलमनोयिकरूपमहणपरिणतिर्मनःपर्याय-
ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनः मनःपर्याय-
ज्ञानमिति यदन्ति विद्वांसः । छात्रस्थिकोपयोगं चात्मा स्वप्रदेशावरणक्षयोपशमाद्वारेण प्रतिपद्यते

१ प्रभुनयायावत्वादकमेकं पदं मलपारिदेमचन्द्राणि सखीयाया निरोधवदकमान्यवृत्तौ लुनिहारकर्तृत्वेन सत्-
वृत्तं वर्तते । तद्यथा—

“यदि केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तस्योच्यते तथापि तयोर्न विशेष इत्यभिप्रायवता शोकं प्रतिपादयेण

एवं कथितमेदमप्रतिहतं सर्वज्ञताकाण्डनं सर्वेषां तमसां निहन्तु जगतामालोकनं शास्वतम् ।

मितं पश्यति सुष्यते च युगपद् नानाविधानि प्रभो । स्थित्युत्पत्तिविनाशवन्ति विमलरज्यानि ते केवलम्” ॥

—पृ० १११८ पं० १० ।

यद्यपि इदं पदं सम्भार्य एकविंशती सिद्धसेनीयशक्तिविशेषा य इत्युच्यते तथापि तत् सिद्धसेनप्रणीतमेकाऽनवीयते
मन्तमद्वयं तस्यैव प्रतिपादयितुं तस्यैव अभिषेकवद्वयदर्शनोपयोगद्वयव्यवस्थापकत्वेन विभूतत्वात् ।

१-मात्र के-भा० भा० हा० । १-पाञ्च-द० हा० नि० ।

चित्तिदिः । तेन 'सूत्रमेदमस्तिः कबलाहारपरिकल्पनायां कैयलिनः' इति दोगमापः यथोक्तन्यायात्
तत्तिदिः । यदपि 'कैयली प्रकृतमाहारमन्त्र' इत्यादिपक्षत्रयमुत्थाप्य तत्र दोषाभिधानम् तदप्यसंगतम्
यतः मध्यमपक्षे बुभुक्षयाऽस्तौ दुःखितामसचित्तिदौ उद्भाविताः स चादोष एव भगवाननुमप्य वेदनीय-
कर्मप्रमयस्यायोग्यवस्थाचरमक्षणं यापन् संभवात् तत्कारणस्यासातवेदनीयकर्मोदपस्याप्रतिषेधन्यात्
अधिकलकारणस्य च कार्यस्योत्पत्त्यप्रतिषेधात् अन्यथा तस्य तत्कारणत्वायोगात्, न च दग्धरज्जुर्न-
स्थानीयत्वात् तस्य स्वकार्याजनकत्वम् तत एव सातवेदनीयस्यापि स्वकार्याजनकत्वप्रसक्तः सुगानुमप-
स्यापि भगवत्प्रभायप्रमत्तात् । यथा च दग्धरज्जुर्नस्थानीयामुष्ककर्मोदपकार्यं प्राणादिधारणं भगवति
तथा प्रकृतमप्यभ्युपगम्यतां विदोषाभावात् । न च बुभुक्षया दग्धरूपत्वाद् भगवत्प्रसंभयः प्रतिपा-
दयितुं शक्यः "एकादश जिने" [तत्त्वार्थ० अ० ९, सू० ११] इति सूत्रात् धृदादिपरिषद्दिक्कादिकम्
कैयलिनि लिङ्गः । यदपि 'अनन्तपीयंयं प्रकृताहारमन्तरेणापि शरीरस्थितिकारणमभिधीयते' तदपि १०
छन्दस्यावस्थायां भगवत्परिमितबलप्रचणात् समस्येयं न च प्रकृताहारमन्तरेण तन् तस्याप्रमथ्यायां
मथस्याया-
धायिकः
नडापनोर-
वेदादियत् प्रकृताहारस्याप्यपिरोधान् । न चोपवेदादिकमपि शरीरस्थित्यर्थं तत्रातिष्ठम् समुदाता- १५
यस्यामन्तरकालं पीडफलकादिप्रत्येकधुनेस्तद्वद्वेगमन्तरेण तत्रात्यर्थं जगत्संभवात् तद्वद्वेगस्य च
यथोक्तप्रयोजनमन्तरेणमापात् अन्यथाऽप्रक्षयापूर्वकारितापत्तेः । यदपि 'बुभुक्षया वेदं तिष्ठायविनोः
हेतावत्त्वे न कश्चिद् विदोषः' तदप्यस्तरम् हेतास्य भगवत्प्रसाद्यामुक्तिगमनान् सर्वथा अनिवृत्तः ।
तत्समापपरिकल्पनया दोषप्रसंजनमभ्युपगमादेव निरस्तम् । तदेवं बाधकप्रमाणाभावात् साधकस्य
च तद्भावात् तिद्धा कैयलिभुक्तिरित्यतः प्रसक्तानुमनसया । ॥ १५ ॥ १०

[मत्यादिज्ञानचतुष्करूपे दृष्टान्ते यत्र यत्रोपयोगे विषयमेदमत्र तत्रागमार्थमिति
ध्यात्तेर्भावनम्]

क्रमेण पुनपुनः परस्परविरुद्धैस्तन्निविष्टपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगी कैयलिन्यसंश्लेषागम्यादि-
ज्ञानचतुष्टयस्य स इति दृष्टान्तभाषनायाह—

पण्णयणिज्जा भाषा समत्तरुपण्णानंदरणाविरमओ ।

१५

ओहिमणपञ्चवाण उ अण्णोण्णविलक्खणा विरमओ ॥ १६ ॥

मतिभुतयोरसर्वपर्यायसर्वद्रव्यविषयताऽभिधायित्वे भुतस्यासंश्लेषदृष्टान्तप्रकाशभाषना इति
रपि तथा भाषितेवेति भुतज्ञानस्यैव नापायामसंश्लेषभाषना प्रदर्शिता । प्रज्ञापनीयाः सन्ना-
लाप्या भाषा द्रव्यादयः समस्तभुतज्ञानस्य द्वावसाक्षवाक्याव्यवस्थं दर्शनात् इत्येवमप्यो-
क्तापास्तद्राव्योपज्ञाताया बुद्धेर्यदिपुं आलम्बनम् अनेरपि स एव साक्षात्तभिषेया विषयः सात्त्विकः १०
कर्मजोतिरेवमस्य ज्ञानस्य यथोक्तभाषविषयस्य मतिग्यात् । अवधिमनःपर्याययोः पुनरन्योन्य-
विलक्षणता भाषा विषयः अथोः पुनस्तः सन्नःपर्यायज्ञानस्य अव्यवस्थानि द्रव्यवस्तुनि विषयः इति
असंश्लेषाभावेति मत्यादिज्ञानानि परस्परविरुद्धैस्तन्निविष्टपर्यायस्य च अत एव निष्कोपदोषवदपि ॥ १६ ॥

१५-१११५-१० । १५-१११५-१०-११ । १ "एदं" - ५० ५०-१० । १ "एदं"-
५० ५०-१० । १५-१११५-१०-११ । १ "एदं" - ५० ५०-१० । १ "एदं"-
५० ५०-१० । १५-१११५-१०-११ । १५-१११५-१०-११ । १-५०-१०-
५०-१०-१० ।

न तदनन्तरेयज्ञानस्यमापन्त्यात्मन एतदेव खण्ड्यम् । प्रतिपत्तिरक्षणं पारमार्थिकं रूपं सामान्यविशेषात्म-
कायस्तु यिस्तद्व्यापि युगपत्परिच्छेदस्वभावाद्वात्मकैककेयलायबोधतात्त्विकरूपत्वात् तस्य । तस्य तस्य
स्वरूपं केयलज्ञानदर्शनायत्नकर्मक्षयाभिर्भूतं कारणमज्ययधानातिवर्तिसकललोकालोकाविषयत्रिका-
लस्वभावापरिणाममेवानन्तपदार्थयुगापत्तिसामान्यविशेषसाक्षात्कारणप्रभूतं केयलज्ञानं केयलदर्शनमिति
च व्यपदिश्यते । तेन 'अयमग्रह रूप आभिनिबोधो दर्शनम्' स एव चेहादिरूपो विशेषमग्रहो ज्ञानं ५
तद्व्यतिरिक्तस्यापत्तस्य मग्रहकस्याभावात् तस्यैवैकस्य तथाग्रहणात् तथाव्यपदेशादुत्पन्नविपुलायस्या-
स्तर्पद्वायवत् ततस्तयोरेकयोरेक्यतिरेकात् तस्य च तदुपवादेकव्याभिनिबोधो दर्शनं मतिज्ञानं
आभिधीयत इति सूत्रगतोऽभिप्रायः इति यत् कैश्चित् व्याख्यातं तद्वत्तुतं छद्मयते आगमविरोधात्
शुक्तिविरोधाच्च न होकान्ततोऽमेने पूर्वमयप्रदो दर्शनं पश्चाद् ईहादिकं ज्ञानं तयोश्च तद्वान्तर्माय इति
शङ्क्यमभिधातुम् कथंचिद्वेदनिबन्धनत्वादस्य आत्मरूपतया तु तयोरेकयोऽभ्युपगम्यत एव । १०
न चैकस्यैव मतिज्ञानस्योभयमभ्युपगतावुभयव्यपदेशः अयमग्रहस्य दर्शनतो 'अयमग्रहादिधारणा-
पर्यन्तं मतिज्ञानम्' इत्यस्य व्याहतेः तस्य याऽदर्शनतो 'अयमग्रहमात्रं दर्शनम्' इत्यस्य विरोधात्
आगमविरोधश्च तद्व्यतिरेकेण दर्शनानभ्युपगमे तदभ्युपगमे याऽष्टाविद्यातिमेदमतिज्ञानव्यतिरिक्त-
दर्शनानभ्युपगमात् कुतो ज्ञानमेव दर्शनं छद्मस्यायस्यायाम् । केवलस्ययस्यायां तु क्षीणापरणस्याऽऽत्मनो
नित्योपयुक्तत्वात् तदैव दर्शनायस्या यतमानपरिणतेर्पुस्तुतोऽयमग्ररूपायाः प्राक् तथाभूतानयबोध- १५
रूपायास्तम्भयान् तथाभूतज्ञानविकलायस्यास्तम्भे या प्रापिनस्पुदपाविशेषप्रसङ्गात् । ततो युगपच्छा-
नदर्शनोपयोगद्वयात्मकौपयोगरूपः केयलायबोधोऽभ्युपगन्तव्य इति खरेरभिप्रायः ॥ ३० ॥

[एक एव केवलौपयोगो मात्मक इति स्वसिद्धान्तः समयान्तरोत्पादवचनं तु परतीर्थ-
कमतकथनमिति विमजनम्]

द्व्यात्मक एक एव केयलायबोध इति दर्शयद्वाह—

२०

साह्य अपज्जयसितं ति दो वि ते ससमयजो ह्यह एयं ।
परनिष्ठियवत्तव्यं च एगस्मयंतरुप्पजो ॥ ३१ ॥

इति अपि ते ज्ञानदर्शनं यदि युगपद् न जाना मयतस्तदा ह्यसमयः स्वसिद्धान्तः 'साय-
पर्ययसिते' इति घटते यस्त्येकसमयान्तरौत्पादस्तयो 'यदा जानाति तदा न पश्यति'
इत्येवमभिधीयते स परतीर्थिकशास्त्रं नार्हद्वयनम् नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति खरेरभि- २५
प्रायः ॥ ३१ ॥

[एवंभूतत्वप्रधानरूपस सम्पददर्शनस सम्पत्तज्ञानरूपत्वमेव इति वर्णनम्]

एवंभूतं वस्तुतत्वं धर्माध्यातः सम्पत्तज्ञानधानेय पुरयः सम्पत्तदृष्टिरित्याह—

एयं जिणपण्णत्ते सदहमाणत्स भायजो भाये ।

पुरिस्तस्साभिणिबोहे वंसणत्तदो ह्यह जुत्तो ॥ ३२ ॥

३०

एयमनन्तरौकविभिना जिणप्रज्ञज्ञान् भायान् अर्हधानस्य पुरयस्य यदाभिनिबो-
धिकं ज्ञानं तदैव सम्पददर्शनम् विशिष्टायबोधरूपाया दयेः सम्पददर्शनोपाध्यायत्वादिति
मायः ॥ ३२ ॥

१-धिकरू-१०-मि० । २-जानाति-२०-वै० । ३-एवेहा-आ०-वा०-मि० । ४-अप्योप्यंति-२० ।

५-दर्शनमेव न-आ०-वा० । दर्शनं न-२० । ६-पर्यन्तं न-२०-वै०-वा०-मि० ।

७-१६ । ८-नामे पाठा-२० ।

[मत्वादिबंधम्येण केवलपयोगस्य असार्थत्वाभावेन विषयमेदामावाद्रक्रमोपयोगद्वया-
त्मकैकरूपत्वसाधनम्]

एवमन्यकार्थत्वं भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदर्शयौगसंहारद्वारेणाक्रमोपयोगद्वया-
त्मकमेकं केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपदेति दर्शयितुमाह-

५ तम्हा चउच्चिभागो जुञ्ज ण उ णाणदंसणजिणाणं ।
सयलमणावरणमणंनमक्खयं केवलं जम्हा ॥ १७ ॥

यस्मात् केवलं सकलं सकलविषयं तस्मात् तु नैव ज्ञानदर्शनमयानानां निर्मूलितारोप-
घातिकर्मणां जिनाणां छत्रस्यावस्थोपलभ्यतत्तदावरणप्रयोगप्रकारणमेद्रमयमस्यादिचतुर्नाने-
ष्विव ज्ञानदर्शनयोः पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते । कुतः पुनः सकलविषयं भगवति केव-
१० लस्यानावरणत्वात् न ह्यनावृतमसकलविषयं भवति । न च प्रदीपादिना व्यभिचारोऽनन्तत्वात्
अनन्तत्वं च द्व्यपयोगात्मकानन्तार्थग्रहणप्रवृत्तोत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकोपयोगवृत्तयेनाश्रयत्वात् ।
यथा च सकलपदार्थविषयं सर्वज्ञानं तथा प्राक् प्रदर्शितम् । ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति
स्थितम् न चाक्रमोपयोगद्वयात्मकत्वे कथं तस्य केवलव्यपदेश इति क्रमाक्रमभिन्नोपयोगादिना
प्रेर्यम् इन्द्रियालोकमनोव्यापारनिरपेक्षनिरावरणात्मकसामान्यनियन्धनतयादिधार्म्यविषयप्रतिभासस्य
१५ तथाविधव्यपदेशविषयत्वात् । अद्वैतेकान्तात्मकं तु तत्र भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पचतु-
ष्टयेऽपि दोषानतिक्रमात् । तथाहि-न तावत् सामान्यरूपतया तद्व्यं सामान्यस्य विशेषनियन्धन-
त्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् नापि विशेषमाश्रयात् तद्व्ययम् अवयवावयवविकल्पद्वयानतिक्रमात्
न तावत् तदवयवरूपम् अवयव्यभावे तद्व्यपेक्षायवरूपताऽसंभवात् । न चावयवरूपम् अवयवाभावे
तद्रूपस्यासंभवात् न च तद्व्यातिरिक्तविशेषरूपम् असद्विशेषप्रसङ्गात् न चैकान्तव्यावृत्तोभयरूपम्
२० उभयदोषानतिक्रमात् । न चानुभयस्यभायम् असत्यप्रसङ्गे । न च प्राज्ञप्राज्ञकविनिर्मुक्ताऽद्वय-
स्वरूपम् तथाभूतस्यात्मनः कदाचिद्व्यननुभवात् सुषुप्तावस्थायामपि न प्राज्ञप्राज्ञकस्वरूपविकलमद्वयं
ज्ञानमनुभूयते ॥ १७ ॥

[अभिन्नोपयोगादिना स्वपक्षे समापतत आगमविरोधसार्थगत्या व्याख्यानंतरमाश्रित्य
परिहरणम्]

२५ ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैककेवलपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधं परिहरन्नाह-

परवत्तव्वयपक्खाअविसिद्धा तेसु तेसु सुत्तेसु ।

अत्थगईअ उ तेसिं वियंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

परैर्यंशोपिकादिभिर्मानि वक्तव्यानि प्रतिपाद्यानि तेषां पक्षा अभ्युपगमाः “युगपद् ज्ञाना-
नुत्पत्तिः” [] “नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” [] इत्यादयः तैरविशिष्टा अभिप्रा-
३० भगवन्मुखाब्भोजनिर्गतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु “जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ” []
इत्यादिषु अभ्युपगमाः प्रतिभासन्ते । न च ते तथैव व्याख्येयाः प्रमाणवाधनात् । तस्मात्
अर्धगत्तैव सामर्थ्येनैव तेषां व्यक्तिं सकलवस्तुव्याप्यनेकान्तात्मकैककेवलावयोधप्रमवद्वादशा-
श्लेषध्रुवस्वन्धाविरोधेन व्याख्यां श्लको ज्ञाता करोति । श्रुतावधिमनःपर्यायकेवली त्रिविधो
“जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ” । [] न त्वेयं केवलकेवली तस्यासर्वज्ञता-
३५ प्राप्तेरिति शूरेरभिप्रायः ॥ १८ ॥

[सम्प्रगज्ञाने दर्शनतत्त्वं नियततया दर्शने सम्प्रगज्ञानतत्त्वं विकल्पनीयतया सम्प्रगदर्शनं विशिष्टज्ञानरूपमेव इति फलिताभिधानम्]

ननु यदि सम्प्रगज्ञाने सम्प्रगदर्शनं नियमेन दर्शनेऽपि रुचिलक्षणे सम्प्रगज्ञानं किमिति न स्यात् । न, एकान्तरुचायपि सम्प्रगज्ञानमसत्केरित्याह—

सम्मण्णाणे णियमेण दंसणं दंसणे उ भयणिज्जं ।

सम्मण्णाणं च इमं ति अत्थओ होइ उववण्णं ॥ ३३ ॥

सम्प्रगज्ञानं नियमेन सम्प्रगदर्शनं दर्शने पुनर्भजनीयं विकल्पनीयं सम्प्रगज्ञानम् एकान्तरुचौ न संभवति अनेकान्तरुचौ तु सम्प्रगदर्शने समस्ति । यतश्चैवमतः सम्प्रगज्ञानं श्वेदं सम्प्रगदर्शनं च विशिष्टरुचिस्वभावमवयोघरूपमर्थतः सामर्थ्यादुपपन्नं भवति ॥ ३३ ॥

[सूत्रोक्तं साधपर्यवसितत्वं शब्दशः स्पृशतां केषांचिदाचार्याणां गर्विष्ठतया सम्प्रगवादि-
साभावप्रतिपादनम्]

अत्र साधपर्यवसितं केवलज्ञानं सूत्रे प्रदर्शितम् अनुमानं च तथाभूतत्वं तस्य प्रतिपादकं संभवति । तथाहि—घातिकर्मचतुष्टयमक्षयाविर्भूतत्वात् केवलं सादि न च तयोत्पन्नस्य पञ्चासुह्यापरण-
मस्ति अतोऽनन्तमिति न पुनरुपपद्यते विनाशपूर्वकत्वादुत्पादस्य न हि घटस्याविनाशे कपालानामु-
त्पादो हृष्ट इत्यनुत्पादव्ययात्मकं केवलमित्यभ्युपगमवतो निराकर्तुमाह—

केवलणाणं साहं अपज्जवसियं ति दाइयं सुत्ते ।

तेत्तिर्यमित्तोत्तूणा केइ विसेसं ण इच्छंति ॥ ३४ ॥

केवलज्ञानं साधपर्यवसितमिति दर्शितं सूत्रे इत्येतावन्मात्रेण गर्विताः केचन विशेषं पर्यायं पर्यवसितत्वस्वभावं विद्यमानमपि नेच्छन्ति ते न च सम्प्रगवादिनः ॥ ३४ ॥

[सिद्धान्तिना केवलस पर्यवसितत्वप्रदर्शनम्]

यतः—

जे संघयणाईया भवत्थकेवलिविसेसपज्जाया ।

ते सिज्झमाणसमये ण होति विगयं तओ होइ ॥ ३५ ॥

ये घटक्रमनाराचसंहननादयो भवस्यस्य केवलिनः आत्मपुद्गलप्रदेशयोरभ्योन्यानुये-
षाद् व्यसितेः विशेषपर्यायास्ते सिध्यत्समयेऽपगच्छन्ति तदपगमे तदव्यतिरिक्तस्य
केवलज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यद्वारेण विगमात् अन्यथाऽवस्थानुरवस्थानामात्यन्तिकमेदमसत्केः केवलज्ञानं
ततो विगतं भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः ॥ ३५ ॥

१-स्य प्रति-वृ० आ० हा० वि० । २-यमेतो- वृ० आ० हा० वि० । ३-मित्तोत्तूणा आ० ।-मित्तो-
मूला वि० ।-मित्तोमूला हा० । "उत्ता" एवमेव हतवापी देशः । "दतिए उतुण उमुह-उमुप-उमुपु उमुपिदीओ"
देशना० प्रथ० व० आ० ११ पृ० ४३ ।

[अन्नमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेत् केवलं किमिति मनःपर्यायवदागमे तस्य ज्ञानमात्रतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपतया द्विविधेन वर्णनमिति चोपे मर्मोद्घाटनम्]

यद्यन्नमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलं किमिति मनःपर्यायज्ञानवत् तद् ज्ञानत्वेनैव न निर्दिष्टम् । तस्मात् "केवलज्ञाने केवलदंसणे" [] इति भेदेन सूत्रनिर्देशात् क्रमेण युगपद्वा भिन्नमुपयोगद्वयं केवलपदयोधरूपमित्याशङ्काद्—

जेण मणोविसयगयाण दंसणं णत्थि दृढवजायाण ।

तो मणपञ्चवणाणं णियमा णाणं तु णिदिट्ठं ॥ १९ ॥

यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां परमनोद्रव्यविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यस्य चिन्त्य-मानस्य घटादोलङ्घिनो गमकतोपपत्तेः दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति द्रव्यरूपाणां चिन्त्यमाना-लम्बनपरमनोद्रव्यगतानां चिन्त्यविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यार्थगमकत्वात् तद्वद्वि मनःपर्याय-१० ज्ञानं विशेषाकारत्वाद् ज्ञानमेव प्रादुर्दानाभावाद् प्रादुर्केऽपि तदभावात् ततो मनःपर्यायाप्यो पौधो नियमाद् ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टो न तु दर्शनम् । केवलं तु सामान्यविशेषोपयोगिकरूप-त्वाद् केवलं ज्ञानं केवलं दर्शनं चेत्यागमे निर्दिष्टम् ॥ १९ ॥

[एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोपपत्त्यतया शास्त्रे पाठान् तस्य कथंचिदनेकरूपतराभ्युपगमनम्]

तथा पुनरप्येकरूपानुविद्धामनेकरूपतां दर्शयन्नाह—

वक्खुअचक्खुअवहिक्केल्लाण समयम्मि दंसणयिअप्पा ।

परिपट्ठिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

वक्षुरवक्षुरवधिकेवलानां स्वसमये दर्शनविधिरूपा भेदाः परिपट्ठिनाम्नेन दर्शनमप्ये पाठाद् दर्शनमपि केवलम् ज्ञानमप्ये पाठाद् ज्ञानमपि अतो भिन्ने एव केवलज्ञानदर्शने न ध्यातव्यं तयोर्भेद एव केवलान्तर्भूतत्वेन तयोर्भेदान्, न धैर्यममेवाष्टनमेव सूत्रयुक्तिरितोपाद् १० तात्परिच्छेदकत्वमायतया कथंचिदेकत्वेऽपि तथा तद्व्यपदेशान् ॥ २० ॥

[एकदेशिना मत्स्युपयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलपयोगस्य द्विरूपत्वव्यमर्पनम्]

यतदेव दृष्टान्तद्वारेणाह—

दंसणमोग्गाहमेसं 'पटो' ति णित्ठपणणा ह्यद् णाणं ।

जह् पत्थ केवलणा वि यित्तेसणं एत्थियं थंय ॥ २१ ॥

अयमग्रहमात्रं भक्तिरूपे चोपे दर्शनम् 'इदम्' 'तत्' इत्यप्यपदेशम् 'पटः' इति निश्चितं वर्णना निष्पत्तिमिका भक्तिज्ञानं यथेदं तथेतापीति दार्ष्टान्तिकं योजयति अत्र पत्थ इत्यादिना केवलयोरप्येतन्मात्रेणीय विशेषः एवाग्न्यभेदाभेदपक्षे तन्व्यभावयोः पूर्वानुपपत्त्याद्वा अत्र इत्येकरूपयोरेषाभिनिर्बोधिकरूपयोल्लङ्घनतया तथाप्यपदेशतामात्माद्वान् कथंचिदेवानेवाग्न्य-स्योपपत्तेर्भेदान्ते तयोरेवमावापत्तः ॥ २१ ॥

१ चिन्त्यतापि-भा० अ० १ पितित्तापि-क० अ० १ चिन्त्यापि इ० अ० १ २ अतिरिक्त-अ० १ ३ इति निश्चयेन वर्णना तद्व्यपत्तिरिव इति अत्र ४ कथं केवलपदस्य व्युत्पत्तिरिति अत्र ५ इति निर्दिष्टं तद् व्यपत्तेः तादा केवलपदस्य व्युत्पत्तिरिति अत्र ६ "ह्यद्" इति अत्र ७ ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

[तिष्ठत्समये केवलस्य विनाशवद् उत्पादस्यापि प्रदर्शनम् अपर्यवसित्वविषयक-
स्योत्तरपेक्षाविशेषेण समर्थनं च]

विनाशायत् केवलज्ञानस्योत्पादोऽपि तिष्ठत्समय इत्याह—

सिद्धस्तणेण य पुणो उत्पण्णो एस अत्थपज्जाओ ।

केवलभावं तु पटुय केवलं दाहयं सुत्ते ॥ ३६ ॥

सिद्धत्वेनादौगर्भमनिगमनरूपेण पुनः पूर्वेकदुष्पन्न एव केवलज्ञानस्योत्पत्त्यर्थं उत्पा-
दविगमानीयान्मकल्याद् घञ्जुनः सम्यया घञ्जुयदानेः । यत् तदुत्पत्तिगतं तूष्णे केवलस्य
वर्द्धितं तत् तस्य केवलभावं गच्छामात्रमाश्रित्य कथंविद्वान्मात्रनिरिक्तत्वात् तस्य आगमनस्य
द्रव्यरूपतया नित्यत्वात् ॥ ३६ ॥

[स्वरूप-लघुणाम्नां जीव-केवलयोर्मदे मत्स्यपि कथं तयोरेकत्रमित्यन्ताः चेत्ता-
विदाश्रया उद्देशः]

मनु केवलज्ञानस्यागमरूपनामाश्रित्य तस्योत्पादविनाशाम्नां केवलस्य नो भवता च कालमनः
केवलरूपतेति कुतस्तद्भावेण तस्य तावित्याह—

जीयो अणाहणिहणो केयलणानं तु इराहयमणनं ।

इअ धोरम्मि चिरंसे बह जीयो केवलं होअ ॥ ३७ ॥

तस्मा अणो जीयो अणं पाणाहपज्जाया मस्य ।

उत्पसमिगाईलपयणचिरंसेराओ बह इच्छन्ति ॥ ३८ ॥

जीयोऽनादिनिधनः केयलज्ञानं तु आश्रयपर्यवगममिति तूष्णे विद्वत्पक्षेऽप्यन-
तस्तणे विज्ञेये छायातपपक्ष्यगमेशान् कथं जीयः केवलं भवेत् ? जीवस्य तस्य केवल-
रूपता आगमना दूरात् । इदमनन्तरेति भावः ॥ ३७ ॥

तस्मात् विद्वत्पक्षोपासनात्ततोऽन्यो जीयो आश्रयपर्यवगमः । अन्यं च तन्ने ज्ञानादि-
पेक्षया तावन्मेशाच्च तयोर्भेदः । तथाहि—ज्ञान इति तयोः आश्रयः आश्रयस्यैव ता-
वन्मेशाच्च जीवस्य तु पारिणामिकादिर्भावो लक्षणमिति केचित् व्याख्यातारः प्रतिपद्यन्तः ॥ ३८ ॥

[प्रायुक्तमाशङ्कं निगमितुमशक्यः]

वस्तुनिषेधायाह—

अह पुण पुट्ठपयुत्तो आत्थो गगंनपवम्भपरिचंसे ।

तह वि उगाहरणमिणं नि हंउपटिजोअणं होअत्तं ॥ ३९ ॥

यद्यप्ययं पूर्वमेव दृश्यपर्यवगमेशाभेदेऽज्ञानपक्षेऽपि निषेधोपासनात्ततोऽन्यः दृष्टान्तो
'उपाय-द्वि-भेदो' [म० ब० पा० १९] इत्यादिना अनेकान्मकल्यादपक्षेऽपि निषेधोपासनात्ततोऽन्यः
अनेकान्मकल्यादपक्षेऽपि निषेधोपासनात्ततोऽन्यः दृष्टान्तो । तथापि तदुत्पत्तिगतं तूष्णे केवलस्य
वर्द्धितं तत् तस्य केवलभावं गच्छामात्रमाश्रित्य कथंविद्वान्मात्रनिरिक्तत्वात् तस्य आगमनस्य
द्रव्यरूपतया नित्यत्वात् ॥ ३९ ॥

[मत्यादिवैधर्म्येण केवलोपयोगस्य अंसर्वार्थत्वाभावेन विषयभेदाभावादक्रमोपयोगद्वयात्मकैकरूपत्वसाधनम्]

एवमसकलार्थत्वं भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदेष्टव्योपसंहारद्वारेणानुपयोगद्वयात्मकमेकं केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपन्नेति दर्शयितुमाह—

५ तम्हा चउच्चिभागो जुज्झइ ण उ णाणदंसणजिणार्ण ।
सयलमणावरणमणंतमक्खयं केवलं जम्हा ॥ १७ ॥

यस्मात् केवलं सकलं सकलविषयं तस्मान्न तु नैव ज्ञानदर्शनप्रधानानां निर्मूलितारोपघातिकर्मणां जिनानां छद्मस्यावस्थोपलब्धतत्तदावरणक्षयोपशमकारणभेदप्रभवमस्यादिशतुर्नानिष्येव ज्ञानदर्शनयोः पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते । कुतः पुनः सकलविषयत्वं भगवति केच-

१० लस्यानावरणत्वात् न हानावृतमसकलविषयं भवति । न च प्रदीपादिना व्यभिचारोऽनन्तत्वात् अनन्तत्वं च द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहणप्रवृत्तोत्पाद्द्रव्यघ्नौव्यात्मकोपयोगवृत्तत्वेनाश्रयत्वात् । यथा च सकलपदार्थविषयं सर्वज्ञज्ञानं तथा प्राक् प्रदर्शितम् । ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति स्थितम् न चाक्रमोपयोगद्वयात्मकत्वे कथं तस्य केवलव्यपदेश इति क्रमाक्रमभिन्नोपयोगवादिना प्रेर्यम् इन्द्रियालोकमनोव्यापारनिरपेक्षनिरावरणात्मसत्तामात्रनिबन्धनतयाविद्यार्थविषयप्रतिभासर-

१५ तथाविध्यव्यपदेशविषयत्वात् । अद्वैतैकान्तात्मकं तु तन्न भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पवृत्तयेऽपि दोषानतिक्रमात् । तथाहि—न तावत् सामान्यरूपतया तद्व्यवसायव्यपिक्वरूपद्वयानतिक्रमात् तत्तदभावे तस्याप्यभावात् नापि विशेषमात्रत्वात् तद्व्यवसायव्यपिक्वरूपद्वयानतिक्रमात् न तावत् तद्व्यवसायरूपम् अव्यवसायभावे तद्व्यवसायव्यपिक्वरूपताऽसंभवात् । न चाव्यवसायरूपम् अव्यवसायभावे तद्व्यवसायरूपम् न च तद्व्यातिरिक्तविशेषरूपम् असद्विशेषप्रसङ्गात् न चाकान्तव्यावृत्तौमपरूपम् २० उभयदोषानतिक्रमात् । न चानुभयस्वभावाच्च असत्यप्रसक्तेः । न च ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्ताऽद्वयस्वरूपम् तथाभूतस्यात्मनः कदाचिदप्यनुभवात् सुषुप्तावस्थायामपि न ग्राह्यग्राहकस्वरूपविकल्पप्रद्वयं ज्ञानमनुभूयते ॥ १७ ॥

[अभिन्नोपयोगवादिना स्वपक्षे समापतत आगमविरोधस्यार्थगत्या व्याख्यान्तरमाश्रित्य परिहरणम्]

२५ ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैककेवलोपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधं परिहरप्राह—

परयत्तव्ययपक्ख्वाअविसिद्धा तेसु तेसु सुत्तेसु ।

अत्थगईअ उ तेसिं थियंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

परैर्येत्तविक्रदिमिणं विक्कट्ठपानि प्रतिपाद्यानि तेषां पक्षा अभ्युपगमाः “युगएव ज्ञाना-
नुत्पत्तिः” [] “जागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” [] इत्यादयः तैरयिगिष्टा भविष्या-

३० भगवन्मुत्साम्मोऽनिरिगंतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु “जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ” []

इत्यादिषु अभ्युपगमाः प्रतिपाद्यन्ते । न च ते तथैव व्याख्येयाः प्रमाणवाधनात् । तस्मात्

अर्थगम्येय सामर्थ्येनैव तेषां व्यतिरिक्त सकलवस्तुव्याप्यनेकान्तात्मकैककेवलावस्थोपपन्नमयद्वाद्वा-

ईधुतस्त्वन्धाविरोधेन व्याख्यां शक्नो ज्ञाना करोमि । धुगायधिमनःपर्यायेकेयदी विविधो

“जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ” [] न त्वेवं केवलकेयदी तस्याप्यवस्था-

३५ अतिरिक्तिं सूत्रेऽभिप्रायः ॥ १८ ॥

[अनेकान्तात्मकैकरूपत्वेन साध्येन सत्त्वस्य हेतोर्न्यासिं प्रसाधयितुं दृष्टान्तोपन्यासः]

तदेवाह—

जह कोइ सट्टिवरिसो तीसइवरिसो णराहियो जाओ ।

उभयत्थ जोयसहो वरिसचिभागं विसेसेइ ॥ ४० ॥

५ यथा कश्चित् पुरुषः पट्टिचर्पः सर्वायुष्कमाश्रित्य त्रिंशद्बर्षः समराधिपो जात उभयत्र मनुष्ये राजनि च जातश्चन्द्रोऽयं प्रयुक्तो वर्षविभागमेवाश्व दर्शयति । पट्टिचर्पायुष्कस्य पुरुषसामान्यस्य नराधिपपर्यायोऽयं जातः अमेदाभ्यासितमेदात्मकत्वात् पर्यायस्य नराधिपपर्यायात्मकत्वेन चायं पुरुषः पुनर्जातो मेदानुपक्रामेदात्मकत्वात् सामान्यस्य एकान्तमेदेऽमेदे वा तयोरेवायमसङ्गाधिराधयस्य पर्यायप्रादुर्भाचस्य तद्विकलस्य वा सामान्यस्यासंभवात् संशयविरोधाय-
१० यधिकरण्याऽनयस्योभयदोषादीनामनेकान्तत्वादे च प्रागेव निरस्तत्वात् ॥ ४० ॥

[दृष्टान्तगृहीतव्याप्तेः सत्त्वहेतुर्दाष्टान्तिके केवले उपनयनम्]

दृष्टान्तं प्रसाध्य दाष्टान्तिकयोर्जनायाह—

पैयं जीयद्वयं अणाइणिहणमयिसेसियं जम्हा ।

रापसरिसो उ केयलिपज्जाओ तस्स सयिसेसो ॥ ४१ ॥

१५ एवमनन्तरतोऽदृष्टान्तपञ्जीयद्रूपमनादिनिधनमविशेषितमव्यजीवरूपं सामान्यं यनो राजपपर्यायस्तद्वदः केयलिपपर्यायस्तस्य तथाभूतजीयद्रव्यस्य विशेषसात्तात् तेष रूपेण जीयद्रव्यसामान्यस्यापि कथंविदुष्यतेः सामान्यप्रभुगुणं प्राक्तनरूपस्य विगमान् सामान्यमपि तन्निधं कथंविद् विगते पृथोक्तपिण्डपपायपरित्यागोपादानप्रवृत्तकमुद्रव्ययत् केयलरूपतया जीवरूपतया वा अनादिनिधनव्याप्तिर्न द्रव्यमधुगुणगतव्यम् प्रतिक्षणमाविपर्यायानुगूतस्य च
२० मुद्रव्यस्याप्यवगतोऽनुभूतेन दृष्टान्तगिद्विगम्यान् केयलं कथंयिन् शादि कथंयिदगादि कथंयिन् सपर्यवसानं कथंविदुष्यवमानं सत्यादात्मयदिनि स्थितम् ॥ ४१ ॥

[जीव-तत्त्वपर्यायगुणं प्रामाणिकं व्यवहारमाश्रित्य द्रव्यपर्यायपरेकान्तमेदनिराकरणम्]

न द्रव्यं पर्यायेभ्यो निप्रमेवेत्याह—

जीवो अणाइनिहणो 'जीव' ति य णिगमओ ण वसत्थो ।

जं पुरिसाउयजीवो देवाउयजीविययिरिहो ॥ ४२ ॥

२५ जीवोऽनादिनिधनो जीव एव विशेषिकत्वं इति नियमनो न वसत्तयम् यतः पुरुषावपुष्कजीवो देवावपुष्कजीवाश्च विशिष्टो जीव एव इति त्वमेदे पुरुषजीव इत्यदिभेदो न भवेत् केयलस्य सामान्यस्य विशेषग्रन्थविधानानिवृत्त्यनव्यापिर्नैमिषस्यापि विशेषग्रन्थविधानादस्य भवेत् सामान्यग्रन्थविधानव्यापि निर्विमिश्रणं भावान् तद्विषयग्रन्थविधानादनुगत-
३० दोषप्रवृत्त्या इति संशयः । न च विशेषग्रन्थस्य बाधार्हत्वात्पि मिथ्यात्वनिवृत्त्यापि ह्यन्यदेति प्रतिपन्नम् ॥ ४२ ॥

१-उपपन्न-१०१ । २-उपपन्न-१०२ । ३-उपपन्न-१०३ । ४-उपपन्न-१०४ । ५-उपपन्न-१०५ । ६-उपपन्न-१०६ । ७-उपपन्न-१०७ । ८-उपपन्न-१०८ । ९-उपपन्न-१०९ । १०-उपपन्न-११० ।

५१-१०१ । ५२-१०२ । ५३-१०३ । ५४-१०४ । ५५-१०५ । ५६-१०६ । ५७-१०७ । ५८-१०८ । ५९-१०९ । ६०-११० ।

[आत्मद्रव्यस्य साभाविकैवंभाविकैश्च पर्यायैः कथंचिदेकानेकताप्रदर्शनम्]

केवलज्ञानस्य कथंचिदात्माऽव्यतिरेकादात्मनो या केवलज्ञानाव्यतिरेकात् कथञ्चिदेकत्वं तपोतिर्याह—

संवेज्जमरसंवेज्जं अणंतकप्पं च केवलं णाणं ।

तद् रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ॥ ४३ ॥

५

आत्मन एकत्वात् कथञ्चिन् तदव्यतिरिक्तं केवलमप्येकम् केवलस्य या ज्ञानदर्शनरूपतया विरु-
पत्वात् तदव्यतिरिक्तं आत्माऽपि द्विरूपः असंख्येयप्रवेशात्मकत्वादात्मना केवलमप्यसंख्येयम्
अनन्तार्थविययतया केवलज्ञानानन्तत्वादात्माऽप्यनन्तः । एवं रागद्वेषमोहा अन्येऽपि जीवप-
र्षायाश्चक्षुष्यापत्याभाविनः संख्येयाऽसंख्येयानन्तप्रकारा आलम्ब्यभेदात् तदात्मकत्वान् संसार्या-
त्माऽपि तद्वत् तथैव स्यात् । सोमिलयाज्ञानप्रसमप्रतिययने ध्यागमे पतद्ध्यप्रतिपादकं च सूत्रम्—“एगे १०
अयं दुवे अयं” इत्यादि “जाय अनेगभूयभायमविण् अयं” इति प्रश्ने उत्तरं—“सोमिला ! एगे वि अहं
जाय अनेगभूयभायमविण् य अहं । से केण्डेणं भंते ! एयं पुच्छह ! एगे वि अहं” इत्याद्युत्तरहेतुप्रश्ने
हेतुप्रतिपादनम् । “सोमिला ! दस्यदुयाए एगे अहं, णाणइसणदुयाए दुवे अहं” [भगवती० हा० १८
उ० १० ख० १४७] इत्यादि प्रश्नार्थसंपादि सिद्धम् । रागादीनां विकाचनन्तमेव रूपमात्मपर्यावरणात्
यो ह्यात्मपर्यायः स विकाचनन्तमेवोपस्था च रागादय इति स्थित्युत्पत्तिनिरोधा- १५
त्मकत्वमदोष्यपि सिद्धमिति यत् परेणोक्तम्—“अनेकान्तात्मकत्वामायेऽपि केवलिनि सत्त्वात् यत्
सत् तत् सर्वमनेकान्तात्मकमिति प्रतिपादकस्य ज्ञानस्याव्यापकत्वात् कुसमयविशालित्वं तस्या-
सिद्धम्” [] इति तत्र प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

तत्त्वबोधविधायिन्यां सम्प्रतिदीक्षायां द्वितीयं काण्डम् ।

१ “एगे अयं दुवे अयं अचछए अयं अक्खए अयं अक्खिण् अयं अनेगभूयभायमविण् अयं ।

सोमिला ! एगे वि अहं जाय अनेगभूयभायमविण् वि अहं ।

से केण्डेणं भंते ! एयं पुच्छह जाय-अविण् वि अहं ।

सोमिला ! दस्यदुयाए एगे अहं, णाणइसणदुयाए दुविहे अहं, एणदुयाए अचछए वि अहं, अक्खए वि अहं
अक्खिण् वि अहं, उक्खिण्दुयाए अनेगभूयभायमविण् वि अहं । से केण्डेणं जाय-अविण् वि अहं—इति चतुर्णां सूत्रम्
भगवती० पृ० ७१० प्र० । २-चित्तिरो-भा० हा० वि० । चित्तिरो-भा० भा० । ३-तु प्रत्युक्तं द्र-भा०
भा० । ४-तु प्रत्युक्तं द्र-भा० हा० वि० । ५ (प्रत्युक्तम्) ७१५ पृ० ।

८० स० त०

शुद्धिपत्रम्

शुद्धिः
शैल्या
प्रशस्त० क०
तत्त्वार्थश्लो०

पृष्ठे
४९९
५३९
५५३

पृष्ठे
१५
१४
१९

ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવનારા ગ્રન્થો

- ૩ આર્યવિદ્યાન્યાસુવાનમાઝા—છોટની પટ્ટી. ફિં ૨-૦-૦
 ચામડાની પટ્ટી. ફિં ૨-૮-૦
 ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(જોગવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુગદ) ફિં ૦-૭-૦
 ૮ આર્યોના તહેવારોનો ઇન્દિરાસ—હે. કચ્છેદી. ફિં ૩-૮-૦

છપાતા ગ્રન્થો

- પ્રાચીન ગૂજરાતીગદ્યમંદ્રર્ભ—સં. શ્રી. જિનવિજયજી.
 પ્રબન્ધચિન્તામણિ—
 સમ્પત્તિતર્ક માગ ૫—સં. પં. સુ. તથા પં. વે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત

શ્રીરાયચન્દ્ર જિનાગમસંગ્રહ

- માગપતીય્ર માગ ૧—(મૂળ અને ટીકાના ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત) ફિં ૧-૦-૦
 અનુ. પં. વે. જી. દોશી
 „ „ ૨— „ „ „ „ „ „ „
 „ „ ૩—(છપાય છે) અનુ. પં. ભગવાનદાસ દોશી,

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત માગ ૧-૨-૩-૪-૫.

પુરાતત્ત્વ ત્રિમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રકટ થઈ ચુકેલાં ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુંઠાની વાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે. એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને લગતા અનેક પ્રકારના અને ડઝ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તકમંડારમાં અને વિદ્વાન્ અભ્યાસિઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તકો અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂ. ૫-૧૨-૦ ટપાડ માર્ચ સુધી.

પ્રાપ્તિમ્યાન—

મંચી—ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,
 અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યને શ્રીપાવનારા ગ્રન્થો

- | | | |
|---|---------------------------------------------------------|-----------|
| ૩ | જાણેશિયાલ્યાલપાનનામ—છોટની પદી. | ફિં ૨-૦-૦ |
| | વામડાની પદી. | ફિં ૨-૮-૦ |
| ૪ | પ્રાચીન સાહિત્ય—(ગોસ્વામીનાથ ડાંગેરના પુસ્તકનો અનુવાદ.) | ફિં ૦-૭-૦ |
| ૮ | જાણેના તહેવારોનો શિશુશ્રવણ—૭૦ કાવ્યેશી. | ફિં ૩-૮-૦ |

રૂપાના ગ્રન્થો

પ્રાચીન ગુજરાતીગમનદર્શન—સં. ૦. ૭૦. જિનસિત્રવચી.

પ્રવચ્ચપિન્નામણિ—

સન્મતિતર્ક માગ ૫—સં. ૫૦. મુ. ૦. તથા ૫૦. ૫૦.

ગુજરાત વિદ્યાર્પીઠ દ્વારા પ્રકાશિત

શ્રીરામચન્દ્ર જિનાગમસંગ્રહ

મહાત્મીયમ માગ ૧—(મૂળ અને ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ ગદ્યિત)

અનુ. ૫૦. જે. જી. રોશી

ફિં ૯-૦-૦

" " ૨—

" " ૨—

" " " "

" " ૨—(છાત્ર લે) અનુ. ૫૦. મહાત્મીયમ રોશી.

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત માગ ૧-૨-૩-૪-૫.

પુરાતત્ત્વ ત્રિમાસિકના આજ મુદ્દામાં પ્રકટ થઈ ચુકેલાં ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુંઠાની વાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે. એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને લગતા અનેક પ્રકારના અને ૮ થી કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તકમંડારમાં અને વિદ્યાગ્ર અધ્યા-
મિત્તેશ્વર મુદ્દમંદ્રમાં ૫ પુસ્તકો અવગ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ દરેક પુસ્તક ૫-૫-૧૨-૦ ટાપ્પ મારું મુદ્દો.

પ્રકાશક—

મુદ્દાગ્રામ પુસ્તકાલય,

અમદાવાદ

ગૂજરાતી સાહિત્યને દીપાવનારા ગ્રન્થો

- ૩ આર્યવિદ્યાભ્યાસ્યાનમાત્રા—છોટની પટ્ટી. ફિ. ૨-૦-૦
 ચામડાની પટ્ટી. ફિ. ૨-૮-૦
 ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(શ્રીસ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ) ફિ. ૦-૭-૦
 ૮ આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ—લે. કાગ્ગેવી. ફિ. ૩-૮-૦

છપાતા ગ્રન્થો

પ્રાચીન ગૂજરાતીમધ્યસંદર્ભ—સં. ૦ શી. જિનવિજયજી.

પ્રપન્થચિન્તામણિ—

સમ્મતિતર્ક ભાગ ૫—સં. ૫૦ મુ. તથા ૫૦ વે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત

શ્રીરાયચન્દ્ર જિનાગમસંગ્રહ

ભગવતીદ્વય ભાગ ૧—(મૂલ અને ટીકાના ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત)

અનુ. ૫૦ વે. જી. દોશી

ફિ. ૧-૦-૦

" " ૨—

" " "

" " " "

" " ૩—(છપાય છે) અનુ. ૫૦ ભગવાનદાસ દોશી.

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫.

પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રકટ થઈ ચુકેલાં ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુંઠાની વાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે. એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને લગતા અનેક પ્રકારના અને ઊંચ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તકમંડારમાં અને વિદ્વાન્ અભ્યાસિઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તકો અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂ. ૫-૧૨-૦ ટપાલ ચર્ચ જુદો.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મંત્રી—ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવનારા ગ્રન્થો

- ૩ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનનાટ્ય—છીંટની પટ્ટી. કિં ૨-૦-૦
 પામડાની પટ્ટી. કિં ૨-૮-૦
 ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(ત્રીશ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ) કિં ૦-૭-૦
 ૮ આર્યોના સહેવારોનો ઇતિહાસ—હે. કન્વેર્સી. કિં ૩-૮-૦

છપાતા ગ્રન્થો

- પ્રાચીન ગૂજરાતીગદ્યસંદર્ભ—સં. શ્રી. જિનવિજયજી.
 પ્રવચ્ચચિન્તામણિ—
 સમ્મતિતર્ક ભાગ ૫—સં. ૫૦ સુ. તથા ૫૦ થે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત

શ્રીરાયચન્દ્ર જિનાગમસંગ્રહ

ભગવતીદ્રષ્ટ ભાગ ૧—(મૂલ અને ટીકાના ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત)

અનુ. ૫૦ થે. જી. દોશી

કિં ૧-૦-૦

" " ૨—

" "

" " "

" " ૩—(છપાય છે) અનુ. ૫૦ મળનાનસ દોશી.

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫.

પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રકટ થઈ ચુકેલાં ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુંઠાની વાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે. એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને રૂઝતા અનેક પ્રકારના અને ઉચ્ચ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તકમંડારમાં અને વિદ્વાન્ અભ્યાસેઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તકો અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂ. ૫-૧૨-૦ ટપાન થયેં સુધે.

પ્રાપ્તિમ્થાન—

ત્રી—ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,

અમદાવાદ